کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی

پەنا هێنراوە کانی کوردی ئێراقی لە ئۆردوگای زێوەی مەرگەوەری لای ورمێ.
ژنانو زاروکانی کورد، دیارترینی قوربانی شەڕو شۆڕن.

Iraqi Kurdish refugees/Zeveh camp/ West Azarbaijan/ I.R. Iran
Photo: UNHCR, Tehran/ M. Mostofee/ 1989

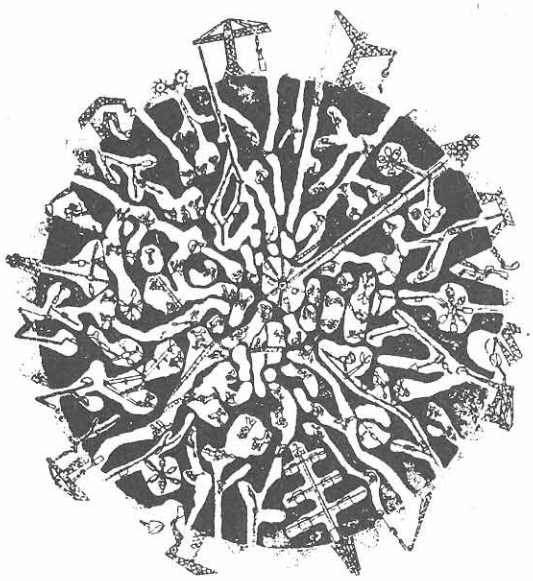
عکس : مسعود مستوفی OCTOBER-NOVEMBER 1995

چاپی دوەم

محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل)

کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی
محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل)

کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی



چاپی دووەم

جەڵدی سێیەم

محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل)

۷۹/۱۱/۳ و ۲۲ ژانویەی ۲۰۰۱ ز

ابراهیمی محمدی، محمد صالح، ۱۳۱۲ ـ کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی
محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل) ـ [تهران]: مستوفی، ۱۹۹۹ = ۱۳۷۸. ۱۵۹
ص.: مصور، عکس.
ISBN 964-6532-04-7 فهرستنویسی براساس اطلاعات فیپا. چاپ قبلی:
جواهری، ۱۳۶۰ .کتابنامه به صورت زیرنویس. ا. فرهنگ عامه ـ ایران ـ
کردستان.
الف. عنوان. ۸ک ۱۲ الف / GR ۲۹۰
۳۹۸/۰۹۵۵۴۲
۱۳۷۸ کتابخانه ملی ایران ۱۲۹۸۹ ـ ۷۸ م
شماره شابک: ۹ـ۰۳ـ۶۵۳۲ـ۹۶۴ ISBN 964-6532-03-9

□ ـ ناوی کتێب :کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی.
نوسەر: محەمەد صالح ئیبراهیمی (شەپۆل).
ویراستار موهەندیس مام ئازاد ئیبراهیمی و فاروق بورەکە یی‌صەفی‌زادە
(میهرکیش ئاوێستا)
سالّی چاپ: ۱۳۷۹ خورشیدی ـ ناشر مستوفی تهران
چاپ اندیشه. ـ ۱۰۰۰ ـ دانه
□ ـ تلفن پخش: ۶۴۱۲۳۹۸ ـ تاران.
نۆبەی چاپ: دوەم–۱۵–۱۱–۱۳۷۹ و ۲۰۰۱/۲/۳ زەم

□ ـ لەبەر ئەوەی کاک رەسول مۆرەکی فەرهەنگ دۆستەو پیێ خۆشە، نەخشێکی لە خزمەتکردن بە زمان و فەرهەنگ، هەبێ و ئەهلی قەلّەمو نوسەرانی زۆرلا بەقەدرو حورمەتە، جا بەدلّو داو، تەنیا بۆ پەرەدان بەزمان و فەرهەنگ، خەرجی چاپی ئەم کتێبەیشی بە ئەستۆگرت، خواجەزای خێریان بداتەوە.

کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی

مەبەست	پیرست	پەرە

کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی (سەرەتا) ۵
هۆزی شکاک ٦
بنەماڵەی شکاک ۹
سرنج ۱۲
ئەرک‌و ئەسپاردەی مەزنی هۆز ۱۵
خانوبەرەی گوندو ئاوای یەکانی ناوشکاکان ۱٦
جوت‌وگا ۱۸
ژن و پیاوی شکاک ۲۰
جلک و بەرگی ژنان و پیاوان ۲٦
خۆراکی هۆزی شکاک ۲۹
خەتەنە سوران ۳۲
چاک‌و پیری باو ۳۵
یەکترناسینەوە ۳۷
روداوی دڵ تەزێن ۴۷
کوردانی باچوانلوی قوچان ۴۸
ئاژەڵداری وهەواڕەو هەوارکردن ۵۰
ژن هێنان ٦۵
نوکتە ۷۵
هەواناسین ۷۹
لیل‌ومەجروم ۸۲

کۆزانی فەرهەنگی زمانی کوردی

مەبەست	پیرِست	پەرە
جەژنی‌رە مەزان‌و جەژنی قوربان		۸۴
ورچ، لەگ‌لەگ‌و ژیشک		۹۲
چریکەی خەلۆک		۹۸
لێکۆڵینەوە یەک لە سەرشیعری گۆران		۱۰۲
قسەکانی شەپۆل لە یادی محمد قاضی لە رەشەمە لە شاری مەهاباد لە۱۳۷۷		۱۰۷
دارە مرواری شجرةالّدر ملکة المسلمین		۱۱۸
ئەبو بەکر محەمەد نەقاشی موسڵی		۱۲۷
پێشکەش بە دایکم		۱۲۸
کابان و ژیان		۱۳۰
کێلەشین، ئەشنە یاشنۆ		۱۳۳
خەتی کێلەشین		۱۳۵
ئەشنە یا شنۆ		۱۳۶
شوێنەواری کۆنی شنو		۱۳۹
ترکەش		۱۴۲
سەردەشت		۱۴۳
خاڵدەلیل		۱۴۶
کۆنگرە		۱۵۰
کوردی		۱۵۸
باجەلآن		۱۷۰

سەرەتا

بسم الله الرحمن الرحیم

ئەوە کە: حەزرەتی محەمەد ﷺ پێغەمبەری مەزنی ئیسلام دەفەرمێ: هەرکەس خۆی بناسێ، خوای خۆیشی باش ئەناسێ، مانای ئەوەیە: ئەگەر مرۆڤ خۆی باش باش بناسێ، ئیتر بۆ کەس سەر ناچەمێنێتەوە، خۆی بۆ خۆی و خزمەت کردن بە گەل و نیشتمان و هۆزی تەرخان ئەکات و تەنیا لە راست خۆاو بەدیهێنەری جیهانا تەسلیم ئەبێ و بەس. قسەکەی ئەفلاتونیش کە وتویەتی: بڕۆ خۆت بناسە، هەر ئەمە دوپات ئەکاتەوە: خۆت بۆ خۆت بەتالە کزی و کەساسی و دیلی و ژێر چەپۆکەی ناکەسان رزگار بی

بەس هەڵ بخوڵی بە دەوری پیس و پاکا تاکە نگێ بە شوێن هەموو خراپ و چاکا
تۆ بڵێی کە هەڵێ چزو چدێرێک بۆ ئێمە لە عاسمان ستێرێک
بەختی مە لە خەو هەڵستێ جارێک جارێک بکەوێتە کارو بارێک

«هەژار»

چاپی یەکەم، سالی ۱۳۵۸ هەتاوی

نووسینی ئەم کتێبە، بەم هەویایەیە کە بتوانێ کەڵێنێک لە رەهێڵی کتێبخانەی ناو کوردەواری پڕ بکاتەوە، وەرزی ۲۵۹۱ک و ۱۳۵۸ هەتاوی و ۱۹۷۹ زایینی.

هۆزی شکاک

ئەم هۆزە کوردە، لەناو سنووری کوردستانی ئێران و تورکیەو لە باکووری رۆژئاوای شاری ورمێ لەناو دوو هەرێمی «سۆما»و «بردۆستا» ئەژین.

نوکتە:

قەلای ناوداری دمدم - ی میری کوردی لەپ‌زێرین وا لە سۆما دا لە سەر چیاو تاشە بەردێکی یەک پارچەو بڵیندو بەرتەسکو پشتەماسی هەڵکەوتووەو باکوورو باشووریشی خرو دوڵێکی زۆر قوڵە، ئەو قەلایە لە سالی ١٠١٨ کۆچی و ١٥٩٨ زایینی و ٢٢١٠کوردی لە لایەن شا عەباسی سەفەوی‌یەوە گیراو داغن کراو قڕیان خستە ناو ئەوکوردانە. بڕوانە عالەمئارای عەباسی، لاپەڕەکانی ٨٠٧و ٨١١ چاپی تاران.

دمدم

دمدم بەردێکی خڕە چوار تەرەفی لێوە بڕە
بەهەشتی بە شیر بگرە خان بە خەزایە مەشوڵە
دمدم بەردێکی شینە چوار زستانە، پێنج هاوینە
تێیدا خانی لەپ‌زێرینە زەفەریان پێی نەبردینە
ئەی دمدمی بەردی دەلان! جێگەی خان و خان ئاودەلان
ئێستا بووی بە مەسکەنی خەرتەلان خانێک رابوو، لە کوردانە...
زێڕ بو چو بۆ نێو ئەوانە پێی نیشاندان مسولەخانە
کێی بوو؟ لە کافری بێ ئیمانە تێیان کرد هاش و دەرمانە
پێی قڕ دەبوون موسڵمانە خان بە خەزایە مەشغوڵە
کێی بوو؟ لە خانی لەپ زێرینە لە شەرافەتی خانویی شیرینە

بەفرێک باری بەهاوینە لە شەرافەتی خانی لەپزێرینە
حەوت شەو رۆژان بەوی ژینە .....
خودا خراپکا، مالّی حەمکی لێی تێیانی پێیان نیشان دا سەرو کانی

حەشیمەتی هۆزی شکاک ۸۹۹۹۱۸ کەسە، لە زیاتر لە ۱۹ گوندی گەورەو چکۆلّەدا رای‌ئەبوێرن (وێنەی ۱).

«برادۆست» هەرێمێکی کوێستانی و سارده که له رۆژئاواوه به خەتی سنوری ئێران و تورکییەو له باکوورەوه به هەرێمی «سوما» و له باشوورەوه به «تەرگەوەر»و له خۆرهەلاّتەوه به «بەرۆژ»ەوه ئەلکێ.

ئەم هەرێمە بە ۶۲گوندەوە تا ۸۹۸۸ بنەمالّەی شکاکی لە خۆیدا جێکردوتەوە. ناوەندی ئەم هەرێمە ئاوایی «ئیشکە سو»وەو ناوی گوندە گەورەو ناوداره‌کانیشی ئەمانەن:

«چەرە»، «زەنگەکان»، «گەنگەچین»، «ماستەکان»و «نی‌چەلان»، ئەم گوندانە بە هۆی چەن کوێرە رێگای مەرو مالاّت و رەوەوە بە شار و ئاواییەکانی تر ئەگەن (وێنەی ۲).

رێگای بازرگانی کۆنەی ئێران و تورکییە لە نێزیک ئاوایی «سێرویەوە» ئەڕوا. زۆربەی خەلکی لەم رێگایەوە ئەچنە شارو بازار، ئاوی خواردنەوەو زەرحات، ئاودانی ئەم گوندانە لە چەمی «سێرو» و کانیاو دابین ئەبێ، زۆربەی خەلکی برادۆست جوت ئەکەن و گەنم و جۆ و توتن و شتی وا دائەچێنن.

سۆما لە باکووری خۆرئاوای «ورمێ» و باکووری «برادۆست» دایە.

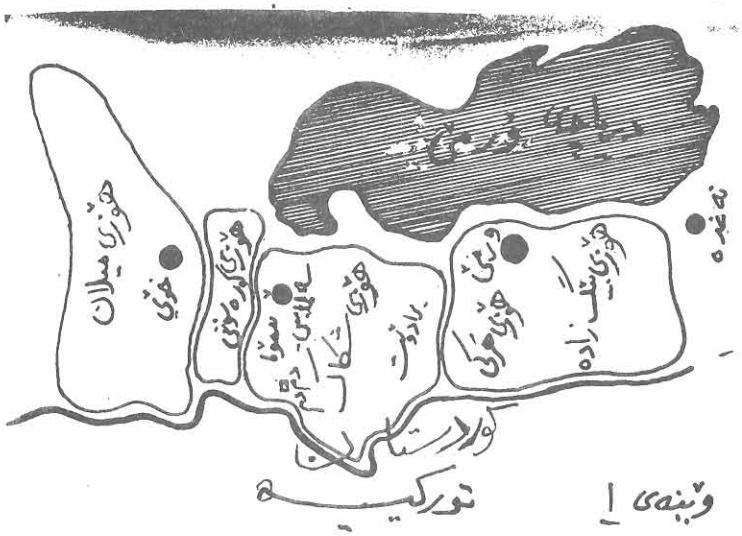
هەرێمی سۆما لە باکوورەوە بەکەوشەنی سەلّماس و لە باشوورەوە بەکەوشەنی «سلّیوانا» و لە رۆژهەلاّتەوە بە کەوشەنی ناوەندی «ورمێ» و لە خۆرئاواوە بە سنووری ئێرانو تورکییەوە ئەنووسێ. ئەم بەشە ۱۹۹ ئاوایی هەیەو تا ۵۸۹۹۸ بنەمالّەش حەشیمەتی هەیە، ئاوای «هەشتیان» ناوەندی ئەم بەشەیە. «مەمەکان»،

«گونبەد»و «زین‌دەشت» لە ئاواییە گەورەکانی ئەو هەرێمەن.

سۆمایش وەک برادۆست کوێستانو سارده،خەڵکە کەی ئاژاڵداری‌و جوت ئەکەن و لەئاوی چەمی: سیرۆ، هەشتیان، بیردۆک بۆ ئاودانی موچەومەزرا سود، وەر دەگرن.

هۆزی شکاک لە رابوردودا چادرنشین و مەڕو ماڵات‌دار بوون و بۆ پەیداکردنی لەوەڕگا، گەرمێن و کوێستانیان ئەکرد. کاتێ جێگە لەوەڕێ خۆش و بژوێنیان گیر ئەکەوت، بارو بنەیان ئەخست و چادری رەشیان هەڵئەدا (وێنەی ۳). کاتێ ئەو لەوەڕگایە ئەکڕوسایەوە، باریان ئەکردو ئەچونە شوێنێ بژوێن‌تر. ئەمە ببووە هۆی ئەوەکە هۆزی شکاک نەتوانێ بۆ خۆی خانو بەرە سازکات و جوت وگاش بکات، بەڵام ئێستا زۆربەی ئەو هۆزە دێنشین و خاوەن جوت وگاو ئاو و زەوی و زارن، ئەو بنەماڵانەی وا هێمان ژیانی دەوارنشینیان لانەنیاوە (وێنەی ۴)، هەروا بە دوی لەوەڕگە و جێگای بژوێن و خۆش ئاو و هەوا دا ئەگەڕێن، لەگەڵ مێگەلە پەزو پۆڵەکانیاندا بەهارو هاوێنان لەم هەوارەگەوە ئەچنە ئەو هەوارگە، زیاتر ئەچنە هەوارگەکانی تەرگەوەرو دەشتە بێڵ و ناو چییاو لای سورەدوکەڵ و گوندی سورکان‌و چیای سینا یا بۆزی سیناوکانی‌دزان و ناوڕون، دۆڵەترشین و سەرملوک و بەرەسپیان و بەرەگەورەو خەلیلو نەسردەین و شیوەسور و جێگەی بژوێن و هاوین و بەهارە نەوروزەکانی تری کوردستان و بە خۆشی رای‌دەبوێرن، هەروەک شاعیر دەڵێ:

نەرۆزە چیمەن سەوزە، دەمێ سەرخۆش بین
تا سەوزە لەسەر گۆڕەکەمان نەڕواوە
چاو جوان وەرە لام بە خەم بلێ، بەولاوە
لێم هاڵێ، هەتا داوی ژیان نەپساوە





وێنەی ۲

دەباتە شارخەلکی‌تر بەفرۆکە دین‌و ئەبەن بەلام کوردی بەشخوراو بەمجۆرە بار

بنەماڵەی شکاک:

هۆزی شکاک لەم دوو تیرە پێکهاتووە:

۱ـ کاردار.

۲ـ عەبدۆیی.

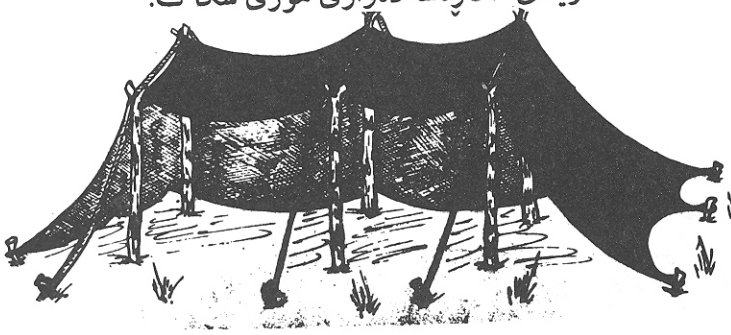
۳ـ پس ئاغا.

نوکتە:

پس‌ئاغا خۆیان لە بنەماڵەی قارەمانی نەبەز و نەمری کوردو جیهانی ئیسلام سوڵتان سەلاحەددین، ئەیووبی ئەزانن، ئەمە خۆی بووەتە هۆی ئەوە میرو مەزنی هۆزەواری بەدەس ئەو بنەماڵەوە بێ. هۆزی کاردار ئەم هەشت تێرەن:

۲ـ کەچەڵی.

ۆێنەی ۳ ـ ڕەشە دەواری هۆزی شکاک.



۳ـ نەعمەتی.

۴ـ مامەدی.

۵ـ شەکیری.

۶ـ ئەدمانی.

۷ـ ئیوەری.

۸ـ چەرکوی.

خەڵکی تیرەی پزئاغا، لە «برادۆستا» و «کەچەلیش» لە دوو بەشی برادۆست و سوما دائەژین.

«چەرکوی»یەکان لە چەن ئاوایی دا بلاوبوونەتەوەو خەڵکی ئەو ۵ تیرە لە «چهریق»و دەوروبەری شاری سەڵماسا ژیان ئەبەنە سەر.

هۆزی عەبدۆیی ئەبنە سیانزە تیرە:

۱ـ دلانە.

۲ـ پس‌ئاغا عەبدۆیی

۳ـ دری.

۴ـ هێنارە.

۵ـ فەنەک.

۶ـ خەلیفی یا خەلۆف.

۷ـ خدری.

۸ـ بۆتان.

۹ـ نیسان.

۱۰ـ مامەدی عەبدۆي.

۱۱ـ موقوری یا موکری.

۱۲ـ پاچیک.

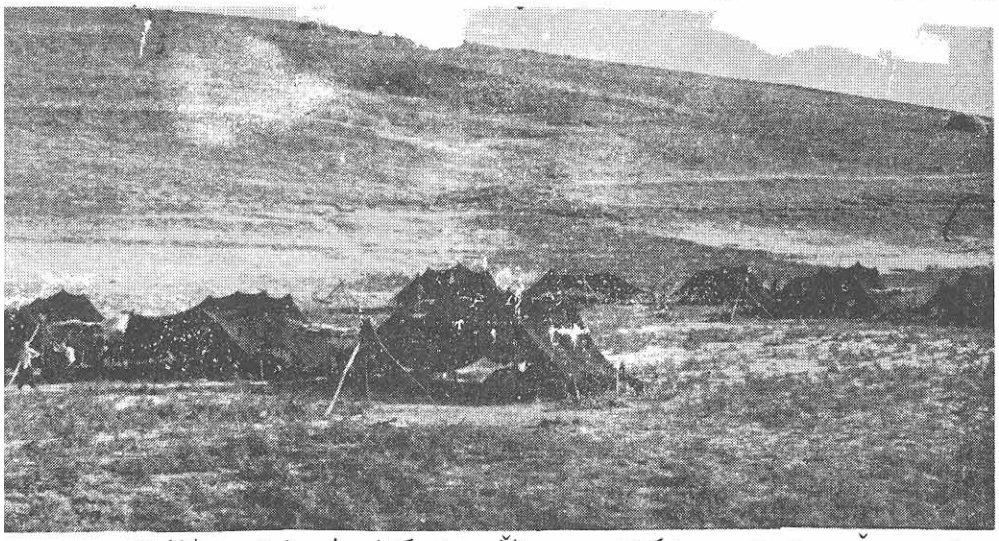
۱۳ـ گوریگ.

بەشی کورد ئەبێ دەرد و خەفەت بێ
رۆژێ بە تیرێ جەرگی لەت لەت بێ
ئاسمانی بەختی لێڵ و تاریک بێ
ئەستێرەی کز و رولە مەینەت بێ

* * *

قەت نەبوو رۆژی گەردشی دەوران
چەرخی هەڵسوورێ بەکەیفی کوردان
ناشوکری نەبێ خوشیی لە ئیمە
دووره بە غەیری شیوەن و گریان
بەڵێ زەمانەی چەرخی کە چ رەفتاره
والێمان بۆتە دوژمنی خوێنخوار

گوریکی تیرەی پسئاغاو دری و هیناره لە بەشەکانی برادۆستو خدری و بوتان و نیسان لە هەرێمی «سۆما» دا ئەژین. «مقری»یەکان و «پاچیک» لە «ئەنزەل»



وێنەی ۴ ـ کورده شکاکەی مەروماڵات دارەکان، لەدەشتو، داوێنەی کێوە، بژۆینو، پرگژو، گیاو، کەماو، پڕئاو دا ڕەشماڵی، خۆیان، لەپاڵ، یەکاهەڵ ئەدەن.

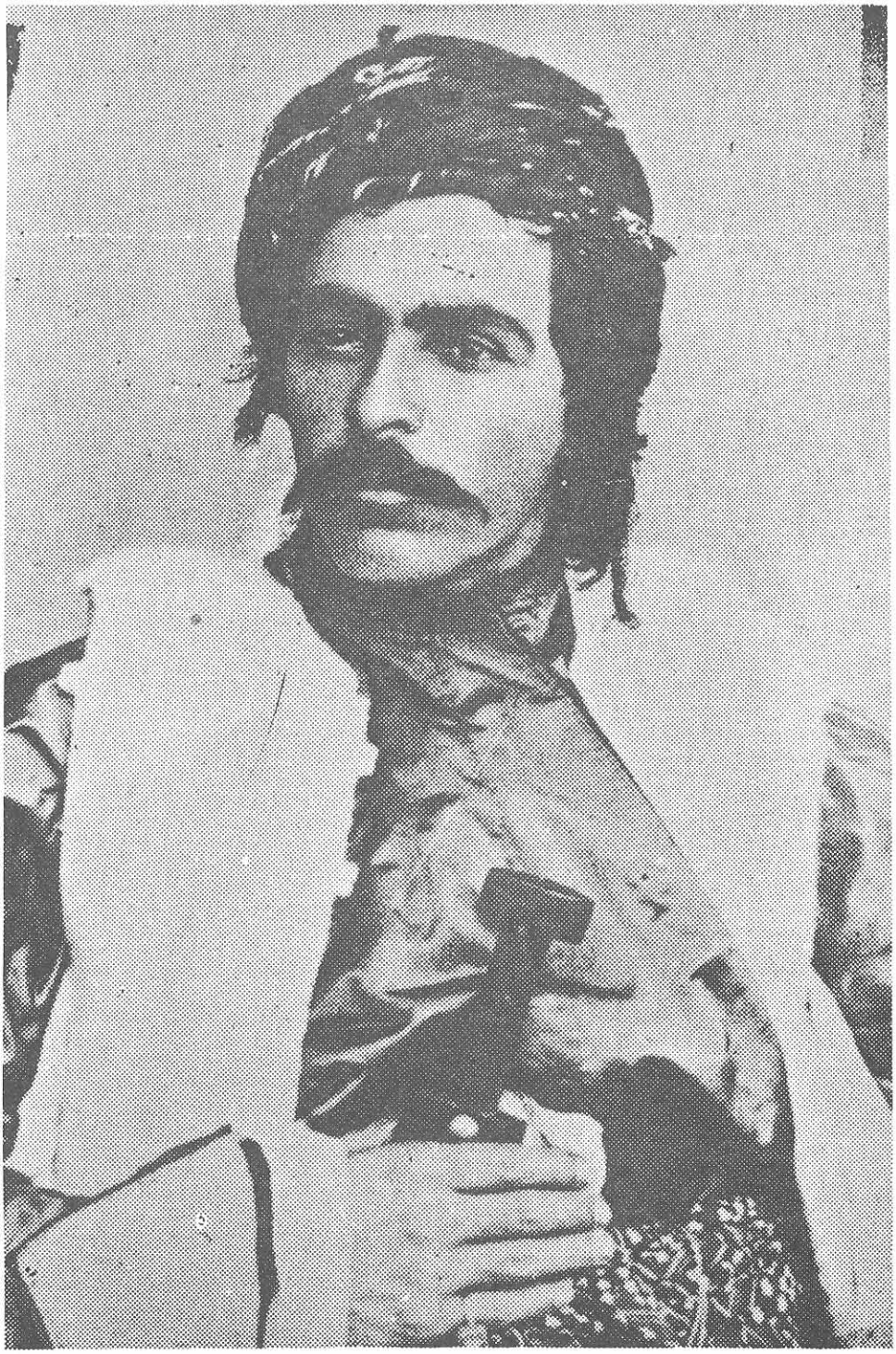
تیرەی «فەنەک» لە سۆماو ئەنزەلا ئەژین، تیرەی مامەدی عەبدۆیی‌ش لە «چهریق» و «شپیران» و ئەنزەل دا رای ئەبوێرن.

هەر یەک لە هۆزگەلی شکاک، یەک مەزنیان هەیە.

سرنج:

لە ساڵی ۱۳۰۴ هەتاویدا، رەزاخانی پەهلەوی بە قسەی سەرلەشکەر عەبدوڵلاخان تەهماسبی فەرماندەی هێزەکانی ئازەربایجان لەو کاتەدا لە رێگای تەوریزەوە ئەچێتە دیدەنی سمکۆ، بەڵکو لە رێگای ئاشتیەوە دوایی بە جەنگ بێت.

لەم لاشەوە سمکۆ بۆ دیتنی رەزاخان کە لەو دەمەدا وەزیر جەنگی ئێران بووە بە خۆیی و ۱۲۰۰ سوار دێتە سەر رێگا، لای گوندی میانجق. ئەڵێن: بێجگە لەو ۱۲۰۰ سوارە، چوار هەزار سواری تری سمکۆ لەو ناوەدا دەوری ئەوانی دابوو، سمکۆ سوارەکانی خۆی ئەکاتە سێ پۆل: پۆلێکیان بە رانگو جوغەو پشتێن و بەرگی سپیەوە، سواری ئەسپگەلی سپی ئەبن. پۆلی دووهەم، سواری ئەسپی رەش ئەبن و پۆلی سێهەمیش سواری ئەسپی سورکومەیت ئەبن و رانگ و چۆغەی گرژاڵی لەبەر ئەکەن، سمکۆ خۆیی و رابەرانی هۆزەکانیش رانگ و چۆغەی شیروانی و رەنگاو رەنگی تایبەتی مەزنی و هۆزەواری و لەسەرەوەش پەستەک لەبەر ئەکەن و سواری ئەسپگەلی شێ ئەبن و چاوەنواڕی هاتنی وەزیر جەنگ ئەبن. کاتێ رەزاخان ئەگاتە ناو سوارەو مرۆڤەکانی سمکۆ و ئەو هەمووە سوارە تەیارە بەوگشتە چەکەمەنی و جامەدانگەلی رەنگاو رەنگ و لیباسی چاک و پشتێنی گرێ خواردو، خەنجەر لە بەرۆکەدا ئەبینێ کە هەموو دەسکەکەیان پان و سەدەفدارو دەمانچە بە قەدەوەو فیشەکدان بە شانەوەو تفەنگ بە دەسەوە، وا بە نەزم و نیزام راوەستاون، لە ترسان تف لە زاریدا ویشک ئەبێ و لێوی خۆی ئەگەزێ و لای وا ئەبی سەر لەشکەر تەهماسبی ئەوی بە دیاری بۆ سمکۆ هێناوە، چوکە ۶۲ کەس



بەجیبەشرە لە تەک رەزاخانا هاتبوونە لای سمکۆ. هەر جۆر ئەبێ رەزاخان دیان ئەگرێ بە جەرگیداو لە جیبەکەی دائەبەزێ و سمکۆیش لە ئەسپ دائەبەزێ و دەس و موشتاخ ئەکەن و ئەچنە کۆنە شار، کە لە پێشا بە میزو سەندەڵی چەن هۆدەیەکیان تەیار کردبوو، ئەچنە ژووری و لە تەک سمکۆدا ئەکەونە ئاخەفتن و وتوویژ. دەوران دەوری ئەو کۆنەشارەش پڕ ببوو لە سوارەی سمکۆی مەزن و ئابڵوقەی دابوو، ئەم سوارانە بەو ناوەو لەوێ راگیرا بوون کە لەوان پارێزگاری ئەکەن.

بەڵام ترس و لەرز نیشتبووە سەردڵی رەزاخان و هاوڕێیەکانی و ئەترسان کە لە پڕ بڕژێن بەسەریاناو قڕیان تێخەن.

هەر جۆر ئەبێ شێو ئەخۆن، هەرچەن وەک ژەهری ماریان خوارد بێ وابوون، رەزاخان بە بۆنەی ئەوە سەری دێشێو ئەچێتە ناو هۆدەیەکی ترۆ بە رەزا رەفیع قانیع قائم مەقامولمولک ئەڵێ: وەختە لە ترسان زیرە بکەم، چلۆن بە دەسی خۆمان خۆمان خستە داو، ئەویش دڵخۆشی ئەداتەوەو بزروک ئیبراهیمی ناوێک رادەسپێرن کە بە زمانی چەورو نەرم، سمکۆ بغافڵێنن و لەگەڵیدا تەختە نەرد بکەن کە سمکۆ زۆری پێخوشبووەو تا ئەش توانن پێی بدۆڕێنن.

ئیبراهیمیش ناچار تا بەرەبەری کەڕە بەیانی خەو لە چاوی دەستێنێ و تەختە بە سمکۆ ئەدۆڕێنێ کە زۆر ماندو ئەبن، هەر لە تەنیشت یەک لە هۆدەی تەختە نەردەکە دریژ ئەبن و یەک یەک خەویان لێ دەکەوێ، رەزاخان کە لە ترسان ناتوانێ چاوی لێکنێ، کاتێ ئەزانێ وا سمکۆ لە خەودایە، بێ خوداحافیزی لە سمکۆ بە پیاوەکانی دەڵێ: کوڕینە من لە چاوی سمکۆ زراوم نەماوە، هەستن، خێرا بن تا نوستووە، خۆمان دەربازکەین، سوار ئەبن و بەرەو ورمێ ئەکەونە ڕێ و هەی پەیتا پەیتا لە ترسان ئاوڕ بۆ دواوە ئەدەن تا بزانن سوارەی سمکۆ بە دوایانەوە نین.

سمکۆ کاتێ لە خەو رادەچەنێ، ئەڕوانێ نێچیر لە سەرڕاو رای‌کردووەو زۆر پێش دەخواتەوەو خوزیاو بریا دەڵێ، بەڵام نێچیر لە بەرەگە دەرچوبوو.

پاشماوەیەک جەنگ،حوکومەت ئەزانێ، باشاری سمکۆ ناکا، ئەکەوێتە گەڕ کردن، سەرهەنگ سادق خان ناوێک کە لەگەڵ سمکۆ دا ناسیاو بووە، رای‌ئەسپێرن خۆی سازکات کە تیمسار موقەدەم فەرماندەی لەشکری ۳ی تەورێز بۆ ئاشتی کردن دێتە شنۆ، بۆ دیتنی سمکۆ، ئەویش لە تەک خوسرەوخانی کوڕیداو خورشید ئاغاو کەریم‌خانی خێڵانی و چەن کەسی ترا ئێوارەیەک روو دەکەنە سەربازخانەی شنۆ، کاتێ ئەچنە ئەوێ، پاشماوەیەک چاوەڕوانی، خەبەر ئەدەن تیمسار لە ڕێگا گیری کردووە، سمکۆو هاوڕێیەکانی ناچار بەرەو ماڵ ئەگەڕێنەوە، سەرهەنگ سادق خانی نەورۆزی بە دوربینێکی چاک کە لە سمکۆ بە ئەمانەت وەری‌گرتبوو، لەگەڵ چەن کەسی تر لە باڵەخانەیەکا بوون، کە پەنجەرەکەی ڕوو بە جادەبووە، ئەنواڕێتە سمکۆ، کاتێ باش گەیشتبووە بەرتیر، لەو باڵەخانەوە بە نامەردی وەبەر ڕەگباری ئەدەن، تیرێک لە سمکۆ ئەکەوێ، دێ خۆی بخاتە ناو کۆڵان و پەسیوێکەوە، بەڵام دوای چەن شەقاوێک ئەڕوانی وا خوسرەوخانی کوڕی ئەنگێوراوە، ناچار ئەگەڕێتەوە سەری، دوبارە گوللەیەکی تر لە سەری ئەدرێ و سمکۆ ئەکەوێ و شەهید ئەکرێ و هەروا خورشید ئاغاش ئەکوژرێ و کەریم خانیش بریندار ئەبێ، تەقە ئەکەوێتە ناو سوارەکانی سمکۆ، لەو لاشەوە سوارەی سەرگورد هاشمی ناوێک کە لە پێشان خۆیان حەشار دابوو، لە تاریک و لێلەی ئێوارەی ئەورۆژە توشەدا سەرملەی کێوی شنۆ لە سوارەی سمکۆ ئەگرێ و ناچار سوارەی سمکۆ شار بەجێ‌ئەهێڵێ و ئەو ئێوارەی وا سمکۆ و ئەوان شەهید بوون، ڕۆژی ۳۰ی جۆزەردانی ساڵی ۱۳۰۹ هەتاوی و ۱۹۳۱ی زایینی و ۲۵۴۳ی کوردی بووە.

میژوو لەبابەت رابەرانی کوردەوە، دووپات بـووەتەوە، واتـا پـێشەوا ژەنـراڵ مستەفا بارزانی لە ساڵی ۱۳۲۵ی هەتاوی و ۱۹۴۷ زایینی و ۲۵۵۹ی کوردی بۆ ئاخەفتن و ئاشتی کردن بانگیان کردە تاران، هەر جۆر بوو، خۆی لە فێڵ و گەڕی حەمەرەزای پەهلەوی رزگار کرد، بەڵام چونکە دەسی رەشـی ئـیمپیریالیزمیان، بەتایبەت ئیمپیریالیزم و نۆکەرەکانیان باش نەخوێندبووە، ئەوە بوو لە ساڵی ۱۹۷۵ی زایینی گەلەکەمان کەوتە داو و قڵپەوە بوو، بەڵام خوای مەزن کە هەمیشە پشت و پەنای لێقەوماوانە، ئەوە بوو خوا زۆر زوو تۆڵەی ئێمەی لە حەمەرەزای پەهلەوی ساندو بە ئەڵاهوئەکبەرو مەرگ بەرشا، مەرگ بەر شاوتن لە کوردستان و ئێران و دنیای ڕوون دەرکرایە دەرێ و تەفرو تـونا بـوو و ڕەزای باوکیشی خوا وای تۆڵەی کوردە قـرانـی لێسـەندەوە کـە دوای ئـاوارەبـوون لە جەزیرەی سێنت هیلن دەسی نابووە ناوگوی خۆی و هەڵی ئەقوراند.

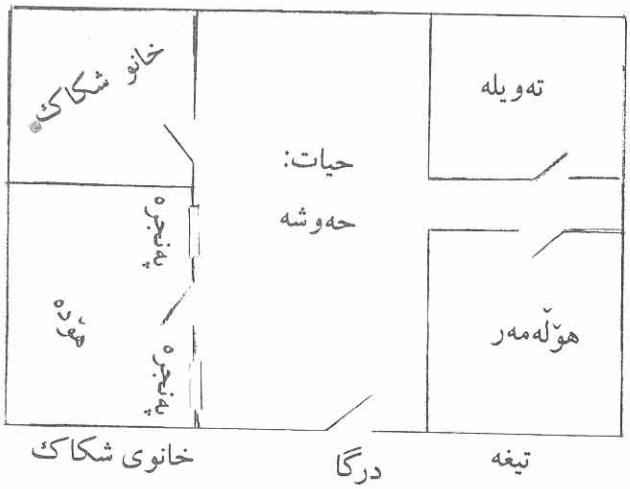
سمکۆی نەمرو مەزن، مەزنی ئەو هۆزەو سەرداری کـوردستان بـووە، ئـێستا تاهیرخانی کوڕی، مەزنی هۆزی عدۆیی‌یە، مەزنی خێڵی کارداریش تا ماوەیەک بەر لەمە بە دەس عەمەر:عومەرخانی شەریفی‌یەوە بوو، ئێستا بەدەس قادرخانی کوڕیەتی. مەزنی لەناو شکاکا، میراتی‌یە، ئەگەر لەو بنەماڵەدا کوڕی شیاو نـەبێ خەڵکەکە یەکێک لەمرۆڤە کاراو کارزان و شیاوەکانی ئەو بنەماڵەیە هەڵئەبژێرن و ئەی‌کەنە مەزن.

ئەرک و ئەسپاردەی مەزنی هۆز:

ئەرکی مەزنی هەر هۆزێک ڕاگەیشتن بـە گـیرو گـرفت و لابـردی نـیازگەلی هۆزەواری و لابردنی ناکۆکی ناو هۆزە. وا باو بووەو بـاویشە بـۆ مـەزنی هـۆز، هۆدەیەکی گەورە بەناوی «دیوەخانە» یا «ئۆدە» ساز ئەکرێ، ئەم «هۆدە» لە ڕاستیا داروششوراو دەفتەری کاری میرو مەزنە کوردەکان بووەو بە گشت کارو بـاری

خەلکی چ لە باری مالّی و عەرزی و قەزایی و کۆمەلاّیەتی و رامیاری و سیاسی و مادی و مەعنەوی و ئینسانی و ئایینی و شەرعی و جەزایی رادەگەیشتن. خەلّکی بە گیان و دلّ دەستورەکانی میرو مەزنی خۆیان بەڕێوە بردووە، چونکە لایان وابووە هەرکەس لە راست ئەوانا خۆقەف کەن مەزنترین پشتیوانیان لە دەس ئەچێ، دەروازەی میرو مەزن بۆگشت کەسێک ئاوالّەوکراوەو باز بووەو میرو مەزن هەمیشە پشتو پەنای لێقەوماوان و داماوان و هەژاران بوون و نەیانهێشتووە بێگانەو غەوارەیی زلّمیان لێ بکەن.

بێگانەو غەوارەیی زلّمیان لێ بکەن. وێنەی ٥



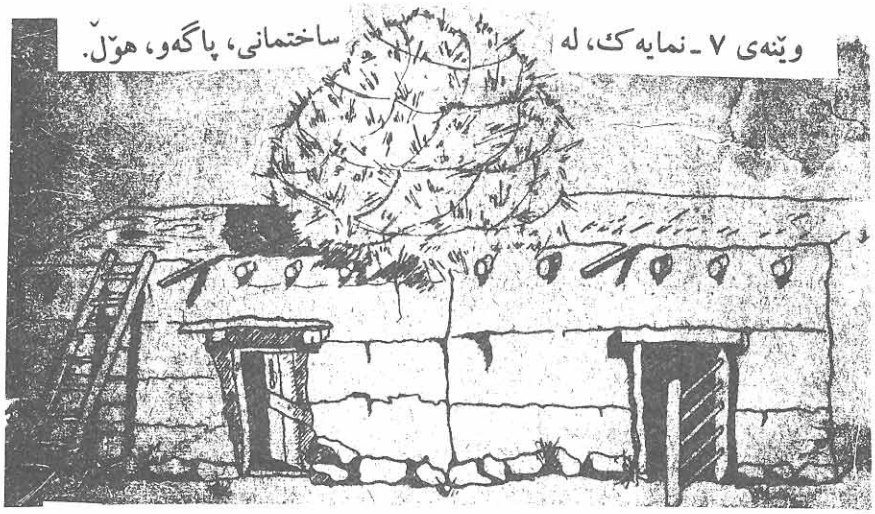
خانوبەرەی گوندو ئاوایەکانی ناو شکاکان:

زۆربەی خانوبەرەکان بە قوڕو بەرد سازکراوە، مەگەر تەک و توک بە خشتی سور سازکرابێ، هەر بنەماڵەیەک، یەک «هۆدە = خانی» بۆ دانیشتن، یەک پاگە «تەویلە»و یەک هۆڵەمەڕە - زاغە = بۆ ساز ئەکەن (وێنەی ٥و ٦)، خانی هۆدەی خەوتنی هەر بنەماڵەیەک، تەنوری نان کردن، واتا: ئاشپەزخانە «مدبەق»یش هەر ئەم هۆدەیە. لەسەربانی تەویلەو هۆڵ و زاغەدا، رۆچنێک بۆ ئەوە رونا کی و نوری

خۆر بداتە ژورێ ساز دەکەن کە بە شکاکی پێی دەڵێن: کـولەک. خـانوبەرەکـان گشتیان یەک نهۆمن، دوو نهۆم زۆر کەمە.

ئاژاڵداری:

لە رابوردودا ژیانی هۆزی شکاک لەسەر ئاژەڵداری ئەسوڕا، بەڵام بارگۆڕاوەو ئاژەڵداری کەم ماوە، هەر جوتیارێکی شکاک هەندێ پەزوگاوگوێر بۆ دۆیی خۆی رادەگرێ تا بۆ، رۆن، کەرە، ماست، پەنیر، شیر، لۆرک و تۆی شیر، دۆ، کەشک،

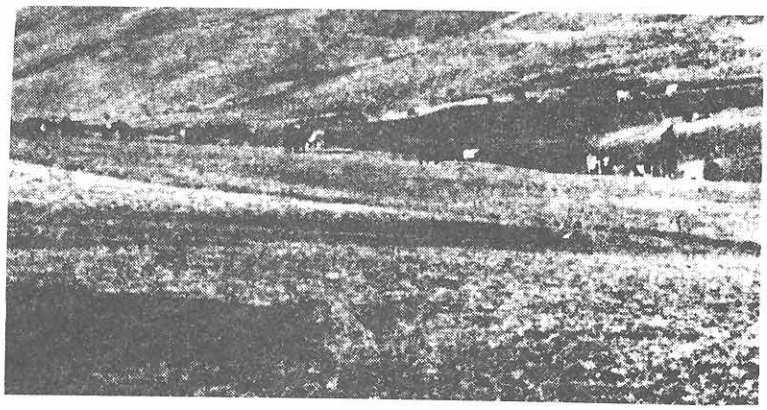


وێنەی ٧ ـ نمایەک، لە ساختمانی، پاگەو، هۆڵ.

تۆراغ، سیرێژ، خوری، مو، بەرگنو شتی وا نیازی بە کڕین نەبێ، جا ئەگەر لە خۆی زیادی بوو، هەندێ لەوانە ئەفرۆشێ.

جوتیارە پەزدارەکان هەر بە چەن بنەماڵە یەک شوان ئەگرنو ئەویش پەزەکانی بە میگەل ئەباتە لەوەڕ. شوان بۆ ماوەی ٧ مانگ واتا لە نەورۆزەوە تا ئاخرو ئۆخری رەزبەر پەزەکان ئەباتە لەوەڕ (وێنەی ۶).

لە بەهارو هاوینا بە رۆژا پەزەکان دوجار لە قاوڵتون و ئێوارانا ئەدۆشن، بەڵام لە پاییزانا تەنیا جارێک مەڕو مااڵت ئەدۆشرێ، لە زستانانا کە زەوی کراسی سپی لەبەر ئەکات و بەفر ئەرز دائەپۆشێ و پەزو پوڵە ناتوانن بچنە لەوەڕو بـە دەمـی خۆیان بچەرن، ناچار لەناو هۆڵ و سەردانگا تفاقیان ئەدەن کە لە بەهارو هاوینا ئەو



وێنەی ٦. لەوەرگەی مەرو، مالآت.

ـ کوێستانو، جێ چەرینی مەڕو، مالآتو، پەزو، پۆڵە.

لەناو هۆزی شکاکـا، هێـمان تـیرەگـەلێک، هـەیە، کـە خـودانچـیغو، چادرنو، لەڕێگای ئاژەڵ داریو، کۆچەری یەوە بەرێ ئەچن.



تفاقەیان کوکردۆتەوە.

جوت و گا

ژیانی بەرەی ئەمرۆی هۆزی شکاک لەسەر جوتکردن ئەسوڕێ، واتا: گەنم، توچاندن، توتن و گرتوپە = یەرەڵ ماسی = کێلان، کوردە شکاکەکان گـەنم بـۆ خواردنی خۆیان و بۆ فرۆشیش گەنم دەچێنن.

چ بە وێنەی دێمی بێ یان بەرئاو بێ دای ئەچێنن.

زۆربەی جوت وگای ناو شکاکا دێمە، چونکە هەرێمەکەیان کوێستان و سارده تا



وینەی ۷ ـ کوردەئاژەل دارەکان: ئەشێ، بۆ، زستان، تفاق بۆئاژەلەکانیان لە بەهارو، هاوینا، داخەنو، گیشەگیاو، گیشەوێنجە لیدەنو، کادێن، لەکاو، گزرەو، ئالفو، تفاق بئاخننو، بۆخۆشیان ئازوخە داخەنو، زمهە ڕیشلێ پکەن.

ئەو دەمەی خاوەن زەوی هەبوو. ئەشیا دەو دویان بە خودان زەوی بدایێ. جا کیلگەکە ئاوی و بەراو بوایێ یان دێمی و بەختەبارانی بوایێ. کەرەسەی جوت و گای ناو هۆزی شکاک سەرەتاییە ئەو کوردانە، هێمان بە نیرو ئامورو گاجوت و کوتان و بێل و داس و مەلەغان کاری وەرزێری ئەبەن بەڕێوە.

کەرەسەی نوێو مەکینەی شێو بڕین و درووێنەو کوڵوش و کا جەمکردنەو هەڵواردنی کاو دان هێمان پێی نە ناوەتە ناو کوردەواری،خۆیەک پستیش ڕێگای ئاسن قاتە، زانکۆ،کارگاو فێرگەی هونەری و پیشە، هەر وجودی نیە و ئاژەڵداری بە وێنەی عیلمی ئەمڕۆ لە کوردستان بنیات نەنراوە، چونکە تاغوت و تاغوتیان چاویان لە راست گەلی حەق‌خوازی بەشەرەفی کورد هەڵنایێ و هەڵیش نەهاتووە.

ژن و پیاوی شکاک

پیاوگەلی شکاک بالا بەرز و شۆخو بە سام و توند و تۆڵ و بەزیپک و قلاڤەدارن، ئارام و لەسەرەخۆو لە کل دەرهاتونو زۆریش بە وزەو تاقەتن.

هەرچەندی بڵێی بە بەژن و بالاجوانن رومەت گوڵ و چاوکەژاڵ و لێو قەیتانن
چاو جوان دەمەڕوتێری دڵم بتبینم گوڵچین کە لەسەر رومەتی تۆ گوڵ چینم
بەژن شۆڕ و کەژی شۆڕو خەزێم شۆڕ .....
بە خوێندنەوە کراوە فرچک گیانم زانستە مژیم بۆتە ئاو و نانم

«هەژار»

مرۆڤی شکاک زۆر خەز لە ئەسپ دەکاو کەیفی پێی دێ، ئەوەیە وەک یارێکی پڕ میهر ئەڕوانێتە ئەسپ (وێنەی ۱۲و ۱۳).

مرۆڤی شکاک هەروەک خاوخێزانی خۆیی خۆش ئەوێ، هەروایشە بۆ ئەسپ و ماین و ولاغی سواری. سوارچاکی و تیرئەندازی هەر لە مرۆڤی کوردی شکاک دەکاڵێتەوە، هەر بە منالی فێری سواری و رمبازێن و تیرئەندازی ئەبێ، چونکا ئاو و هەوای کوردستان و خو و ئاکاری کورد، هەر ئەبێ بەو جۆرە کوردو منالی گەلی



وێنەی ١٢ ـ شکاکێ ئەسپو هێستر ناتوانێ ژیان بداتە سەر، ئەوە ئەسپو، هێسترلای هۆزی شکاک زۆر بەنرخن.



وێنەی ١٣ ـ کوردی شکاک. بەتایبەت، لەبنەمالەی مەزن، جارو، بار لە باتی جلک و، بەرگی کوردی کۆت و شەلوار لەبەردە کا.

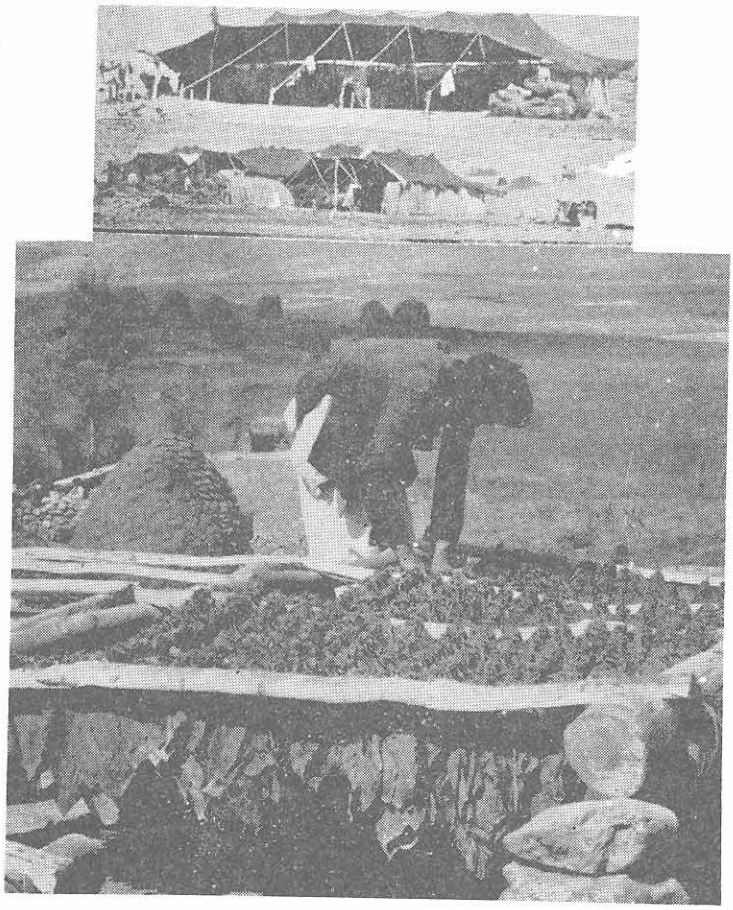


ـ جوت بەنەی، شکاک، بۆکێلانـی، زەوی، بـورەو، بـەیارو سەختـو، ڕەق، ئەشێ لەکەڵو، کۆتانو، نیرو، ئاموری ٨ گاو، گامیشو، گاوەسن، سەودەرگرێ.

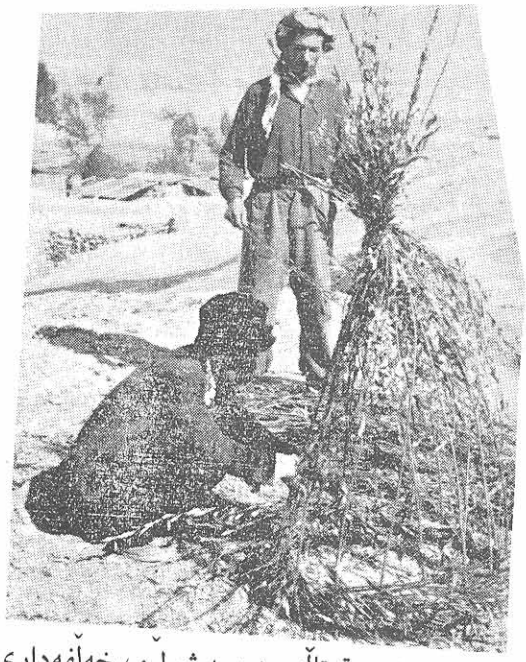


ـ مرۆڤی شکاک ئەشێ زوربە هێدی‌و، هێمنی‌و، کاوەخۆ، خەریکی گێژە کردن بێ، یان، بەچەتچەریا، بە گاگێرە، لە کوردستان دەمی گاگێرە، دەم بێن ئەکەن. هەژاردەبێژێ:

گێرەی رە مەزان بەربوو، ئەواجێژن هات
دەم بێنی لەدەم گاو، کەران دامالّی



ـ ئەگەرچی گەلاّ توتون شکاندنەوەو، لەتەردان‌و، بە شیشەوە، کردنی، بەرگی تەماکۆ، زۆرسەخت نییە، بەلاّم ئەمە ئەدەنەدەس مرۆڤە، پڕ، تەمەنەکان.



ـ سەوەتەو، قرتاڵە چنین بە شوڵو، خەڵفەداری شلکو، ساوا، یەکێکە، لەکارە، دەسییەکانی، مرۆڤی کورد.

ـ مرۆڤی شکاک ئارامو، خۆین گەرمو، ئێسک سوکو. پڕکارە.

ـ مرۆڤی شکاک شمشاڵو، بلۆیرو، جوزەلەو دەهۆڵو، دمەک زۆڕنا جوانلێ ئەداو، گۆرانیو، بەیتو، قامو، لاوکی کوردی باش ئەزانێو، زۆر وەستایانە، ئەیان خۆینێ. مرۆڤی کوردی ئەبێ سوارچاکو، دەسو، تفەنگ چاک بێتو، هەرگیزاو، هەرگیزیش لەکارماندو نەبێ ـ مرۆڤی شکاک لەتەکخاوخێزانو، دۆستو، خزمو، کەسیدازۆر، ڕۆ خۆشو، باش و چاکەو، ئاکاریشی لەتەک ئەوا نازۆر، پیاوانەو، ئینسانانەیەو، بۆدابین، کردنی خێرو، خۆشیئەوان، زۆر، تێ، دەکۆشێو، بۆدابین، کردنی خێرو، خۆشیئەوان، زۆر، تێ، دەکۆشێو، گیان بازی، ئەکات. لەگەڵ دژو، دوژمنانیشا زۆر، تووندو، گرژو، ڕق ئەستورە، میوان گرەو، لەمیوانی ناسیاو، نەناسیاو، زۆرگەرم بە خێرهاتن دەکات.

کورد ئەبێ پڕ کارو بە هێز و چالاک و سوارچاک و دەس و تفەنگ چاک بێت و هەرگیزاو هەرگیزیش لە کار ماندو نەبێ. مرۆڤی شکاک لە تەک خاوخێزان‌و دۆست و خزم و کەسیدا زۆر رو خۆش و باش و چاکە، ئاکاریشی لە تەک ئەوانا زۆر پیاوانەو ئینسانانەیەو بۆ دابین کردنی خێرو خۆشی ئەوان زۆر تێدەکۆشێ و کیان بازی ئەکات. لەگەڵ دژو دوژمنانیشا زۆر توند و گرژو رق ئەستورە، میوان گرەو لە میوانی نەناسیاو زۆر گەرم بەخێرهاتن دەکات

مانای گەڕ و فێڵ و زمان‌لوسی نازانێ، وتارو کردەوەی مرۆڤی شکاک راستەو یەکە، خودانی قسەو بەڵێین خویەتی.

ژن و کچی شکاک جوان و نەخشیلانەو خۆش قەڵافەو ڕێک و باڵابەرزو کەڵەگەت و دەس نەخواردو نەژاکاوە، وەک ئاسکۆڵی سڵە، نازکۆڵی و بەرگی کوردی هەر لە خۆیان دەکاڵێتەوە. ئافرەتی کورد لەکارکردنی نێوماڵ، وەک: شیو، کوڵ، تەنورداخستن، نان کردن، ئاشپەزی، منداڵداری شیردۆشین، مەشکەژەندن، ماست، دۆ، کەرەو پەنیر سازکردن زۆر بە دەس و بردە، لەکارگەلی قورس و سەگین دا وەک: پەزبڕینەوە، یارمەتی دانی درووێنەوانان، شەن کردن و گێرەو کێشەی خەرمان‌وکاو دان و هێنانەوە بۆ ماڵ و وەچەکردنی توتن‌و عەمەل هێنانی توتن زۆر ئازاو خێرایە، ئەگەر لە ڕۆژا ماوەیەک دەسی بەتاڵ بێ و هەلی بۆ هەڵکەوێ خەریکی خوری شانەکردن و بەن‌رستن و گۆرەوی‌و دەسکێش چنین و پاکو و خورجێن و چادرسازکردن ئەبێ. ژنی شکاک لەگەڵ میردی خۆیا زۆر هاو دەنگ و هاوڕەنگە، هەرگیز لە قسەی شوەکەی دەرناچێ‌و لەکاتی تەنگانەدا یارو یاوەریەتی و لەکاتی شەڕ و لێقەومانا وەک میردەکەی دەس ئەداتە چەک و لە خۆی و ماڵی و میردو دارایی و نیشتمانی دیفاع و بەرگری ئەکات، ئافرەتی کورد پێی بە پێی میردەکەی بۆ باش بوونی باری ژیانی خۆی و ماڵ و میردی ئەکۆشێ، لە هیچ کارو

ئیشێک ماندو نابێ. ژنی شکاک لەگەڵ ئەو هەمووە تـەقەڵچـەف و تـرۆقانەوەدا هەرگیز خۆی ناژاکێنێ و شۆخی و نەخشیلانەیی و لەباری و دڵتەڕی و جوانی خۆی لە دەس نادا، لە جەژن و شای و زەماوەندا بەشداری ئەکات و بە هەڵپەڕین و گۆوەندو زەماوەندکردن خەشی خۆی ئەڕێژێ و جارجـاریش بـاڵۆرە لێـدەداو گۆرانی و ستڕانی جوانی کوردیش بە جوانترین ئاهەنگ و شێوە ئەخوێنێ، هەڵبەت دور لە کۆڕی پیاون . ژنی شکاک پاک و بێ لکـەو بێخەوشە، ئەگەر خودا نەکردە، لکەیەک لە داوێنی بێخەوشی بکەوێ، چارەنووسی زۆر ڕەش ئەبێ.

جلک و بەرگی ژنان و پیاوان

پۆشاکی ژنانی شکاک جۆرێکی تایبەتە، کە زیاتر لە پارچەی هـاورێشمینی ڕەنگاو ڕەنگ و نەخشین ساز ئەکرێ و ئەدورێ، ئەو لیباسانەی وا ژنان لەبەری ئەکەن ئەمانەن:

١ـ کراس: لفکە دارە، واتا: سۆرانی هەیە کە ئـەی‌پێچن بـەدەوری جـوگمەی دەسیانا.

٢ـ فێستان: کراسێکە روباز کە تەواو یا نیوە ئاستەر ئەدورێ و بڵێندی فێستان ئەبێ تا سەر پێی ئافرەت بێ و لەسەر کراسیشەوە لەبەر ئەکرێ.

٣ـ ئیلەک یا جلیسقە: پەشمی یا دەزو دوڕەو لە زستانا بەسەر فێستانا لەبەری

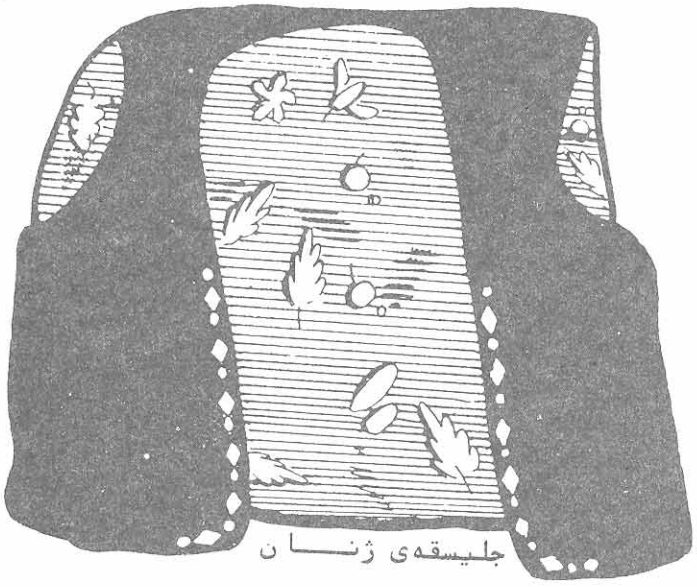
٤ـ پێژگیر: پارچەیەکی ئاستەڕدارە کە ئافرەتی شکاک وەک بەرهەڵبێنەی ژنانی موکریان لە پێش داوێنەوە لەکەمەرا قاییمی ئەکەن، بەڵام بۆ جوانیە، وەک بەرەڵبێنە بۆ کار نیە.

٥ـ پشت یا پشتوێن یا شاڵ کەمەر: کە لە ٣تا ٨ میتر پارچەی ڕەنگین و جوانە،



ئه ودوئافره‌ته کورده خه‌ریکی نان کردنن، به‌واتای کوردی:

تا ته‌نورت گه‌رمه نانێکی بکه تانه بوی ته، کۆتی پێ کۆلکی پنه‌



جلیسقه‌ی ژنان

له‌سه‌ر فێستانه‌وه له ده‌وری که‌مه‌ری ده‌ئاڵێنن.

۶ـ ده‌رپێ یا ئاواڵ کراس: که له ۹ میتر پارچه ئه‌دورێ.

۷ـ گۆرەوی: کە لە خوری و مەرەزو کورک بەدەسی ژنان ئەچنرێ.

۸ـ شەمەڵ یا دەسماڵی سەر: پۆڵەکەدار یا گوڵینگدار یا بێ گوڵینگ و سادەیە.

۹ـ تاس کلاو یا کلاوفێستین.

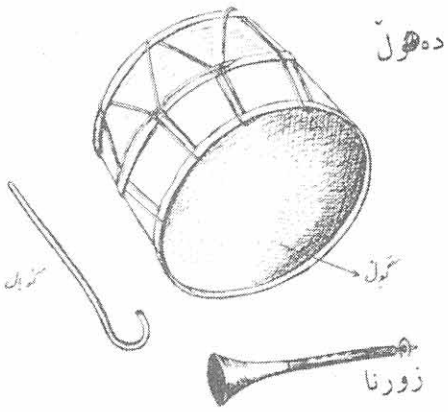
- هی پیاوانیش بەم جۆرەیە:

۱ـ دەرپێ کە لە ژێر پاتۆڵەوە لە پێ دەکەن، کە لە پارچەی سپی و ناسک ساز ئەکرێ.

۲ـ شاڵی کیلۆ یا پانتۆڵ لە پارچەی پەشمی ساز ئەکرێ کە لە جێی پشتێنەوە تا خوار رەفیسکەو چۆک هەراوەو چین‌دارەو لەوەش بەرەو خوار تا دەم گوێ زینگ و قولاپە باریکە، وەک پۆزەوان وایە، بەڵام چاکەو بە دوگمەو زیب دائەخرێ.

۳ـ کراسی پیاوانە کە هی شکاک بێ، سۆرانی نیە، بەڵام هی پیاوانی موکریان





سۆرانی‌دارە.

۴ـ سەتر، کە لە خوری وشتر ئەی‌چنن و لە زستانانا لەسەرەوە لەبەری ئەکەن، وەک پەستەک و کۆت وایە.

۵ـ لەپیک یا دەسکێش: کە لە کورک و مەرەزو موی کەوڕێشک ئەی چنن.

۶ـ پوشی یان دەسمالّی سەر: هی شکاک لە پارچەی رەش، هی کوردەکانی دیکە لە پارچەی رەنگین یا جامەدانەی سور یا رەنگ کرێشەیی ریشوەدار ساز ئەکەن و لە دەوری سەری ئەبەستن.



ئەو مرۆڤە شکاکانە دەسی یەکیان گرتووەو بە دەنگی دەهوڵ و زورنا بە شێوەی شێخانی هەڵدەپەڕن. واباوە لە هەوەڵ شەوا، زاواهرونما بە بوک ئەدا، هەروەک نالی ئەڵێ:

سیداقی رونما و وەسلی شەهید لەگەڵ شایی‌کەران بێ دەنگ و داوا

رونما پارەو دراوێکە زاوا لە یەکەم شەودا ئەیدا بە بوک تا روی خۆی پێشان بدا

خۆراکی هۆزی شکاک:

ساوار،کەلەدۆش، میخلە، شۆربا، بیریان، قەلیسیل، شاکەباب، کفتە، پەردەپلاّو و خۆرشت.

۱ـ ساوار، بەمەغزی گەنم و رۆن و گۆشت وەک تەنور پلاّوی برۆێشی موکریان

وایە.

۲ـ کەلەدۆش بەگۆشت و یەرەڵماسی و لوبیا و سەوزی و رۆن و کەشک ساز ئەبێ.

ئەو مرۆڤە شکاکانە دەسی یەکیان گرتووەو بە دەنگی دەهۆڵ و زورنا بە شێوەی شێخانی هەڵدەپەڕن.

واباوە لە هەوەڵ شەوا، زاوا رونما بە بۆک ئەدا، هەروەک نالی ئەڵێ:

سیداقی رونما و وەسلی شەهید لەگەڵ شایی‌کەران بێ دەنگ و داوا

رونما پارەو دراوێکە زاوا لە یەکەم شەودا ئەیدا بە بۆک تا روی خۆی پێشان بدا

۳ـ میخلە بە تەماتەو کرتۆپەو رۆن و گۆشتی مریشک و هێلکە ساز ئەبێ.

۴ـ پەردەپلاو لە ئاردو برنج و گۆشت و هەڵوچە ساز دەکرێ.

۵ـ قەلیسیل بەگۆشتی بەرخ و سیرو ماست و رۆن چێ دەبێ.

۶ـ خۆرشت لەگۆشت و رۆن و بادمجان و لوبیا و یەرەڵماسی و گۆجەفەرنگی دروس ئەبێ.

۷ـ خۆراکی «بریان» بەرخێک سەر ئەبڕن و ناو زگی خاڵی ئەکەن و لە باتیان پڕی ئەکەن لە لەپەو برنج و کەرەو سکی ئەدورنەوەو بە ساغی ئەیخێنە سەر بەردێکی سورەوە بووکە لە ناو تەنوری گەرمادا نرابێ تا جوان ئەبرژێ و ئەپیشێ.

گرارو ئاش و تاوە واتا: نیمرو، و لالەپیتک و هەندێ خۆراکی دیکەش ساز دەکەن.

بنواڕە گۆڤاری هونەرو مەڕم، ژمارە ۴۴ مانگی جۆزەردان ۱۳۴۵ی هەتاوی و ۱۹۶۶ زایینی و ۲۵۷۸ کوردی.

* * *

عیل و عەشیرەتی میلان، کە لە کەوشەن و ناو سنوری «ماکۆ»و لای چۆمی «ئەرەس» ئەژین،لە ئاخر و ئۆخری مانگی (گوڵان و بانەمەڕا) لە ئاوای‌یەکانی خۆیانەوە لە کەناری باشوری رووباری «ئەرەس» و کەوشەنی شاری «خۆی» و

ماکۆ و شاری سەلماس بە ئاژەڵ و مەڕ لەوەڕاندن دەکەونە ڕێگەو بەرەو کوێستان و هەوارگە بۆی دەڕۆن و بار و بنەیش لەگەڵ خۆیاندا هەڵدەگرن و سوار و پیادە بە دوی ڕانەکەدا ئەڕۆن و لە هەوەڵ مانگی هاوینان خۆ دەگەیێنە هەوارگە و لەوەڕگەی هەواره هاوین، جا زۆر بە دڵگەرمی بارگەو بنە ئەخەن و چەن شوێنی تایبەت بۆ جێگەی چادر،هەڵدان لە پێش چاو دەگرن و بە یارمەتی یەکتری و بە مەشور خەریکی خێوەت و چادر هەڵدان ئەبن و نزیکی سێ مانگان لە هاوێنە هەوارا رایی ئەبوێرن، عێل و عەشرەتی براکوردەکانی میلانی کە لە «کەناری» چۆم و ڕۆخانەی «ئەرەسا» ئەیگوزەرێنن و خەریکی مەڕو ئاژەڵ بەخێو کردن ئەبن، ئەو برا مەڕو مالاّت دارانە لە ڕێگەداڵەو کاتەداکە ئەچن بۆ هەوار یان لەو کاتەداکە لە هەوار دەگەڕێنەوە لەگەڵ چۆدارو وردەواڵە فرۆشا، سەوداو مامەڵە دەکەن.گیسکە نێر و کاوڕە نێر و «هوگج» و چۆیشتیری ئەستێورو مەڕە قسرو ئەستێو روێ نەقسر بەوان ئەفرۆشن و لە باتیان «کەل و پەل» لباس و قەندو چاو برنج و وردەواڵەو ئەو شتانەی وا پێویستیانە،لێیان وەرئەگرن، بەلاّم ئەوانە وا مەڕو مالاّتیان زۆرترە ئاژەڵ و پێست و ریخۆڵە و خوری و بەرگن و بەرهەمی مەڕو مالاّتی خۆیان ئەبەنە بازاڕی شارەگەورەکان و جاری وایش هەیە هەر لە کوێستان بە پوڵ و دراوی نەغد بە چۆدارەکانی ئەفرۆشن.

ئەم مالّە کۆچەرانەی عێلی میلان لە کاتی خۆیدا، هێندێکیان خەریکی کشت و کاڵ ئەبن و بە ئەندازەی خۆراکی یەکسالّەی خۆیان گەنم و جۆ دا ئەچێنن، زەوی و زاری کەوشن و ناو سنوری چۆم و ڕۆباری ئەرەس کەوا عێل و عەشرەتی برا کوردەکانی میلان لەوێدا نیشتەجێن، وشک و بێ ئاوەو لە هاوینا هەوای زۆر گەرم و داغە، جا لەبەر ئەمە بەرو بوی گشت و کاڵ،لەوێ باش نیەو زۆر کەم بڕشتە، بەلاّم عێل و عەشرەتی میلانی کە لە کەوشن و ناوسنوری خۆی و شاری ماکۆ،شاپورا

ئەژین و لە تیرەو رەچەڵەی «مەم کان» و میلانیە کانی لای چۆم و روباری «ئەرەسن» باشتر خەریکی جۆت و گاو و گشت و کاڵ ئەبن. ئەوانە وا موچەو مەزرایان هەیە خەریکی جوت و گا ئەبن و پیشەیان وەرزیرییەو ئەگەر ئاژەڵ و پەزو پووڵەیان هەبێ، ئەیکەنە بەرشوان، چونکە باوە هەر ئاوایی یەک شوان و گاوان دەگرن. شوان مەڕو مالاتی ئاوایی یەکە/ وێکڕا ئەباتە لەوەڕ، هێندێ مالی وایش هەیە، لە هەوارا چەن پەڵە زەوی یەک لە پێش چاو، دەگرێ و ئەیکاتە گەنم و جۆ و بەرهەمی دێنێ. باوە، شوان رۆژی دووجار چێشتانگا و ئێواران رانەکە بۆ دۆشین دێننە مەڕە بێر، جا لە پاش ئەوە بێری دۆش، پەزەکانیان دۆشی، دووبارە ئەیانبەنەوە بۆ لەوەڕ. باوک لە کاتی ژینی خۆیدا چەن مەڕ و بزنێک بە پێی داب و دەستوری ناو خۆیان ئەدا بە کوڕەکانیان، تا خۆیان بە خێویان بکەن و کەڵکیشیان لێوەر بگرن، زۆربەی مەڕدارە دەوڵەمەندەکان شوان لە نێو خزم و کەس و کاری خۆیان دەگرن و خەڵات و بەراتی زۆر تێرێشیان ئەدەنێ، ئەم شوانانە مەڕو مالاتی خۆیان ئەکەنە نێو مەڕو مالاتی خاوەن رانەکەو لەگەڵ ئەو مێگەلەدا ئەیان لەوەڕێنن، وا باوە شوانەکان هەر لە بەرانبەری ٢٠ پەزدا کە ئەیانبەنە لەوەڕ سالانە یەک گاوڕ (توخلی) لە خاوەن مەڕەکان وەردەگرنو ئەم کاوڕانەش لەگەڵ رانەکە دەڵەوەڕێنن و بەم جۆرە ساڵ بە ساڵ پەزو پۆڵەی شوانەکان زۆر ئەبێ و زیاد ئەکات.

خەتەنە سوران

خەتەنە سوران، لە هێندێ شوێن داب و دەستوری خەتەنەو سونەت کردنی منداڵ بەم جۆرەیە:

هەر مالێک کە بیەوێ منداڵی خۆی خەتەنە بکات، یەکێک لە دەستە برایانی خۆی لە پێش چاو دەگرێ، تا لەکاتی خەتەنەکردنا هۆشی لەکوڕەکە بێت. براکوردەکانی

عیلی میلان و شێخکانلو بەم پیاوە دەڵێن (کریب) ئەو مرۆیەش دیاری و شتیوا وەک کەواو پاتۆل و یان کەوش و سول و کراسی بۆ دەکرێ تا رۆژی خەتەنە سوران، جا لەوڕۆژەدا ئافرەتانی بنەماڵەی کریب خۆیان ساز دەکەن و ئەو دیاریانەی وا بۆیان کڕیوە لەسەر مەجموعەیەکی دادەنێن و بڕێکیش شیرینی و خواردەمەنی لەگەڵ دەخەڵو ڕوپۆشێکی ئەدەن بەسەرا، ئینجا یەکێکیان مەجموعەکە لەسەر سەری دائەنێ و وێکڕا دەکەونە ڕێگەو ڕو دەکەنە ئەو ماڵە وا کوڕەکەیان خەتەنە دەکەن و لە ڕێگە داکچی نیمچە عازەب و کوڕی تازە پێگەیشتوو و منداڵان لەگەڵیان ڕێ دەکەون و بە پەلەزیقان و گۆرانی گوتن و چەپڵەڕێزان و بە شایی و هەڵپەڕکێ بە خۆشی و بێشی بەزم و ڕەزم ساز دەکەن.

ئەو ماڵەی وا دەیانەوێ منداڵەکەیان سونەت و خەتەنە بکەن، هەرکە ئەو دارو دەستەی وا لە ماڵی (کریب)ەوە هاتون نزیک بوونەوە، ئەچنە پێشوازیان و بە خێرهاتیان پێدەڵێن و ئەسپەندەریش لەبەر پێیاندا ئەسوتێنن و قانگیان بۆ دەکەن و ڕێزیان لێدەگرن، جا لە پاشان هەموویان لە هۆدەی تایبەتدا کە لە پێشا رازاندویانەتەوە دادەنیشن، وا باوە ئافرەتانیش لە هۆدەیەکی دیکە دا دەنیشن و نایەنە نێو پیاوەکان، جا چای و شیرینی و میوەو شتی وا دێنن و هێندێ ماڵ نەهارو فراوینیش بە میوانەکان ئەدەن و دوای نەهاریش چەن چایەکی دیکە دەخۆنەوە، ئینجا مام (دەلاک) ئامانێک پڕ لە شیرینی دەگرێ بە دەستەوەو یەکە یەکە خەڵکەکە خوڵک ئەکات شیرینی هەڵگرن و بیخۆن، لە هێندێ شوێن، باوە هەر کەسێک کە شیرینی هەڵگرت دیاریەکیش دائەنێ،دراو یان هەر شتێک کەوا لە وزەی دا هەبێ، دایی ئەنێ و ئەی‌خاتە نێو ئەو ئامان و کەشەفەی وا بە دەس مام دەلاکەوەیە، بەڵام لە هێندێ شوێن تەنیا دراو خڕ دەکەنەوەو کەمێک لەو دراوەدیاریانە،ئەدەن بە دەلاک و ئەوی دیکەشی دەبەخشنەوە بەسەر فەقیر و هەژارا...

جا لەوکاتەدا وا مام دەلاک دەیەوێ دەس بەکار بێت (کریب) ئەو منداڵەی وا

دەیانەوێ خەتەنەکەی کەن، دەی‌گرێتە باوەش و دڵخۆشی ئەداتەوەو سەرگەرمی دەکات و نەرمە نەرمە و ئەسپایی ئەسپایی کوڕەکە دێنێتە سەر ئەو جێگە وا دەیانەوێ لەوێدا کوڕەخەتەنە کەن و دەڵاکیش شتو مەکی خۆیی لەوێ دانـاوەو ئامادەی کردون، جا لەو کاتەدا کە دەڵاک دەیەوێ کوڕەکە سونەت کات (کریب) بڕێک نوقڵ و نەبات و شیرینی یان سنجو ئەدا بە کوڕەکەو هەر دوو دەستی کوڕەکە لەبەر چۆک و رەفیسکەی رانی دەردێنێ و توند بە جۆرێکی وا دەی‌گـرێت کـە نەتوانێ تەکان بخوات و بجوڵێ، بە جۆرێکی وا کە مام دەڵاک بە هاسانی بتوانێ سونەتی کات، ئینجا مام دەڵاک،دەڵاک دێتەخۆو منداڵەکە بەم جۆرە خەتەنە ئەکات و باوک و دایک و خزم و کەس وکاری منداڵەکەش دێن وبە یارمەتی (کـریب) منداڵەکە،دڵخۆشی ئەدەنەوە تا نەگری و هاوار نەکـات. لە هـێندێ شـوێن بـاوە هەرکەسێک کە دێ بۆ لای منداڵەکە،دراو یان دیاری‌یەکی پێ ئەدا، تا پێی لە ئەرز نەدات وگرو،بیانو نەگرێ وکەم کەم بەو دراوودیاری‌یانە خۆیی بغافڵێنێ تا ئێش و ئۆفی سونەت کردنی لە بیر بچێتەوە. باوک و دایک وکەس وکاری منداڵەکە لەکاتی بەڕێوەبردنی داب و دەستوری خەتەنەو سورانەدا، لە هەر دەرفەتێکدا لەکریب ڕێز دەگرن و سوپاسی ئەکەن، ئەوان لەمەولا زۆر بە چـاوێکی بـەڕێزەوە تـەماشای (کریب) ئەکەن و تا ناو سنوری سەرپەرەستە و مەزنی خانەدانی خۆیان ڕێزی لێدەگرن لەگەڵ خاو و خێزان و خزم وکەس وکاری کریب دا دۆستی ئەگرن و زۆر بەگەرمە هاتوچۆیان دەکەن،کریب و خزم وکەس وکاری ئەویش زۆر تێدەکۆشن تا ئەو دۆستی‌یە زۆر بە جوانی راگرن و ئەو دۆستی‌یەگەرم وگوڕتر بکەن وکاتێ بیانەوێ منداڵی خۆیان خەتەنە و سونەت کەن یەکێک لە پیاوانی بنەماڵەی کریبی خۆیان ئەکەنە کریب بۆ منداڵی خۆیان تا بەم جۆرە دۆستی و نزیکیان گـەرمتـر ئەبێت. بەم جۆرە لە نێو ئەو دوو بنەماڵە دا و لە نێو بنەماڵەی براکوردەکانی نێو عێل و عەشرەتی میلان و شێخکانلوی لای چۆمی ئەرەس کریب لە پێش چاو دەگرن بە

هۆی ئەم کارەوە ئەو دوو بنەماڵە دوایی چەن پشت کە لە پەستا پەستا کریب لە نێو یەکتریدا هەڵدەبژێرن وەک یەک بنەماڵەیان لێدێ و بە جۆرێکی وا پێکەوە تێکەڵاو دەبن، تەنانەت ژن و ژن خوازی لە نێوانیاندا هەڵدەگیرێ و وابیر دەکەنەوە کە مارەیان لێک نایەت و لە یەکتری حەرامن، چون خۆیان بە خزم و کەس و کاری یەکتری دەزانن.

چاک و پیری باوە...

وەک دەزانن لە کوردستانا گەلێ شەخس و قسن بەناوی باوە - واتە: بابە هەیە و زۆرن، رەوشتی کوردەکان وایە کە بە پیاوی خاوەن پایەی دینی و بنەماڵەی دینی دەڵێن: باوە، ئەمەیش لە بەرگەورەیی و ڕێزلێنانی ئایینی یەوەیە، وەکو: باوە شێخ و باوەلێ و باوەخەڵیفە و باوەمەلا. لە بناری خانەقی و بوەمەردە - وا باوە سەید و باوەلێ هەیە - ئەمانە هەروەک بەناوی خۆیانەوە ناوبانگیان دەرچوە، هێندێ جار بەناوی جنسەکەیشەوە کەوتونەتە سەر زاری خەڵکی و ناویان داخستوە، باوە گورگور، وەنەبێ ، ناوبوبێت و پیان وتبێ: باوەگورگور، بەڵکو هەر ئەوەندە بووە کە لەو شوێنەدا ئاگرێکی زۆر بە گور گراوەو شەوقی داوەتەوە، جا لەبەر ئەمە ئەم ئاگرەیان بە مەزهەری گورِی پیاوێکی دینی و بە شەخسیان زانیوەو پێیان وتووە: باوەگورگور، ئێمە دەمانەوێ باسی باوەگورگوڕی «کەرکوک» بکەین، ئەم شوێنە هەشت کیلۆمیتر لە شاری کەرکوک دورەو کەوتۆتە لای خۆراوایی باکوری ئەو شارە، باوەگورگور جێگەیەکەلە هەزاران ساڵەوە بە جێگەی پیرۆز و قسن و گورِی پیاو چاک دراوەتە قەڵەم، لەو شوێنە ئاگرێک دەگرا، کە بە ئاگری پیرۆز دا دەنرا، هەر بەم بۆنەوە بۆ خەڵک لەو ولاتانەوەو لە ڕێگای زۆر دور و یان لە ڕێگای نزیکەوە هەڵدەستان و بارگەیان ئەپێچایەوە و خۆیان ساز دەکرد و رویان تێدەکرد، ئەم شوێنە جێگەی رازو نیازیش بوو تا رادەیەک کە ئەو ئافرەتانەی وا منداڵیان بۆ نەدەما و یان منداڵیان نەدەبوو نەزۆک بوون، دەچوون و دەپارانەوە کە خوا بە

مرازیان بگەیینێ، جا هەر کە ئەچون و نزیک ئەبوونەوە بەناوی زکر و پارانەوە ئەیانوت:

باوە گوڕ گوڕ! باوە گوڕ گوڕ — جێگەی نیازی تۆ بۆ کچ و کوڕ
بە نیازی تۆ هاتوم لە دور — هاتوم بۆ لات بۆ جوتێ کوڕ
باوە گوڕ گوڕ! باوە گوڕ گوڕ! — گڕی نورت داییم بە گڕ
هاتومە لات بە شەرمەوە — کۆڕپە بخەیتە باوەشمەوە

جا ئەمجارە ئافرەتان دەهاتن نیازیان دەگرتەوە بەم جۆرە: چیلکەیان هەڵدەگرت و لە زەویەکەیان دەژاند و چکۆڵەیان لێ ئەدا، ئەگەر ئاگری لێ ببووایەتەوەو ئاگری لێ هەستایێ لایان وابوو بە نیشانەی ئەوەیان دەزانی و وایان بیر دەکردەوە کە تکاو پارانەوەکەیان گیرا بووەو بە مراز دەگەن... بەم جۆرە نیازیان دەگرت و سرودیان دەخوێندەوەو شایی و هەڵپەڕکێ و شایی و رەشبەڵەکیان ساز دەکردو ماوەیەکی زۆر لەو شوێنە بە خێرو خۆشی رایاندەبوارد.

ئەم داب و دەستورە تا سەرەتایی سەدەی بیستەمی زایینی هەر باو بووە، بەڵام لە پاش شەڕی جیهانی دووهەم «کۆمپانییەکانی» نەوتی جیهانی، هاتن و لە ساڵی ١٩٢٧ دا لەو ناوچەیە بیریان لێدا، هەر کە قولایی بیر گەیشتە ٤٦٥ متر نەوت تەقیەوەو با سقەنەی کرد و نەوت هەڵقوڵی و شەریکەی نەوتی رۆژئاوایەکان نەوتێکی زۆریان دەرهێناو بەم بۆنەیەوە ئاگری باوەگوڕ گوڕ کەوتە کز بوون و خەڵکی ئەو ناوە وشیار بوونەوەو تێگەیین کە ئەم «گڕەی» وا لەم شوێنەدا ئەچو بە عاسماندا، گڕی ئەو نەوتەیەکە لەو کانگایانەدا لە ژێر زەوی پەنگاوەتەوەو بۆیان دەرکەوت کە لەو شوێنەدا نە شەخسێک هەیەو نەقسن.وەباوەڕیان نەما کە لەوێدا گۆڕو پیاوچاکێک هەبووبێ و بۆیان دەرکەوت کە هیچ کەسێک و شەخسێکی پیرۆز لەو شوێنە نەنێژراوە، تەنیا خێرو بێر لە ژێر ئەو خاکەدا شارا بۆوە کە پێی ئەوترا

زێڕی ڕەش و ئەم کانە پڕ خێر و بەرەکەت و پڕ پیتە لە باتی ئەوەی ببێ بە دەستمایەو سەرمایە، بۆ خەڵکی وڵاتەکە، کەچی ببوو بە سەرمایە بۆ سەرمایەدارانی وڵاتی خۆرئاوایی یەکان.

یەکتر ناسینەوە

نەتەوەی کورد مەزنترین نەتەوەی ئاریاییە کە لەکەوناراوە بە زنجیرە کێوەکانی کوردستانا نیشتەجێ بووە.

سترابۆ، هێری دۆتو گزنفون زۆر جاران ناوی کوردو مادو کرمانجیان بردووە. گزنفون سەردارو میژووزانی ناوداری یۆنان ئەبێژێ: کورد نەتەوەیەکی زۆر ئازاو نەبەزو دڵئاوایە.

ئاغای شەمیم ئەڵێ: ئەبێ باوەڕمان هەبێ کە نەتەوەی کورد لەگشت نەتەوەکانی بەرەی ئێرانی ڕەگەز و داب و دەستور و خوو فەرهەنگ و بارو باوی خۆیان باش ڕاگرتووەو چاک پاراستویانە.

دەرکەنانی ئەڵێ: کوردەکان لە هەر شوێنێک دابن، ڕەگەزو خوێن و فەرهەنگی خۆیان جوان دەپارێزن، هەر لەبەر ئەمەیە لە سوریەشدا توانیویانە پایەی بەرزی حوکومەتی بەدەس بێنن.

کوردەکان هەرگیز سەریان نەهێناوەتە بن باری زڵم و زۆربێژی ملهوڕان، بۆوێنە کاوەی ئاسنگەری کورد لە زاڵم و ئاژیدەهاکی زۆربێژی خولی خۆی ڕاساوەو فەرەیدونی کوردی ناوەتە بان تەخت (ئەمە خۆی نیشانەی ئەوەیە،کوردان بە درێژایی میژوو لایان وابووە کە ئەبێ حوکومەت دەسنیشاندەی خەڵک بێت و لە لایەن خەڵکەوە هەڵبژێرن، ئەوە بووە کە مادەکان و کوردە ماناکان بە خاوەنی شۆڕاو ڕاوێژ ناسراون، بڕوانە: کتێبی باوی کۆمەڵایەتیو میژووی... چاپی تاران،

نەورۆزی ۱۳۵۷ و ۱۳۵۸ هەتاوی، نـووسراوی: شـەپۆل. هـەروەها لەبـەر ئـەوە کوردەکان زوڵم و زۆریان پێ قەبوڵ نەکراوە، لە تورکی عوسمانلی، کەماڵیەکان، قاجاریەکان و پەهلەوی‌یەکان راساون و داوای حوکومەتی دێموکراسی و خەڵکیان کردووە.

زانایانی وەکو: ئیبنولقوتەی‌بەی کورد،لە مەعاریفا، ئەمیر شەرەفخانی کورد لە شەرەفنامەداو مەسعودی لە «مروج الذهب» دا و تەبەری و کۆڕی تر لە میژووزانان دیاردی‌یان بۆ ئەمە کردووەو دیانیان بە ئازایی و نەبەزی کوردا ناوە.

فیردەوسی لە شانامە دا ئەبێژێ:

کنون کورد از آن تخمه دارد نژاد کز آباد بر دل نیایدش باد

بود خانەهاشان سەراسەر پلاس نه دارد در دل ز یزدان هراس

یانی ئەونە ئازاو نەبەزن، تەنانەت لە خوداش ناترسن:

لوردکورزین سیاسەت‌مەداری ئینگلیس ئەڵێ: شوجاعەدۆلە، ئەمیر حـوسێن خانی کوردی زەعفەرانلوی مەزنی قوچان وتی: ئێمە لە راست دژ و دوژمنانا رەق رادەوەستین. ئێمە دژنین دوژمن هەڵمان قوڕێنێ، کورد لە راست دژ و دوژمـنانا هەمیشە وەک دیواری پۆڵا وابووەو وایشە.

میرزا محەمەد حوسێن خانی موستەوفی ئەڵێ: کوردانی زەعفەرانلو خۆش‌رو، لێو بە بزە، بالاڵبەرزو خۆش قلاڤەتەو بە سـامو ئـازاو نـەبەزن. سـپایان: هـەمیشە سوارن، هەر سەت کەس لەو کورد سوارانە بەرانبەرە بـە هـەزار سـواری هـۆزی ناکورد.

نادر شای هەوشار، لەبارەی جەنگ ئاوەرانی کوردا سەری چەماندۆتەوەو بـە سوارەی کوردانی زەعفەرانلوی دا هەڵگرتووە.

رەشید یاسەمی کورد بە شاخ و باڵی کوردانیدا هەڵگوتوەو خویی باش و ئازایی و نەبەزی کوردانی لە دنیای کۆنەوە تا ئێستا نووسیوەو هێناویەتە سـەر کـاغەزو

ئەڵێ: گرینگترین جێگای کوردان لە ئێرانا کوردستان، کرماشان، ئازەربایجانی رۆژئاوایی، مهاباد، شنۆ، پیرانشارو سەردەشت و بۆکان، بانە، سەقز، تیکاب، میاندواو، مازندەران، گیلان، لای تاران، قەزوێن، دەماوەند، وەرامین، زەنگان، خۆراسان، قوچان، ئوستو، ئوستۆئن، خەبۆشان خاشە، لە دەروەی ئێرانیش لە تورکیە، عێراق، شورەوی، سوریە، میسر، هێندوستان، ئەفغانستان، بەلوچستان و پاکستانە.

(مەلیک سالح، محەمەدخان لە مێژووی بەلوچستانا فیهرستی ژمارەی ۱۵ لاپەڕەی ۴۷ چاپی پاکستان لە بابەت کوردەکانی بەلوچستانا ئەنووسێ: کە ئەوانە بەشێ لە هۆزی بەلوچی بەر ئاهویی دێنە ژمار،کە لە شارەکانی کووەیتەو پێشین، ۵۶۴ بنەماڵەو لە شارسبی ۳۳۸ بنەماڵە و لە شاری چاغی ۲۳۷ بنەماڵەو لە شاری لورالائی ۱۱۲ بنەماڵەو لە شاری خاران ۱۰۹ بنەماڵەو لە مەکران ۲۷۸ بنەماڵە کورد ئەژین ،کە بە تێکڕایی تا حەوت هەزار بنەماڵەن/ئاغای میرگوڵ ، نەسیرخان، لە مێژووی بەلوچستانا، ج ۲، چاپی کووەیتەدا ئەنووسێ: کە میر عەبدولعەزیزخانی کوردو میر ئەلواهید خان سەرۆک، هۆزەکانی کورد لە بەلوچستانن، کوردەکانی بەلوچستان و پاکستان و هەرێمی خاش لە ئێرانا بە زمانی بەلوچی قسە دەکەن)

زانایان و رەگەزناسان ئەبێژن:

۱ـ کوردەکان بالا بەرزن تا ۸۳ لە سەتی کوردەکان تا ۱۶۵ سانتیمیتر بالایان بەرزە.

۲ـ جومجومەی کوردەکان لە تیپی براکسیفانە، پانی و بەرینی جومجومەکانی کوردان تا ۷۸ تە.

۳ـ ئەندازەی زاویەی کەپۆ یانی نێوان زاویەی لوت و دڕێژی کەپۆی زۆربەی کوردان ۷۰ سانتەو لە تیپی (لپتورینینە).

۴ـ لەبارەی وێنەو قلافەوە لە تیپی (لپتوپروزوسپ – leptoprosope) یانی

کوردان دەم و چاوێ راکێشراو و مەوزونیان هەیە.

۵ـ موی (۸۲٪) کوردان رەشی پڕپشتەو ئەوانی تریان مویان رەنگ بـەلوتیە، زوڕبەی کوردان لێو قەیتانی و دەم چکۆلەو چاو جوانن.

۶ـکوردان زۆر بە وزەو چوست و چالاک و ساغ و خۆش قلاّفەتن

کورد خاوەن چوار زاراوەیی،گرینگ و لەبارە، وەک:

۱ـکرمانجی: (خوارو ژوورو) کرمانجی خۆی زمانی ئاوێستایەو سۆرانی یا موکری خۆی شاخەیەکە لە کرمانجی.

۲ـ لوڕی.

۳ـکەلوری (کەلهوڕی).

۴ـگۆرانی: وە هەرکام لەمانە خودانی زاراوەکەگەلەو ئەمرۆ زمانی کوردی لەو چار زاراوە گـرینگە،کـەلک وەرئـەگـرێ و وێـژاوەری و فـەرهەنگ و زمـانێکی یەکگرتووی پێکهێناوەو خۆی گەیاندۆتە ئەو پەڕی خونجاوی و گـونجاوی و شان لە شانی زمانە زیندوەکانی جـیهان ئـەدا، بـە تـایبەت لەبـارەی فـرەبوونی واژەگەلی سرشتی کەم زمان تۆزی زمانی کوردی ئەشکێنێ.

لە بوستانوسیاحەی خەتی زەینولعابدین شیروانیدا لاپەڕەی ۵۸۹ - ۳۹۴ دا نووسراوە: کورد چوار هۆزی گەورەی هەیە:

۱ـکرمانج.

۲ـ لوڕ.

۳ـکەلور.

۴ـگۆران و هەرکام لەمانە شاخ شاخەگەلی زۆریان لێ دەبێتەوە.

کاک محەمەد فەتحی لە وتارێکا لە گۆڤاری وەحید، سـاڵی ۱۳۵۲ هـەتاوی، ژمارەی ۱۰ لاپەڕەی ۷۹۳ چاپ کراوە، ناوی (مهدی بێگ شقاقی‌و میرزا محەمەد حوسێن بالکانلو که نازناوی مهمیده)و لە بنەماڵەی کوردی شـقاق (شکـاک)ن

بردونو ئەبێژێ کوردی شقاق لەسەر رچەی سونی بـوون، بـەلام لەبـەر ئـەوەی بنەماڵەی سەفەوی‌یان خۆش ویستوە، هاتونەتە سەر رچەی شیعە.

زمانی کوردی شقاق وەک زمانی کوردی کرمانجی و کوردی وا بـووە کـە لە بیزیان چووەتەوەو ئێستا بە ئازەری قسە دەکەن.

کوردی شقاق لە چل هۆزو هەشتا هەزار بنەماڵە پێکهاتووە کـە لە بـاشوری ئوروپاو ئاسیای گچکەوە هـاتونەتە لای تـەورێزو لای هـەشترود و گـەرمرودو سەرابی قوریچای کێوەکانی سـەهەن.تـا ئـەگـاتە مـیانەوە، چـل هـۆزی تـریان کۆچدراونەتە خۆراسان و قوچان، ئەو چل هۆزە کوردە شـقاق (شکـاک)ە بـەم جۆرەن:

۱ـ ئاریانلو کە بە ئازەری و رانلو نێزیک بە کوردی کرمانجی قسە دەکەن.

۲ـ زەعفەرانلو کە بە ئازەری،زخورانلو ، زخرانلو، زاکرانلو دەئاخۆن.

۳ـ بالکانلو ئەم هۆزە هێمان لە نێوان قوچان و تورکومان سەحرادا بە کۆچەری ئەژین.

۴ـ پسیرانلکۆ کە هەمان سیل سپورانلوە،لە سنوری ئێران و روسا ئـەژین و لە هۆزی بیچرانلو دێنە ژمار.

۵ـ چرکتانلو.

۶ـ بادانلو (مادانلو) کە لە قوچانا ئەژین و ناوی خۆیان کردۆتە (بەهادری).

۷ـ یار ئەحمەدلو.

۸ـ میر سولتانلو.

۹ـ گۆرانلو یا کۆرانلو کە لە گوندی گۆرانی باکووری قوچانا ئەژین،یا هـەمان هۆزی گورکانلوی جوزوی هۆزی بیچرانلون.

۱۰ـ موسانلو یا هەمان ئـەوسانلوی لای خـوراسـان و گـوندەکـانی (خـوار وەرامین).

۱۱ـ فەتحەلیخانلو.

۱۲ـ توشماللو.

ئەڵێن ئەم پەساوەندانە (لو) لە تورکی عوسمانلیەوە پێیان گەیشتوە.

۱ـ ممش خان: کوڕی ئەمیر گۆنەخانی زەعفەرانلو، حاکمی قۆچان و قەڵای چناران بووەو گشت: ئەخلوەند،کوێستانی ئەوان بووەو لە زەمانی حوسێن شای سەفەوی یەکسەت و هەشتا هەزار بنەماڵە بوون.

۲ـ حاکمی کوردەکانی سعدانلو (ریدانلو) ئەمیر گۆنە خانی کوڕی محەمەد حوسێن خان بیگلربیگیەو خەبۆشانیش لەبەر دەس ئەوا بووەو یەک میلیون و بیەکسەت هەزار بنەماڵە بوون،کە لە کوێستانی «مجیریک» گوندەکانی باکوری قوچان تا شیروان قەڵاو نێزیک بوج نرد (بجنورد) ژیاون. وە ئەو باوکو کوڕە هەرگیز سەریان نەهێناوەتە بەر باری نادرشا.

۳ـ ئیبراهیم خان کوڕی شاوێردیخان لە هۆی شێخکانلو مەزنی هۆزی کوردەکانی کاوانلو بووەو لە لای ورمێوە کۆچ دراونەتە قەڵای رادکان و لە رادکانەوە تاکلات بووەتە هی ئەوان و چوار هەزار بنەماڵە بوون و دژی شا نادر بوون.

۴ـ ئەسکەندر خانیش مەزنی هۆزی دوانلو بووەو ۲ هەزار بنەماڵە بوون لە بچریکەوە تا جاجرمیان بەدەسەوە بووە.

میرزا محەمەد حوسێن،موستەوفی ئەبێژێ: هۆزی رەسەنی ئێرانی لە رۆژگاری کیانەوە تا سەفەوی یە،ئەم شەشە هۆزە بوون.

۱ـ لوڕ ـ کە ۱۱۷ تیرەن، کە چوار هۆزی ئەسڵین: ۱ـ فەیلی. ۲ـ لەک و زەند. ۳ـ بەختیاری. ۴ـ ممیسنی. کە گشتیان ۲ هەزرا بنەماڵە بوون.

۲ـ گەروس و کەلور و موکری کە لە هەمەدانەوە نیشتەجێ بوون تا دەگاتە مەراغە، ئەمانە تیرەگەلێکی فرەن. وە مەزنی هەموویان ۲ کەس بوون : (۱ـ خوسرەوخانی موکری. ۲ـ محەمەد حوسێن خانی گەروس.)

۳ـ هۆزی کوردانی خۆراسان که له بەرا باسمان کرد.

۴ـ هۆزی جەلایەری.

۵ـ قەرائی.

۶ـ جەلائی.

ئەم شەش هۆزە له هۆزە رەسەن و جنسەکانی ئێرانین، ئایا بەم جۆرەی وتمان کێ ئەتوانی بێژی کورد جیای خوازە، ئەگەر جیایخواز بێ، خاکی پاکی کوردستان له قوچانەوە تا ئەوپەڕی سنور چلۆن هەڵکەنێ و بیگرێ بەکۆڵەوەو بیبا بۆ دژ و دوژمنانی کورد، بەڵام بەداخەوە بە درێژایی مێژوو، ئەوانەی وا حوکومەتیان له ئێرانا بەدەستەوە گرتووە له دژ و دوژمنانی ئێران و کورد. خراپتر لەگەڵ کوردا بزوتونەتەوە. کەچی مێژوو شایەدە کەکورد ئەسڵیترین و رەسەنترینی رەگەزی ئاریایی و ئێرانین.

بەڵام ئێستا نۆرەی ئەوە گەییشتووە،کە برا ئێرانیەکان بە چاوێ تر بنواڕنە نەوەوەی کوردو قانونی شۆڕاو راوێژ و قیست و عەدلی ئیسلامی لەبارەی کوردەکانا پیادەکەن تا نەتەوەی کورد بە مافەڕەواکانی خۆی بگات.

حوکومەتی سەفەوی و شا ئیسماعیل سەفەوی بە یارمەتی رۆستەم بێگی کورد، مەزنی کرمانج و میری کورد گەلی قوچان هاتۆتە سەرکار.

له مێژوودا هاتووە کە شا هەباس بە ژیری و وشیاری بە پێی فەلسەفەی ئیبنولعەمید جوڵاوەتەوە کە وتویەتی: (ئەبێ کوردان بکرێنە سپەری دەرد و بەڵا) شا هەباس کەوتە ئەو بیرە کەبە فێڵ و گەڕ کوردەکان کۆچ بداتە خۆراسان تا بە تیریک له دونیشانە بدا، فێڵەکە ئەمە بوو، رۆژێک له ناو کۆڕێ کە له میرو مەزنانی کوردانی کرمانج پێکهاتبوو شا هەباس قسەی دامەزران و شێوەو لەوەڕگای کێو و ناودۆڵ و شێوەی تارانی بۆ تاریف کردن و ئەو کوردانەی دنەدا کە بۆ ئاژەڵداری بچنە ئەو ناوە ناوە، ئەوە بوو ئەوکوردانەش له ئازەربایجان و سابلاغ ، مهابادو ئەو

ناوەناوە هاتبوونە ئازەربایجان و ئەو شوێنەیان پێ بەرتەسک و تەنگ بوو، وردە وردە بە دەم لەوەڕەوە بەرەو سەرزەمینی رەی کۆچیان کرد.

دەڵێن: ئەگەر کوردان خۆیان بە دڵ ئەم کۆچەیان پێ خۆش نەبوایێ کەس نەیدەتوانی بە زۆر کۆچیان دا، لەم کۆچە دا هەندێ لە بنەماڵە کوردەکان لە دەورو بەری زەنگان و تاکستان و قەزوێن مانەوە، ئەم کۆچە لە ۱۰۰۷ کۆچی مانگی دا رووی داوەو کوردەکان ماوەی دوو ساڵ لە (لەوەڕگای خوارو وەرامینا) مانەوە، بەم جۆرە شا هەباس بە نیازی دڵی خۆی گەیی و کوردەکانیش کە لە مەهابادو کوردستان و ئازەربایجان دوورکەوتبوونەوە، شا هەباس دووبارە کوردەکانی دنەدا کە بڕۆنە خۆراسان تا لە هێرشی ئەزبەکیان بەرگری بکەن، کوردەکانیش کە نیشتمان ویست بوون بە دڵ و گیان چونە جەنگی ئەزبەکیان. شاهەباس بە ئاواتی خۆی گەیی، چونکە پیرۆزی یا نابودی کوردەکان بە سودی ئەو بوو.

لەو کۆچەڵ کۆچەڵەدا هەندێ لەو کوردانە لە دەماوەند و لای تاران و خواروی وەرامین مانەوەو ۵۰ هەزار بنەماڵەش لە ۱۰۱۰ کۆچی مانگی دا لە رۆژگاری شاهەباسی ئەوەڵ دا چوونە خۆراسان، ئەشێ بزانین ئەم کوردانە لە تورکیەو سوریەو قەفقازەوە هاتبوونە ئازەربایجان و ئەو ناوە ناوە. شا کە بەم فێڵ و گەڕە یەکیەتی کوردانی لە بەر یەک پساند، ئەم جار یەکە یەکە دژو نەیارانی خۆی یا کوشت یا کوێری کردن. شاهەباسی سەفەوی زۆری لە میرو مەزنانی ناوداری کوردی بەگەڕقر کردووە، وەک: فەرهادخانی قارەمانلوو و زولفەقارخانی برای، ئەمیرخانی لەپ زێڕین کە میرو مەزنی ورمێ و شنۆ و ئەو ناوە ناوە بوو و لە جەنگا دەسی پەڕیوەو شا دەسی لە زێڕی خاڵی بۆ دروس ئەکاتەوە. خان لە دوای دا زانی شا وازی لێ ناهێنێ، ئەوە بوو قەڵای دمدمی (Dem Dem) لەناو برادۆستا بۆ خۆی ساز کرد، بەڵام بەداخەوە حەمکی لێتیانێ خەیانەتی پێ کرد. دووبارە دار هۆرەی لە خۆی بۆ ساز بووە، وە سەرچاوەی ئاوی قەڵا دۆزرایەوە، میری لەپ زێڕین لەبەر

ئەوەی بە زیندویی نەکەوێتە دەس شای خوێن مژ خۆی و گشت خاو و خێزانی لە هەڵەت و زەردەو بەردی بان شمشێرخانەوە هەڵداشتووە.

بڕوانە شوێنەواری باو لە کوردەواریدا و میژووی... بەشی هۆزی شکاک، چاپی ۱۳۵۸ هەتاوی تاران، نووسراوی شەپۆل.

لە ساڵی ۹۱۸ کۆچی مانگی شا ئیسماعیل بەیرام بیگی کوردی قرامانی (قهرمانلو)ی کردۆتە سەدری ئەعزەم و هەمەکارەی بەلخ و خۆراسان، وە ئیتر حوکومەتی ئەو ناوە کەوتە دەس کوردان. بەڵام سەرئەنجام بەیرام بەگ بووە قوربانی سەفەوی و لە جەنگی ئەزبەکیانا تیرێ لە سینگی دراو لە بەرکۆی زین کەوتە خوارێ و شەهید بوو (بنوارە عالەم ئارای سەفەوی، نووسراوی گورجی، لاپەڕەی ۲۶۲ و ۳۹۰).

دوژمنانی کورد چونکە زراویان لە کوردان چووەو ئەش چێ، زۆر بێ بەزەیانە پیاو مەزنانی کوردیان کوشتووە، بۆ وێنە ئەردەشێری بابەکانی ساسانی باوەکو لە دایکیشەوە کوردبووە،لە ترسان دەسی داوەتە کورد کوشتن.

لە خولی ئالی بۆیەکان، سەلجوقی یەکان، سەفەوی یەکان، هەوشاری یەکان، قاجاری یەکان، پەهلەوی یەکان، عەرەبەکان، ئەمەوی یەکان و عەباسی یەکان. بۆ وێنە مەنسوری عەباسی چلۆن بە فڕو فێڵ ئەبو موسلیمی کوردی ناودار بە خوراسانی کوشت.

ئەڵێن لە ساڵەکانی ۱۲۶ و ۱۳۱۱ کە ئەمیر سام خان شوجاعەدوڵەو ئەمیر حوسێنی برای کە حاکمی قوچانیان بە دەستەوە بووە، قوچان کەوتبووە ناو خێرو بەرەکەت و زۆری هێدی و هێمن بووە.

مەولەوی لە دەفتەری ئەولاّ، ناوی کورد ئەباو ئەڵێ:

ترک و کُرد و پارس گو عرب

فهم کرده آن ندایی گوش و لب

خود چه جای ترک و تاجیک است و رنگ

فهم کرده است آن ندا را چوب و سنگ

ئەڵێن: کاتێ رەزا قولیخانی کوردی زەعفەرانلو لە تەک قاجارەکانا کەوتە جەنگ، گشت تورک و تاجیک و پارسەکان و نەتەوەکانی تر پشتیوانیان لە رەزاقولیخان ئەکرد و ئەمیرانی کورد،هیچ جۆرە جیایی لە نێوان نەتەوەی کورد و ئەوانی ترا دانەناوە.

هەندێ لایان وایە: قوچان لە ناوی (قوچکانلو = قۆچ قویونلو کە ئێستاش) گوندی لای باکوری قوچانەوەهەر بەم ناوە هەیە، ناوی ئەو هۆزەکە خاوەنی پەزی نیشانەداری (قاشن) گیراوە - قۆچ = قاش جۆرە نیشانەیەکی تایبەتی پەزو پۆڵەی کوردانە یا ئەشێ بێژین لە بنەڕەتا «کوچان»ەو بە کوردی یانی: ئەو کوردانەی وا بە کۆڕ کۆچیان کردووەو لە شوێنێکا کۆئەبنەوەو چادرو چێغ هەڵئەدەن.

هەروا بە کۆچی ئیرەتیش کۆچ یاقۆش ئەوترێ، کەوابوو قۆچان لە بنەڕەتا کۆچان یا قۆشانەو هەردووکیان کوردییەو بە مانای کۆچ کردن و گویستنەوەیە، کەوابێ قۆچان ناوێکی کرمانجیە، وە لە زەمانی ناسرەدین شاوە وردە وردە جێی (خەبۆشان)ی گرتۆتەوە، ئەبێژن: لە کەوناراوە ئەم کۆچەرانە لە کەناری شاری وێران کراوی ئەستو یا ئوستوئن یا ئاساکی کۆن خەبۆشان دا چادرو چێغیان هەڵئەداو بە جێگای ئەو چادرانەیان ئەوت: کۆچان.

هەندێ لە زانایان وەک: پیرنیاو، پورداو لایان وایە: قۆچان لە کۆنەوە، جێگای «پارت»ەکان بووە کە بە ئەشکانی (پەهلەوی) ناودارن وەرگیراوە.

واژەی (پهلو یا پهلوی یا پهلەوان) کە مانای پرتوەوە (پارڤ و پارت) نێوی ئەشکانیانە کە زۆر ئازاو نەبەز بوون، واژەی پارتی زانیش «پارتیزان» و چریک هەر لەو ریشەو رەگەژیەوەیە، چونکە کوردەکان لە کەوناراوە بە جەنگی چریکی و پارتیزانی ئاشنا و رۆشنا بوون.

شاتەهماسبی سەفەوی لە تەزکیرەکەی خۆی دا لە بابەت ئازایی و نەبەزی کورد، بە تایبەت کوردانی (قرامانلو) دواوە. لە زەمانی شاتەهماسبی ئەوەڵ ئوغلان بوداق خانی کوردی چگنی بووەتە حاکمی قۆچان: (ئاساک، کۆن یا کوچان).

رووداوی دڵتەزێن

باوەکاتێ لاوانی کوردی قوچانی لەکارو کوێرەوەری وەرزێڕو خەڵەو خەرمان بوونەوە، لە مەیدانەکانی شارا خەریکی پاڵەوانبازی و شمشێربازی ئەبن تا بتوانن لەکاتی پێویستا لە تەک دژو دوژمنانا بوەستن، ئەڵێن: لە ساڵەکانی ۱۳۱۰ کۆچی مانگی دا لە زەمانی ئەمیر حوسێن خان شوجاعەدۆڵە دا یەکێک لە مەزن و میرانی کوردی قۆچان، ژن بۆکوڕی گەورەی دەخوازێ و لەکاتی بوک هاتنا کە باوە ئەبێ زاوا بەرەو پیر بوک بڕوا، ئەو کوڕەش بە سواری بە پیر بووکەوە ئەچێ، بەداخەوە، ئەسپەکەی سەرسم ئەداو ئەگلێ بەسەر کوڕە سوارەکەداو کوڕە جێبەجێ گیان ئەدا، باوکی کوڕە بە سوارەکان و خەڵکەکە،ئەبێژێ، شاییە کە تێک مەدەن وابزانن ئەو بوکەم بۆکوڕی چکۆڵەم هێناوەو بوکەکە لەکوڕە چکۆڵەکەی مارە دەبڕێ و نایەڵێ ئەو شایە پشێوێ، هەرچەن میوانەکان زۆر پەرۆش ئەبن، جا دوای تەواوبوونی ئەو ژن هێنانە،پرسەی کوڕەکوژراوەکەی دا ئەنێ، ئەم جۆرە رووداوانە خۆی نیشانەی خۆراگرتنی کوردانە،لە راست بەلاو دەردو رەنجی رۆژگاراو ئەبێ خەڵکی تر لە کوردانەوە فێری خۆراگرتن و راوەستانبن لەراست گیرو گرفت و کۆسپ و قۆرتی ژیانا.

بڕوانە عالەمئارای سەفەوی، نووسراوی گورجی، لاپەڕەکانی ۲۶۲و ۳۹۰و بۆستانوسیاحەی شیروانی، لاپەڕەکانی ۵۸۹ و ۳۹۴ و تاریخی کوردستان، نووسراوی عەلی ئەسغەری شەمیم. میژووی بەلوچستان، کورد و پەیوەستەگی

نیژادی، نووسراوی رەشید یاسەمی، گۆڤاری هونەرو مەردم، ژمارەی ۸۸، ساڵی ۱۳۴۰ هەتاوی، تاریخی میرزا محەمەد حوسێن خانی موستەوفی، کتێبی حەرەکەتی تاریخی کوردی خۆراسان، نووسراوی کەڵیموللا تەوەحودی ئۆعازی، جڵدی دووەمی تاریخی ئەدەبیات لە ئێرانا، نووسراوی دوکتور زەبیحوللا سەفا، تاریخی مەغول، نووسراوی عەباسی ئیقبال، نامەی عالەم ئارای نادر، لاپەڕەی ۱۹، سەفەرنامەی ناسرەدین شا بۆ خۆراسان، لاپەڕە ۳۲۰، ئەمە بە تێکڕا لە کتێبی حەرەکەتی تاریخی کوردی خوراسان وەرگیراوە.

کوردانی باچوانلوی قوچان

باچوانلو (Bacvanlu)ەکان تیرەیەکی گچکەن لە هۆزی گەورەی (زەعفرانلو) کە بە کوردی قوچان ناودارن، ئەم کوردانەو هەروەها کوردەکانی تری هەرێمی خۆراسانیش بە زمانی کوردی قسە ئەکەنو موسڵمان و شیعەن، زۆربەیان جوت و گا ئەکەن و لە دێ ئەژین، وە هەندێکیشیان ئاژەڵدارو خودان چیغ و چادرن و بە پەروەردەکردنی مەڕو مالات ئەژین.

ئەم کوردانەو کوردەکانی هەرێمی باکووری خۆراسان چوار سەدو پانزە ساڵ بەر لەمە بە تەگبیری شا هەباسی سەفەوی بۆ بەرگری کردن لە هاشاوڵی خێڵی ئەزبەکیان کۆچیان دانە ئەم هەرێمانە. لە نامەی عالەمئارای نادری دا نووسراوە کە: (... لە کاتی دەسەلاتی شاهەباسی سەفەوی، ولاتی خۆراسانێ کە لە شەڕو شۆڕی عەبدولمۆمن خان ئەزبەک،پاک کرایەوە و ئەو هەرێمەی هێنایەوە ژێر رکێفی خۆی کەوتە ئەم بیرە،چونکە لە رۆژگاری شا سلێمان و شا ئیسماعیل و شا تەهماسبی باوە گەورەی دا،خێڵی ئەزبەکیان دەسدرێژیان ئەکردە سەر خۆراسان، هێنای زیاتر لە سی هەزار خانەواری لە هۆزی کوردەکانی لای ورمێ و ئەو ناوە ناوەی کۆچ دا بۆ لای خوراسان و هەرێمی خبوشان (قوچان) و رالەداغ و ... نامەی

عالەمئارای نادری، لاپـەڕە ۱۹ چـاپی عـەکسـی شـۆرەوی لە رۆی نـوسخەی ئەسڵیەوە...

لە جوغرافیای تاریخی ئێران، تەرجەمەی حـەمزە سـەردادوەردا نـووسراوە: شاهەباس بۆ بەرگری کردن لە هێرشی تەراکیمەو ئەبەکیان ئەم کوردە نەبەزوجەنگ ئاوەرانەی لە کوردستانەوە بردە ئەو ناوە ناوە، شا هەباس بێجگە لە بەرگری کردنی هێرشی تورک و ئەزبەکیان لە کۆچاندنی کوردەکانا نیازی تریشی هەبووە، ئەویش بەرگری کردن بووە لەوە نەوەکو کوردەکان لێی راسێن و کوردستان سەربەخۆ کەن. هەروەک هەندێ لە کوردە یارسان واتا ئەهلی حەققی کۆچ دانە هەرێمی «کجور»و «کلاردەشت»ی مازندەران کە هێمان نەوەو نەوەزاکانی ئەو کوردانـە بـە زمـانی کوردی قسە ئەکەن و باوەکو لە دێ ئەژین و خەریکی جوت وگان، بەلاّم داب و دەستور و رچەی ئایینی خۆشیان زۆر باش پاراستووە.

ئێمە باش ئەزانین کە «کجور»و «کلاردەشت» هەرێمێکی کوێستانی و چـیاو چڕی مازندەرانە، هیچکاتێ دژو دوژمنانی ئێران نەیانتانیوە هەلّکوتنە سـەری، کەوابوو شاهەباس لە ترسی خودی کوردەکان، کوردەکانی بردۆتە ئەو ناوە ناوەو لە یەکی دور خستونەتەوە.

دوای سـەفەوی، نـادرشای گـۆڕ بـە گـۆڕیش دەسـتوری دا هـۆزی مـەزنی «عیمارلو»ی کوردی لای خۆراسانیان بردە ناو کوێسانە چڕو زەردو بەردەکانی لای گیلانو رۆژئاوای کێوەکانی «ئەلەموت»و ئەو هەرێمانە ئـێستاش بـە نـاوی عیمارلو، ئەم هۆزە کوردە ناوداراە، چونکە زۆربەی دانیشتوانی ئەم هەرێمە،کوردە عیمارلوەکانەو هێمانیش بە ئەزمانی کوردی یاکرمانجی (Kermanji) دەئاخون و قسە دەکەن.

ئەلّێن یەکێک لەو هۆزە مەزنانەی وا شا هەباس بردبونیە باکوری خۆراسـان، هۆزی کوردی (زەعفەرانلو) بووە کە لە قۆچان و ئەو ناوە ناوە دانیشتەجێی کردون

و لە پاشان زۆربەی حوکومرانەکانی قۆچان لەناو بەگزادەو خەوانینی زەعفەرانلو دا هەڵدەبژێران و ئەهاتنە سەرکار، وەک (ئەمیر حوسێن خان) کە لە هەموان ناودارتر بووە، لە لایەن ناسرەدین شا وە ناز ناوی شوجاعەدۆلەی پێدراوە، لە سەفەرنامەی ناسرەدین شا، لاپەڕەی ۳۲ دا کە چووەتە خۆراسان باسی ئاو و هەوای قۆچان و هۆزی زەعفەرانلو کراوەو نووسراوە کە هەوای قۆچان نیوە موعتەدیل و ویشکە، ئاوێکی زۆر گەواراو سوک و خۆشی هەیە، خەڵکەکەشی زۆر وریاو زیرەک و نەبەزو بە ئاوەز و هۆزانن و لە هۆزی گەورەی کوردی زەعفەرانلون. هەمیشە هەزار سواری چەکدارو ئازاو قوچاخ بۆ خزمەتی حوکومەت ئامادەن لە کاتی پێویستا. هەزار و پێنسەت پیادەش بە چەکەوە ئەتوانن بێنە جەنگی دژو دوژمنانی ئێرانەوە. هۆزی زەعفەرانلو بێجگە لە تیرەی باچوانلو چەن تیرەی تریشیان هەیە ناودارترینیان ئەمانەن:

«هەودانلو Havadanlu»، «بادەللو Badallu»، «قەهرەمانلو»، «توپکانلو»، «کوکلانلو Kokelandu»، هیزانلو»و، «سیف کانلو»، «کوخ بنیک Kox benikو «ویران (وران لو Veranlu»، زۆربەی ئەم هۆزە لە ماوەی ئەم سەت و شانزە ساڵەی دوایی دا رویان کردۆتە جوت و گا کردن، هەندێکیشیان هەروا بە کۆچەری ماون، وەک هۆزی باچوانلو.

ئاژەڵداری و هەواڕەو هەوار کردن

ئەو کوردانەی وا کۆچەرن و ئاژەل دارن گەرمێن و کوێستان ئەکەن، بۆ ئەوەی ئاژەڵیان بە خێوکەن و لەشیر و ماست و دۆ و کەرەو پەنیرو کەشک و خوری و سیرێژو زیێ و زوی ئەوان کەڵک وەگرن.

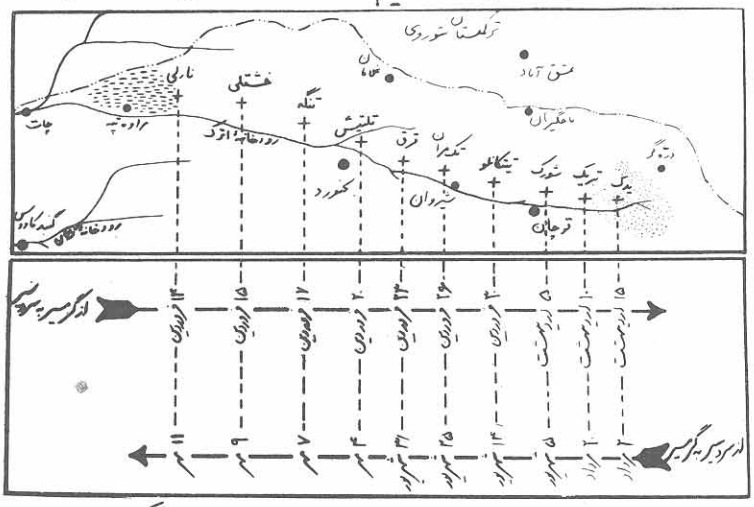
بەو بەرهەمانە ژیانی خۆیان دابین کەن، بۆ وێنە: براکوردەکانی باچوانلوی قۆچان هەموو ساڵێک لە پانزەی مانگی «رەزبەر»، واتا مانگی (مهر) تا نێوەی مانگی (خاکەلێوە) واتا (فروردین)ی ساڵی دوایی لە هەرێمی گەرمەسێرا

رای‌ئەبوێرن، واتە: مەڕو مالاّتی خۆیان ئەبەنە دەورو بەری چۆمی (اترک) و ئەچنە نزیکی شارۆڵکەی (مراوتپە) و نێزیکەی شەش مانگ لەو زستانە هەواڕە رای‌ئەبوێرن و لە نێوەی مانگی خاکەلێوە بە دواوە کەم کەم بەرەو کوێستان ئەکەونە ڕێگەو بان و بە کەنار چۆمەکەدا بەرەو سەرچاوەی ئاوی چۆمی (اترک) بە دەم لەوەڕەوە بۆی ئەڕۆن.

مەڕومالاّتەکەیان ئەبەنە سەر یاڵ و کوێستانەکانی لای (قوچان) و مەنزڵ بە مەنزڵ و هەوار بە هەوار ئەگوێزنەوە و ئەڕۆن و ناوی هێندێ لە هەوارەکانیش بەم جۆرەن: هەواری نارلی، خشتلی، هەواری تنگە، هەواری تلتیش، قرک، هەواری تەک مران - تیتکانلو - شورەک، تریکو هەواری یەدەک. ئەم هەوارە لای سەر یاڵەکانی (دەرەگەز)ە، براکوردەکانی باچوانلو لە هەر هەوار و مەنزلێکا مەڕو مالاّتەکەیان ئەلەوەڕێنن و هەرچەن بەرەو کوێستان بچن و نزیک بنەوە زۆرتر مەنزڵ ئەگرن و لەو هەوارەیش ئەمێننەوە تا سەرئەنجام لە نێوەی مانگی (گولاّن) واتە (بانەمەڕا) واتا (اردیبهشت) ئەگەنە هەوارگەی فێنک و خۆش ئاو و هەواو ئەو هەوارە فێنکە و خۆش و بژوێنەیش لای ڕۆژهەلاّت و لای باکووری خۆرهەلاّتی (قوچان) دایە، ئەم هەریمە دارای چەن کەژو کێو و دۆڵ و شیوێکە بەناوی (سەریاڵ) و (عمار) کەدارای چەن کانی و سەرچاوە ئاوێکە کە ئەبێتە سەرچاوە بۆ چۆم و ڕۆخانەی (اترک).

براکوردەکانی باچوانلو لە نیوەی مانگی گولاّنەوە تا هەوەڵی مانگی (گەلاوێژ) مەڕو مالاّتەکەی خۆیان لەم هەوارانە وا ناومان بردن ئەلەوەڕێنن و دەمێننەوەو لەو ماوەیە دا خەریکی ئاژەڵداری و بەخێوکردنی پەزو پۆڵەکانیان دەبن و لەو دەمانەدا وا مەڕو بزنەکان خەریکن وشک ئەکەن بە داوێنی هەواری (سەریاڵ و عمار) دابەڕەو ئاران و زمکۆ ئەگەڕێنەوە و لە کاتی گەڕانەوەدا ئاژەڵەکانیان بە نێو جارۆ بورەو پەریز و میرگ و میرخوزارا بە دەم لەوەڕەوە دەیانهێننەوەو بەرانبەر بەمە

پۆڵ و دراوێک بە خاوەن جارو پەرێزەکە ئەدەن، ئەنا نایەڵێن ران بکەنە نێو جارو پەرێزەکەوە پەز و پۆڵەکەیان بلەوەڕێنن.لە کاتی گەڕانەوە خەریکی ران لەوەڕاندن ئەبن و هەرچی لە گەرمەسێر نێزیک ئەبنەوە بە پەلە رێگا ئەبڕن و سەرئەنجام لە هەوەڵی مانگی (رەزبەرا) ئەگەنە هەڕیمی گەرمەسێر کە بە پێی داب



نەخشەی گەرمیان و، کۆیستانی کوردانی: باچوانلو ـ رێگای کوچ و، مە

نزڵگای ئەوان.

گەرمیان: زەوینی نشیوی «مراوه ته په»

کۆیستان: کێوو، شیوگەلی «سەریار» و «عیمارەت لە رۆژهە لات و، باکوری رۆژ هەڵاتی باکوری کوچان. «قوچان»

مە نزڵگاکان لەرێگای = کوچ و کۆچبارا.

... خەتگە لێ کە رۆژگە لی ساڵ لە و مە نزڵانەدائە مێننە وە نیشان ئەدا.

تەوزیح: لە نیوەی «گوڵان» تائەوەڵی گەلاوێژ «لە کۆیستانا، وە لە پانزەی» رەزبە «داتا پانزەی» خاکە لیۆەی ساڵی دواپ لە گەرمیان ئە مێننە وە.

● شارو، شارۆڵکە.

چەمو، چەوماو

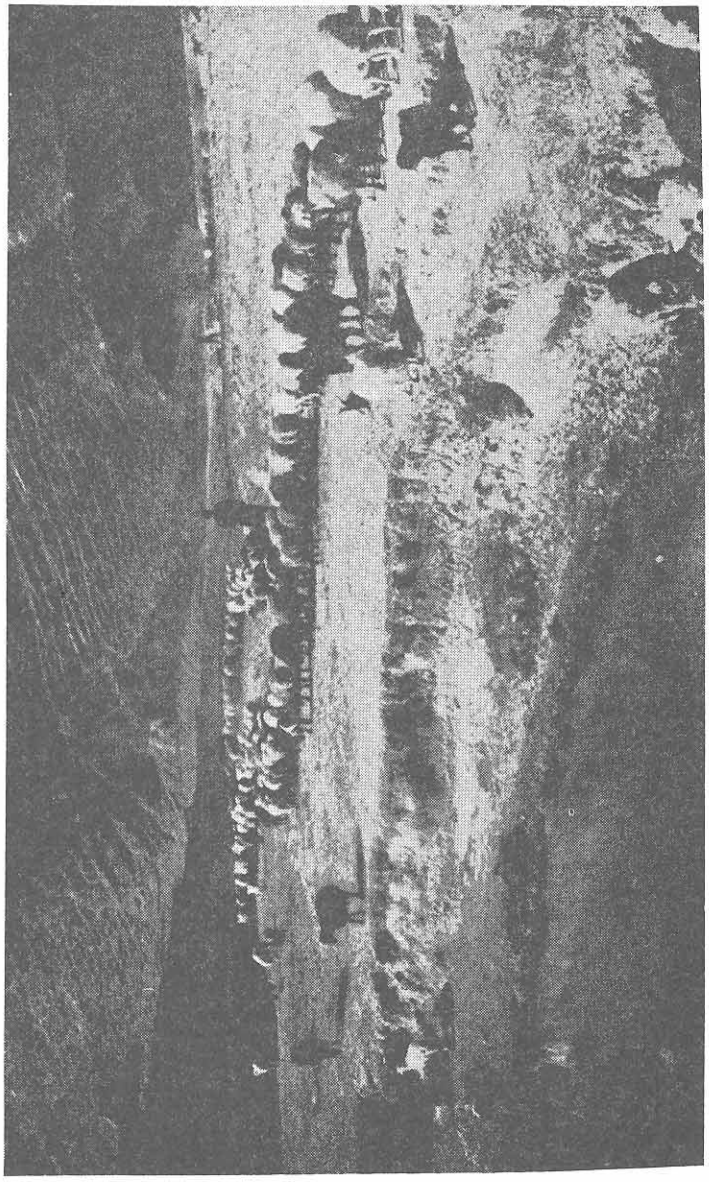
خە تی سنوری ئێران و، شورەوی

و دەستورو خوو خـدە هـەموو سـاڵێک لە رەزبـەرەوە تـا نـێوە راسـتی مـانگی خاکەلێوەی ساڵی داهاتوو لەو شوێنە گەرم و بژوێنە رای ئەبوێرن.

چادر هەڵدان وخرکردنەوە و لولەکردنی دەوار لەکاتی کۆچ و باراو هەروەهایش هەڵگێڕ و وەرگێڕی بارو بنە و خرت و پرتی پێویست، لەم هەوارگەیە بۆ جـێگە هەوارگەییکی دیکە، یەکێکە لەکارو باری سەختی کۆچ و بارکە ئافرەتان و پیاوانی کوردی باچوانلوی قوچان بە یارمەتی یەکتری جێ بە جێی دەکەن. ماڵەکۆچەرەکان بارو بنەی خۆیان بە وشتر و هێسترو کەر و بارگیر ئەگوێزنەوە، هێندێ ماڵ و خێزان بۆ سواری و بارکێشی، رەوەیان هەیە.

براکوردەکانی باچوانلوی قوچان بە (دەوار) ئەڵێن (گوێن). دەوار لە چەن تیکە پارچە کە پێکەوە ئەدورێن ساز ئەکرێت کە ئافرەتانی باچوانلو لە موی ریسـراو بەوەسیلەی دەسگایەکەوە... تەختە تەختە ئەی تەنن و سازی ئەکەن، زیاتر لە موی بزنی رەش دەوار ساز ئەکەن، هیچ تەختەیەک لەم تەختە دەوارانە لەباری پانایەوە ناگاتە یەک میتر، بەڵام لای درێژاییەوە، پێنج شەش میتر درێژن، ئەوانە واداران دەواری گەورەو پان و بەرین ساز دەکەن، بەڵام ئـەوانـە وا نـەدارو دەسـتەنگن، دەواری چکۆڵەوتەسک ساز ئەکەن، چادر و دەواری گەورە،ئەستێونگ و کۆڵەکەی زۆرتری پێویستە کە وەبەر چادرەکەی پێ بەستنەوەو پێی قایم کەن. بـراکـوردە باچوانلووەکان بە کۆڵەکە دەڵێن (ئەستون).

ئەم کۆڵەکەو ئەستونانە کەم یان زۆر بە ئـەندازەی مـچی دەست ئـەستورنو لەباری درێژی شەوە، هی وایان هەیە کە وەبەر نێوەراستی چادرەکەی ئەدەن، زۆر درێژەو هی واشیان هەیە کورتە، یانی ستونی ئـەم لاولای شـاستون لە شـاستون کورتترن و هەرچی بەلای داوێنی چادرەکەوە، بێت کورتترن، شاستون لە دوو میتر درێژترە، بەڵام ستونەکانی دیکە کوورتترن، وارگە یانی ئەو زەویەیی کە وا بە وەسیلەی چادر و دەوارەکەوە دائەپۆشرێت، چوارگۆشەیەو بە شکڵی موستەطیلە



ئەو میگەلە مەڕەهی کوردانی باچلووانی قوچانە

کە پانایی و دریژایی چەندان دیاری ناکات، بۆ وێنە چوار میتر لە پێنج میتر یان پێنج میتر لە شەش میترایە.

ئەگەر مرۆڤ جوان لە دەوارو چادری مالێک وردبێتەوە تەماشا ئەکات لایەکیان

بۆ هاتوچۆکردن و چونە نێو چادرەکەوە تەرخان کردووەو بۆتە درگاو لە دەورو بەری دیوی ژوورەوەی دەوارەکە خرت و پرت وکەل و پەلی نێوماڵ و شتومەکی پێویست دائەنێن، بۆ وێنە چەن جەواڵ ئاردوگەنم بۆ نان کردن، چەن جەواڵ جۆ، بۆ ئالکی ئەسپ و بارگیرەکانیان،زین و لغاو،رەشمەو سەرکەلله و جیازی وشترو کورتانی کەرو مەشکەی ئاو، خیگە رۆن و پێستەی پەنیرو شیرێژو گۆزەو دیـزەو چەن دەستە نۆین و پێخەف و دۆشەکەو سەرین و باڵش و چەن «خـورگ» و یـا خورجینی نەخشین کە قەند و چاو و شەکر و شتومەکی دیکەی تێ دەخەن و چەن جەواڵ و تەلیس و خەرار وگونیەکە لبادو شتومەکی دیکەی وەک:کولوە بەنی ریسراو و شانە خوری شیکردنەوەو تەشی و خرت و پرتی دیکەی تێی ئەخەن، وەک کاسەوکەوچکو حاجەت و شتی خۆراک پەزی و ئەو زەرف و بلورانەی وا خۆراکی تیا ئەخۆن و قۆری و پیاڵەو ئیستیکان و نالبەکی و سەماۆەروکەتری و حەوجوش و یەک دوو لبادیش لای سەروی←

- دەوارەکەوە رو بە روی درگای چادرەکە رادەخەن

- ئەگەر میوانیشیان بێت... قاڵیچەو لاکێش رادەخەن و لە نێوەڕاستی چادرەکەشیان (ئاورگدان) یان (ناچابەری) ساز دەکەن، یانی کەمێک زەویەکە چاڵ دەکەن و سێ بەرد لەم لاو لەو لای دائەنێن و لە نێو چاڵەکەدا ئاور دەکەنەوە بۆ نان و چێشت ساز کردنو ئەگەر بیانەوێ نانیش بکەن بە ساج و سێڵ لەسەر ئەو کوچک ئاورە،نان دەکەن.

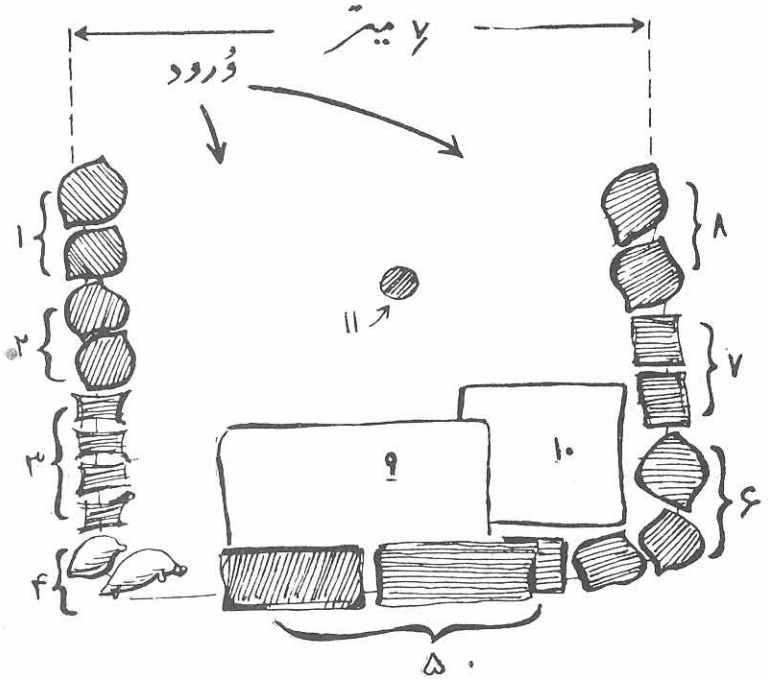
خاوخێزانی ماڵ لە دەم کوچک ئاورەکە خر دەبنەوە، نان و چای دەخۆن، بەڵام ئەگەر میوانیان هەبێ، خاوەن ماڵ لەگەڵ میوانەکاندا لای سەرووی هـەوارەکـە دائەنیشن و نان و چای دەخۆن، بەڵام ئەو مااڵنەی وا دەوڵەمەند و داران بۆ میوان چادری بە جوێ هەڵئەدەن و دیوەخانی بە جوێیان هەیە هێندێ ماڵ خـیگەی کەرەو رۆن وکوپەی پەنیرو پێستە سیرێژو پێستە پەنیر و شتومەکی وا لە دەرەوەی

چادرەکە لەبەرنسێ و لای فێنکایی لەسەر یەک دایانئەنێن و جاری وایش هەیە بۆ ئەوەی خۆرەتاو کاریان لێ نەکات بە لبادو جاجم و شتی وا جوان دایانئەپۆشن، بەلام شەوانە ئەم لبادو جاجم و شتانەیان لێ دەکەنەوە تا سەرماو سرۆەی شەویان لێ بکەوێ و فێنک ببنەوە. جا بۆ رۆژی دوایش نزیک تاوهەلات دوبارە دایان ئەپۆشنەوە تا خۆرەتاو کاریان لێ نەکات، ئەو شوێنە واکەرەو رۆن، پێستە پەنیرو شیرێژەکەی لێ دائەنێن، براکوردەکانی باچوانلو (وران لو) پێی دەلێن: (کولین) یانی کەرەدان،هەر بنەمالێکی کۆچەری براکوردەکانی باچوانلو و زەعفەرانلو و گشت عیل و عەشرەتەکانی دیکەی لای قوچان کە دارای مەڕو مالات بن و ئەم هەوارەو هەوار بکەن. لە بەهارو هاوینا کولین بۆ دابینکردنی رۆن و کەرەو پەنیرو بەرهەمی مەڕو مالاتەکەیان ساز دەکەن لە هێندێ جێگە جارێوا هەیە دوو سێ مال رانەکەیان تێکەلاو ئەکەن و بەشەریکی شوان بۆ ئاژەلەکەیان دەگرن. هێندێ مال دوو شوان دەگرن، یانی هەرچی رانەکە زۆرتر بێت کە بە یەک شوان نەحەوێتەوە دوو شوان یان سێ شوان بۆی دەگرن تا رانەکە ببنە کەژرکێو و کوێستان و بیانلەوەڕێنن... بەرغەلیش، بە جوێ شوانی بۆ دەگرن و بە جوێ ئەیانبەنە لەوەڕ، شوانەکان لە خاوەن پەزەکان مانگانە یان سالانە بەراتی خۆیان وەرئەگرن، خۆراک و نان و پێخوری شوانەکان بە ئەستۆی خاوەن ئاژەلەکانە، تەنانەت لیباسیشیان بۆ دەکرن و قاپوت و کەپەنەکیشیان ئەدەنێ، تەنانەت «خورجک» و خورجێن و توبەرە و هەمبانەی نان و شتومەکی پێویستشیان ئەدەنێ، هەر شوانێک بۆ ژینی خاو و خێزانی دەواریکی جوێ بۆ خۆی ساز دەکات، لە دەوروبەری خاوەن مالەکەی خۆی هەلئەدا، ئەگەر شوان پەز و پۆلەیەکیشی هەبێ، ئەیکاتە نێو رانی ئەربابەکەی خۆی و لەگەل رانی خاوەن مالەکەیدا ئەیانباتە لەوەڕ، هەموو رۆژێک (قاوەلتون) رانەکە بۆ دۆشین لە لەوەڕگەوە،ئەهێنێتەوە لای چادرەکان، دۆشینی مەڕو بزن بە ئەستۆی ئافرەتی بێریوانە، جاکاتێ کە رانەکەیان هێنایەوە، ئافرەتان بە

نه خشه له لای راست و چه پی یه ک دەواری کوردی با چوانلویی شست و مه ک‌و، خرت‌و، پرتی ناو چادره که به پیی ژماره:

١ ـ دوجه واڵ یا هۆڕ «جۆ، بۆخۆراک و ئالکی ئاژەڵ‌و، ئەسپ‌و، هێسترو شتیوا.

٢ ـ دوجه واڵ یا تێڕی ئاردی گەنم «یائاردی جۆ»



٣ ـ چەن جیازی وشتر یازین‌و، کۆپان‌و، کورتانی گوێدرێژ.

٤ ـ مه شکۆڵەئاو، خیگه رۆن، خیگه پەنیرو، سیرێژو، تۆراخ و شتیوا.

٥ ـ دەسه نۆین‌و، پێڵ خەف.

٦ ـ جەواڵگەلێ کەلبادو، جاجم‌و، بەرماڵ‌و، خورجێن‌و، گۆرەوی و. دەسکێش‌و، گوریس‌و، رەشکە‌و، هەوسارو، سەرکەلله‌و، کەژو، ره شکه‌و پوزه وانی چنراوی تێخراوه.

٧ ـ کارتۆن وجه عبه گەلێ که قۆری وسه ماوەرو، ئیستیکان‌و ده وری و چینی و شتیوایان تێدایه.

۸ ـ تەلیس وجەواڵ گەلێ کە قەندوچای و برنجو، خواردەمە نی تیدایە.

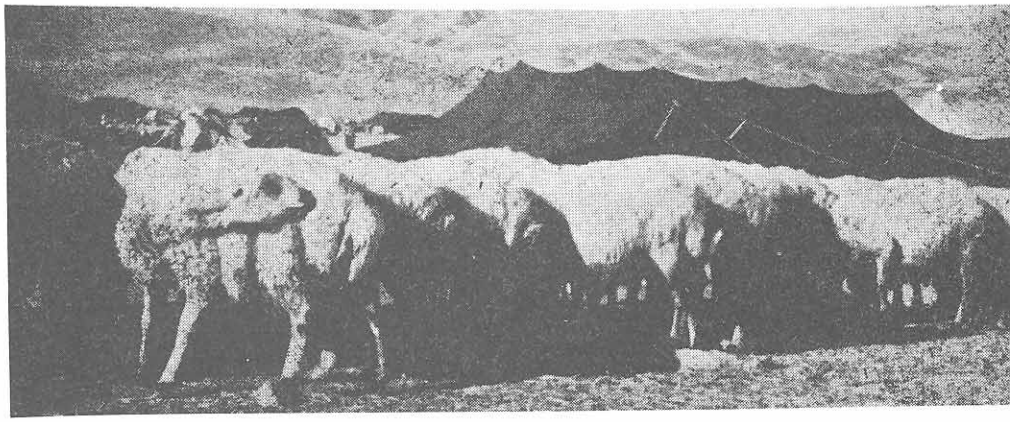
۹ و ۱۰ و ۱۱ ـ لباد و مافورە . و، قاڵیچەی راخراو، وئاورگ و لباد.

مەڕدۆش و شتی وا ئەچن بەرەو پیری رانەبێرەو هەر بێری‌دۆشێک مەڕو بزنی خۆی کە نیشانەیان کردووە، ئەی‌گرێ و ئەی‌دۆشێ ، ئەبێ ئەمەیش بزانین خاوەن مەڕو مااڵەت بۆ ئەوە مەڕو بزنەکانیان دیاری بێت، هەرکەسێک دروشمێک بۆ خۆی دائەنێ و مەڕو پەزەکانی خۆی دیاری‌دەکات. هی وا هەیە کەمێک گوێی چەپی هەموو بزن و مەڕو بەرخ و کاژیلەکانی خۆی ئەبڕێ ، مااڵێکی دیکە گوێی راستیان دیاری ئەکات، مااڵی وایش هەیە سەرقەپۆزیان داغ ئەکات، مااڵی وایش هەیە سەر گوێیان راستو چەپ داغ ئەکات و بەمە دەڵێن (دروشم یان درەف) و بەم جۆرە هەرکەسێک ئاژەڵی خۆی ئەناسێت و لە هی خەڵکی دیکەی جوێ ئەکاتەوە.

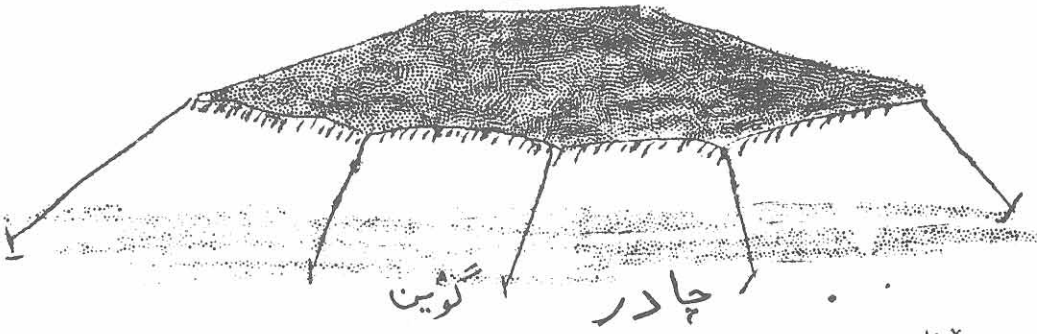
لە هەندێ شوێن باوە بێری و ئەو ئافرەتانەی وا مەڕ ئەدۆشن، لە شوێنێکی تایبەت دائەنیشن و یەکە یەکە مەڕو بزنەکان دێننە لای ئەوان و دەیان‌دۆشن و بەم شوێنە دەڵێن: (بێر یان بەربێر) و بە ئافرەتە مەڕو بزن دۆشەکەیش ئەڵێن: (بێریوان یان بێری) و ئەڵێن مەڕیان هێنا (بەربێر) و بەو کارە کە هەموو رۆژێک مەڕ لە لەوەڕەوە بێتەوە بۆ دۆشین ئەڵێن: (مەڕەبیری)و بەو شوێنە و بەو جێگە وا رانەکەی لێ پەچەو مواڵ ئەدەن پێێ دەڵێن (پەچە یان گوهەر) یان پێی دەڵێن مواڵگە، جا لە پاش ئەوە مەڕو بزن دۆشین تەواو بوو بەرخ وکارژیلەکان کە لە پێشا لە دایکیان هەڵوێرا بوون، دەیانکەنە نێو رانەکەوە تا بە ئەندازەی دوو سێ سەبیل کێش گوانی مەڕو بزنە دۆشراوەکان بمژن، ئینجا لێکیان هەڵداوێرن، جا رانەکە بە جوێ و بەرغەلەکەیش بە جوێ ئەبەنە چیا بۆ لەوەڕ. هەموو سااڵێک لە بیست و پێنجەمی مانگی (پوشپەر) واتە گەرماجمانەوە نێری و بەرانەکان لە رانەکە،هەڵداوێرن و لێکیان جوێ دەکەنەوەو لە هەوەڵ مانگی (رەزبەر) واتە میوەگەیی نانەوە بە داب و دەستورێکی تایبەت نێری و بەران تێبەر ئەدەن تا مەڕو

بزنەکان نێری و بەران بگرێ. بۆیێ لە مانگی ڕەزبەرا نێری و بەران تێبەر ئەدەن تا لە ئاخرو ئۆخری مانگی (ڕەشەمە)دا زەویکەوێت تا بتوانن لە دەمەو بەهارا بـە گوڵ وگیای کوێستان بەرخ وکارژیلەکان بە خێو بکەن، بەڵام لە هەندێ شوێنی وا هەیە زوتر مەڕو بەران تێبەر ئەدەن.

لە هەوڵ مانگی ڕەزبەرا بە داب و دەستورێکی تایبەت نێری و بەران تـێبەر ئەدەن تا مەڕو بزنەکان نێری و بەران بگرن، بەڵام هێندێک لە مەڕو بزنەکان درەنگ



تەنگی ئیوارەیەو، پەزەکان هاتونەتەوە، بەرجیغ و، چادری خاوە نەکانیان.

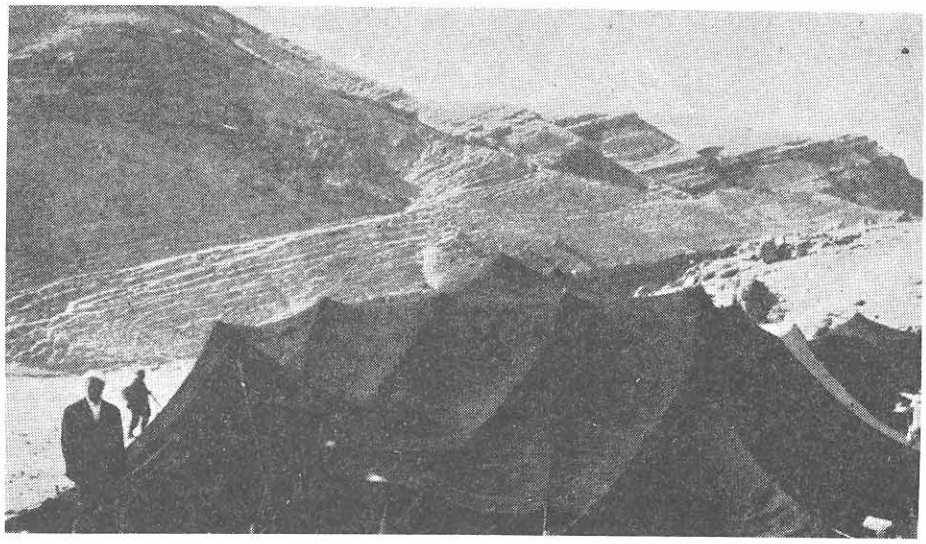


دژێڵایی چەندان دیاری ناکات، بۆوێنە: چوارمیتر، لەپێنج میتر، یـان پێنج میتر لە شەش میترایە.

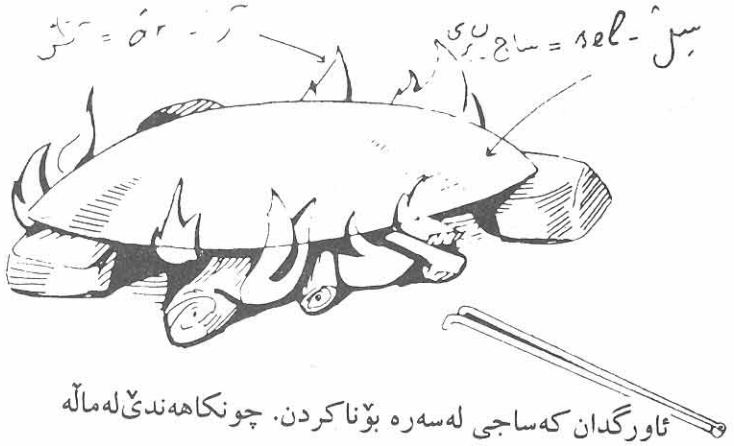
دێنە تەگەو درەنگتر دێـنە بـەران و درەنگـیش لف و بـەران و تـەگـە دەگـرن و درەنگتریش ئەزێن و بەم بـەرخو کـارژیلانەی وا درەنگ لە دایک ئـەبن، ئـەڵێن: (کۆرپە یان ویرنی) و ئەم کارژیلە و بەرخە کۆرپانە لە دایکیان جوێ ناکەنەوە تا زۆرتر شیری دایکیان بخۆن و زوتر گەورە بن و بتوانن لەگەڵ بەرغەلەکەدا بچنە لەوەڕ و بە پێی خۆیان بڕۆن و لە ڕێگە پێی نەخەن، عێلی باچوانلو و براکوردەکانی قوچان هەموو سالێک لە ئاخرو ئۆخری مانگی پوشپەر، واتە گـەرما جـمانا بـە وێنەیەکی تایبەت مەڕەکانیان دەبڕنەوەو دە پانزە ڕۆژ دوای ئەمە بزنەکـانیشیان دەبڕنەوەو بە بـرینگ (هەورینگ) خوری و موی مـەڕو بـزنەکـانیان دەبـڕنەوە، خوری بڕینەوە بە ئەستۆی پیاوانە،لە ڕۆژی بەرگن و خوری بڕینەوەدا، هەر خاوەن رانێک جەژن و شایی و هەڵپەڕکێ ساز دەکات، برا قوچانیەکان بەم ڕۆژە دەڵێن: (بەرخ بڕین - مەڕبڕین). لە ڕۆژی بەرخ و مەڕ بڕینەوەدا باوە چادرەنشینەکانی دەورو بەری خۆیان بانگهێشتن ئەکەن، تا لە مەڕو بەرخو بزن بڕینەوەدا یارمەتیان بدەن و لە خێرو خوشی و جەژن و شایی یەکە یشیاندا بەشداری بکەن.

کاتێک کە بیانەوێ هەوەڵ بەرخ بێنن بەر بـڕینگ و بـەر گـنەکـەی بـبڕنەوە، ئەسپەندەر لە بەر پێی دا ئەسوتێنن و قانگی ئەدەن، لایان وایە بەم کارە هەم پیت و بەرەکەت ئەکەوێتە نێو بەرگن و خوریەکەیان و هەم بەم جۆرە خـۆیان و مـەڕو مالاتەکەیشیان لە چاوی پیس دەپارێزن و لایان وایە ئەمە ئەبێتە چاوەزار بۆیان، لە پێش ئەوەدا بیانەوێ بەرخ بڕینەوە دەس پێ بکەن، بـەرخـەکـان ئـەشۆنەوە تـا بەرگنەکەیان پاک و خاوێن و بێ خەوش و خۆل بێ و باش بە فرۆش بڕوات و لە بازاڕا بڕەوی زۆربێ.

لە پاشان کە مەڕو بزن و بەرخ بڕینەوە تەواو بوو، خوری و مو و بەرگنەکانیان دەخەنە نێو جەواڵ و تەلیس و ڕەشکەو خەرار و شتی وا... جا لە پاشان بۆ فرۆش ئەیبەنە شارو بازاڕ و هێندێکش خوری و مو و بەرگن بـۆ کـردوریسی خـۆیان



چادر، رەشە دەوار کە بە «گن gen» ناوداراە



ئاورگدان کەساجی لەسەرە بۆناکردن. چونکاهەندێ لەماڵە کۆچەرەکان نان بە ساجئەکەن.

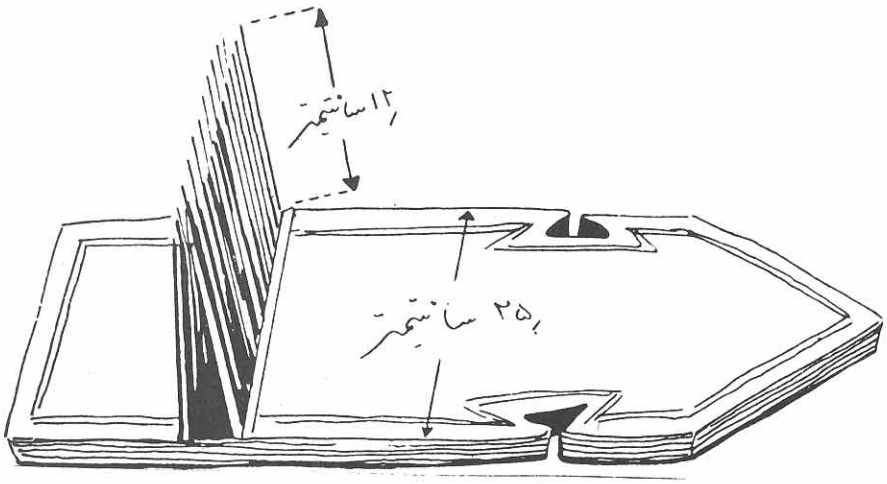
هەلدەگرن... ئافرەتانی براکوردەکانی باچوانلوی قوچان وکرمانجی عمارلوی لای گیلان وەک هەموو شوێنێکی کوردەواری بە شانەخوری و مو و بەرگنە کە شیدەکەنەوەو بە تەشی دەیڕیسن... کاتی کەڵک وەرگرتن... لە کەرەو رۆن و

خوری و مو و بەرگن لە نێوەی مانگی (خاکەلیوە) تا نێوەراستی مانگی هاوێنەوە کۆچەرانی باچوانلو و زەعفرانلو و هێزانلوو سەیفکانلو و کوخ نبیک لەم ماوەیەدا لە کوێستان،رایی ئەبوێرن و بەرو بوی مەڕو مالاتەکەیان لە شاری قوچان کە شاری سەردەسێری عێل و عەشیرەتی باچوانلوە بە فرۆش ئەگەیێنن و لە پێش ئەوەدا لە کەوشەن و ناو سنوری قوچان دور بکەنەوە، هێندێک لە مەڕو مالاتەکەیان وەک: کورە نێروکاوڕە نێرو (توخلی) و مەڕەپیرو بزنە پیر ئەبەنە بازاڕ و دەیانفرۆشن، لە نێو براکوردەکانی باچوانلوی قوچان باوە، ئەوانەی وا خاوەن مەڕو مالاتن لە پێش

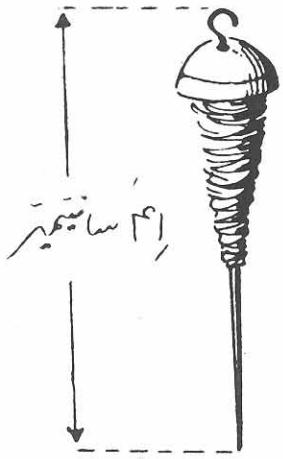


باوکوکوری کوردی با چلوانلوی کوچانی.

زستانا هێندێک لە پەز و پۆڵەکانیان دەفرۆشن کە هەم ئەرکی بە خێوکردنی ئەوان لە زستانا سوک بێ و هەم خەرج و مەخارجی زستانی خۆیان بە پوڵی ئەو ئاژەڵانە ئامادە بکەن.



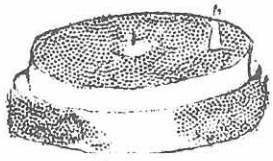
ژنانی با چوانلویی بەم شانە ئاستەمو، و مەرەزو، خوری پەزو ئاژە لّەکانیان شانە دەکەن



موومەرزو خوری و بە رگەن دوای شانەکردن بەم تەشییە دەرێسن



تایەگەنمو، جۆو، گیشەگیاو، و ێنجەو، شتیوا. کە بەکوردی لای ئاوی ئەرەس پێێ دەڵێن: «کیدش».

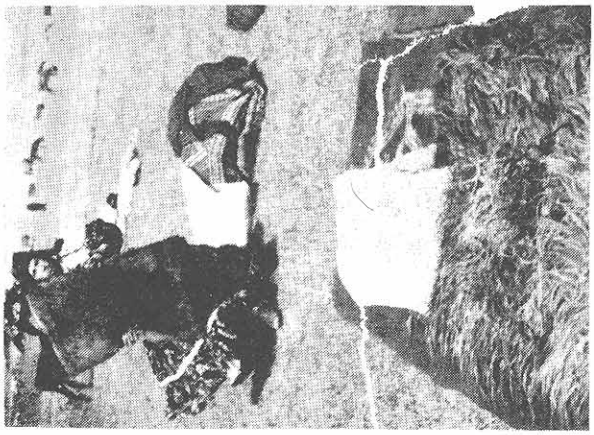


دەسار ـ هارە





وێنەی خانوبەرەی گوندو، جێگای خەلەو، خـەرمان، لە دەورو، بـەری تاوای‌دا.



دەردو، رەنجی کۆچ کردن بۆ هەوا رەو، هەوارچون تەواوبووەو، مەرو، مالآت‌و، ئاژەڵدارەکان، هاتونەتەوە ناوگوندو، مالەوەو، ئەو ئافرە تـەش خەریکی گردو، کۆکردنەوەو، خـونجاندنی شت‌و، مـەکـی نـاو، مـالە، کەلەسەر هەرزاڵو، بن هەرزاڵ دابین یان ئەکات.

شوێنەواری باو لە کوردەواریدا - ژنهێنان

بناغەی هەر بنەماڵەیەک و بنچینەی هەر خاوخێزانێک بە هۆی ژن و مێرد ساز ئەبێ و پێک دێ، کەوابوو لە بنەڕەتا هۆی ژن هێنان و شوکردن، پێکهێنانی بنەماڵەیەکی تازەو نوێیە.

داب و دەستورو شێوەی دەسگیران گرتن و ژنهێنان لە کوردستانا بەم جۆرەیە: لە شاراندا ئەگەر کوڕ وکچ دڵیان لێک چوو، بەڵێنیان بە یەکتری دا، کاری ژنهێنان و بە یەک گەییشتنی «بوک و زاوا» زوتر پێکدێ، بەڵام لە گوندا جگە لە رازی بوونی (بوک و زاوا» ئەبێ بنەماڵەی زاواو بوکیش رازی بن. لە هێندێ شوێن ئەبێ خاڵ و مام و ئامۆزاو پسمام و پوورمەتێ و میمکی زاواو بوکیش بەڵێن بدەن و رازی کرێن.

لە کوردەواریدا بەم جۆرەیش ژن دێنن: ئەگەر کچ وکوڕ دڵیان پێکەوە بێ و حەز لە یەکتری بکەن، بەڵام بنەماڵەی ئەوان ملیان نەدەنێ، کوڕەکە کچەکە،هەڵدەگرێ و دەیباتە ماڵی پیاو ماقوڵێکەوە، لە پاشان پیاوانی ماقوڵ و ریش سپی ئەکەونە نێوان و ڕێکیان دەخەن و مەسڵەتیان پێ دەکەنو پوڵێک لە ماڵی زاوا دەستێنن و ئەیدەن بە ماڵی باوکی بوک و ئەو ئافرەتە هەڵگیراوەو یان ئەیدەن بەکەس وکاری ئافرەتەکە. لە هێندێ شوێن خەرجی ئەم ژنخوازییە ئەکەوێتە ئەستۆی ئەو پیاو ماقوڵەی وا ئافرەتەکەیان بردۆتە ماڵی، جاری وایش هەیە ژنی بە مێردیش هەڵدەگرن، هێندێ پیاو ئەم ئیشە بە ڕەشیدی و دڵێری و نەبەزی بۆ خۆی ئەداتە قەڵەم. لە کوردەواریدا وا باوەو زۆربەی خەڵک بۆیەکانێ ژندێنن تا وەجاخیان کوێر نەبێتەوەو شوێنی بنەماڵەیان هەتا هەتایە هەر بمێنێ، تەنانەت هێندێ لایان وایە ئەگەر منداڵیان نەبێ، فەلسەفەو پیتۆلی ژنهێنانەکەیان بەگ نەهاتوەو تەنانەت ژنی نەزۆک لای مێرد پلەو پایەییکی زۆری نیەو ئەگەر مێردێک ژنەکەی نەزۆک بێت بە پێی باو و داب و دەستوری ناو خۆیان وەها بووە،مافی ئەوەی هەبووە کە ژنێ دیکە بێنێ و بۆ ئەوە

خوا منداڵیان بدایێ، ژنی بەسەرهێناوە، بۆ ئەوەی لە پاش مردنیان وەجاخیان کوێر نەبێتەوە. ژنو ژن خوازی لە هەموو ناوچەکانی کوردستانا لە روی بیرو باوەڕی ئایینییەوە سەر ئەگرێ، بەم مانایە یا دەچنە دەفتەرخانەو یان دەچنە لای مەلا و قازی شەرع ژن مارە دەبڕن.

خوازبێنی کردن لە کوردەواریدا بەم جۆرەیە: لە پێشا چەن پیاو ماقوڵێک دەچنە ماڵی باوک و کەس و کاری ئافرەتەکەو خوازبێنی دەکەن و شیرینی دەخۆن، لە هێندێ شوێن ماوەیەک کوڕوکچ بە وێنەی دۆست و دەسگیران دەمێننەوە، ئینجا پاش چەن رۆژێک یان لە پاش چەن مانگێک بۆک دەگویزنەوە بۆ ماڵی زاوا... مەبەست لەم داب و دەستورە ئەمەیە: کە ماڵی بوک بە تایبەت ماڵی زاوا، خۆیان گردو کۆکەنەوە، خۆیان بۆ بوک گوێزانەوە ئامادە بکەن و شتومەکی پێویست و کوتاڵ و کەل و پەل بکڕن و سازی کەن و بی‌دورن.

لە شارەکوردنشینەکان زۆربەی پیاوان یەکژنیان هەیە، بەڵام پیاوان و خەڵکی ئاوایی و گوندەکان زۆریان دوو ژنیان هەیە، بە تایبەت ئەو بنەماڵانەی وا مەڕو ماڵاتیان زۆرو زەوەندەو ئاژەڵدارن و ئەچنە هەوار، ناچارن زیاتر لە یەک ژنیان هەبێ، مەسەلەن ژنێکیان لە گوندا بێت و ئەوی دیکەشیان بچێتە هەوار، چونکە هەوێو ژن و ئافرەتی لادێ کەمتر لەگەڵ یەکتریدا شەڕ و شۆڕ دەکەن و باش دەحەوێنەوەو باش مل ئەدەنە کارو کاسبی و مەڕو ماڵات و منداڵ بەخێوکردن.

داب و دەستوری زوو شو کردن و زوو ژنهێنان لەناو کوردەواریدا،بەشی زۆریان بۆ ئەوەی کوڕیان توشی هەڵەو هەرزەیی نەبێت و داوێن پیس و چەپەڵ نەبن وکچیشیان لە ڕێگای راستی لا نەدەن، زووتر هەوڵ ئەدەن، کە زەماوەندیان بۆ ساز بکەن و تا رادەیەک هێندێ لەکچەکان ناگەنە تەمەنی بلوغیش بە شویان ئەدەن، بەڵام ئێستا لە شارەکاندا ژنهێنان و شوکردن وەک جاران نەماوەو داب و دەستوری گۆڕاوەو هۆو بەڵگەی زوو ژنهێنانو زوو شوکردن چەن شتە: یەکێکیان



کوڕ، کچی دڵخوازی خۆی لەکانی و ئاواساز ئەکات و، بەڵێنی مارەبڕینی لێ دەستێنێ.

خوو خەدەی پیاوان و خەڵکی نێو شار خۆیان بەمە گرتوە، کە کچی نیمچە عازەب و تازە پێ گەیشتوو بینن، وایان خو گرتووە کچی شل و ساوایان لە کچ و ئافرەتی ماوەو گەراوە زۆر پێ باشترە. یەکێکی دیکە لە هۆی زوو شوکردن و زوو ژن هێنان، چلۆنایەتی ئابوری یە، یانی ئەوانەی وا نەدارن، زووتر کچەکانیان بە مێرد ئەدەن و ئەوانەی وادارن زووتر ژن دێنن و یان بۆ کوڕەکانیان ژن دەخوازن، یەکێکی دیکەش لەم هۆو بەڵگەیانە ئەمەیە کە: باوک خۆی بە سەرۆکی خاو و خێزانی خۆی ئەزانێ، جا هەرکاتێک خۆی پێی باش بێت و یان وا بە باش بزانێ، کچی ئەدا بە شو و بۆ کوڕیشی ژن دێنێ. بێ ئەمەی لە پێشدا بەڵێنی لە کوڕەکەی یان کچەکەی وەرگرتبێ و یان رازیانی کردبێ.

یەکێکی دیکە لە هۆیەکانی ژنهێنان و شوکردن هاوخوێنی و خزمایەتی یە، ئەمە خۆی یەکێکە لە تایبەتیەکانی ژنو ژنخوازی، مەبەست لە هاوخوێنی، هاورەگەزی یە، کە لە چەن شتێک ئەم هاوخوێنی یە بەدیهاتوە، وەک ئابوری، هەرێمایەتی، جوغرافیایی و ئەو داب و دەستورو شتانەی وا لە نێوانیاندا باوەو خویان پێگرتوە. لەبارەی وەزع و چلۆنایەتی هەرێمی شەوە، چونکە خەڵکی



ئاوایی یەکان لێک دورن و ناتوانن زوو پێک بگەن و هاتوچۆیان لەگەڵ یەکتری دا کەمە، زۆربەی لاوان و گەنجانی لادێ، هەر لە ئاوایی و گوندی خۆیاندا یان لە ئاوایی نێزیکی گوندی خۆیان دۆست و دەسگیران دەگرن و ژن دێنن.

لەبارەی داب و دەستوریشەوە زۆرتریان وایان پێ باشە لەگەڵ خزم و کەسی خۆیاندا خزمایەتی بگرن و ژنبێنن، بەتایبەت کوڕەمام، کچەمامی خۆی دێنێ و خوازبێنی لە نێوان دوو ئامۆزادا بۆ یەکتری زۆر باوە...

زۆربەی خەڵک تێ ئەکۆشن، لە چینی هاوشانی خۆیاندا ژنبێنن، جوتیار، کچی جوتیار و کارمەند، کچی کارمەند، مەلا کچە مەلا، ئۆمێ کچی ئۆمێ، سەیید، کچی سەیید، ئاغا، کچی ئاغاوات بخوازێ و بی‌هێنێ. لەبارەی ئابوری‌یەوە زۆربەی بنەماڵەکان لەترسی دابەش کردنی میرات و لێک‌بڵاو بوون، وا بە باش ئەزانن کە لە نێوان عێل و خزمی خۆیاندا ژنبێنن، هەر جۆرێک بێت، چونکە لە کوردەواریدا دەسەلاتی خاوخێزان بە باوکە ، باوک بۆ خۆی ئەم کارانە جێ بەجێ ئەکات، چونکە نە تەنیا ئەم کارە بە خراپ نازانن، بەڵکو ئەڵێن ئەم کارە ئەونە چاکە، خوایش پێی خۆشە.

لە گوندو لادێ دا، چونکە کچ و کوڕ، زۆرتر چاویان پێک ئەکەوێ، جا بەم بۆنەوە دۆستی و نێوان خۆشی ئەوان زۆر باش سەقامگیر ئەبێ، لە لایەکی دیکەشەوە چونکە داوێن پیسی لە نێوانیانا نیە، جا لەبەر ئەمە زۆر بە ئازادی و خۆشی پێکەوە رایی دەبوێرن و بەم هۆیەوە عیشق و ئەوینی لە نێوان لاواندا پەیدا ئەبێ و سەرئەنجام ئەبێتە هۆی پێک‌برانیان و لێک‌مارە دەکرێن.

جا لە پاش ئەوەی کوڕو کچ دڵیان یەکی گرت، زاوا ئەچێتە خوازبێنی. جا لە پاش ئەوە باوک و دایک و کەس و کاری کچەکە بەڵێنیان دایە کوڕەکە... کوڕەکە، کچەکە لە خۆی مارە دەبڕێ، بەڵام ئەبێ بڵێم زۆر بەداخەوە، ئەم جۆرە ژنهێنانە زۆر کەمەو زۆربەی کچان بە زۆر ئەدرێن بە شو و بەنابەدڵی ئەچنە ماڵەمێرد، لە





هێندێ هەرێم، لە پاش مارەبڕینی کچ، دوای چەن حەوتو یان لە پاش چەن ساڵ بوک دەگوێزنەوە.

داب و دەستوری ژن و بوک گوێزتنەوە زۆرە، یەکێکیان خەنەبەندانە، لە شەوی خەنەبەندانا، ئافرەتانو کچانی عازەب لە ماڵی «بوکا» لە سەرەتای شەو تا مەلابانگ دان بە دەنگی دەهۆل زورناو گۆرانی گوتنو شمشاڵ لێدان شایی و هەڵپەڕکێ ساز دەکەن.

لە پاشان چەن رۆژ کە شیرینیان خوارد، بە پێی بەڵێن... ئافرەتان و پیاوان بە جل و بەرگی جوانی کوردیەوە خۆیان دەڕازێننەوەو روو دەکەنە ماڵی بوک، جا لە ماڵی بوک لە حەوشە یان لەبەر درگا یان لە جێگەیەکی راستی و نەرمان دا شای و رەشبەڵەک ساز دەکەنوکچ وکوڕ دەستی یەکتری دەگرن و پێکەوە هەڵدەپەڕن و لە نێزیک ئێوارەداکە بوکیان رازاندەوە... لە ماڵ ئەیهێننە دەرەوە... براژاواو خەڵکی و میوانەکان دەڕو بەری بوکە دەگرنو بە شایی و پلەزیقان و چەپلەرێزانو بە بەزم و رەزم دەیبەن بۆ ماڵی زاوا... ئەگەر ماڵی بوک لە گوندێکی دیکە بێت، بوکەکە سواری ماینێکی هێدی و هێمن و «ویرغەی» دەکەن و چەن سوار لە کوڕانی لاو و پیاوە ماقوڵان لەگەڵ بوکی دەکەون و بە غار غارێن و تەقڵەو جلیتێن... کەیف و خۆشی و گەنجەفەو بەزم و ئاهەنگ و گۆرانی گوتن و بە تەقەی دەهۆل و زورنا بەرەو ماڵی زاوا دەیهێنن.

لەکوردستانا جۆرە داب و دەستورێکی دیکەیش بۆ ژنهێنان باوەو ئەمەیش بەم جۆرەیە: واتا ژن بە ژن دەکەن، یانی کچی خۆیان ئەدەن بە کوڕی کابرایەک، ئەوانیش ئەگەرکچێکی عازەبیان هەبێ، ئەیدەن بەکوڕ یان برا یان ئاموزای کابرا و ژن بە ژن ئەمەیە... لەم چەشنە ژن هێنانە دا شیربای و مارەی زۆر کەم لە پێش چاو ئەگیرێت. جا ئەگەر تەواوی خزم و خاو و خێزان و قەوم و عێل و عەشیرەت و کەس وکاری ئەم ژن بە ژنە بەڵێنیان دا و رازی بوون، ئەم دوکچە ژن بە ژن کراوانە

ماره دەکرێن و لە رۆژێکی تایبەتیشدا دەیانگوێزنەوەو لە هەر دومالی خاوەن کچ و کوڕ واتە: زاوا ئاهەنگ و زەماوەندی ژنهێنان و گوێزتنەوەی ئەم دوو ئافرەتە جێ بە جی دەکرێ و چەن سوارێک ساز دەبن، بوک سوار دەکەن و بەو مەرج و بەڵێنەی وا لە پێشا بە یەکیان داوە، شوێنێک کە لە نێوەڕاستی هەر دوو ماڵەکاندا بێ، بۆ پێکگوڕینەوەی بوکەکان لە پێش چاوی دەگـرن و بـەڵێنی لەسـەر ئـەدەن و لەو شوێنەدا هەر دەستە سوارێک بوکی خۆیان بە وێنەیەکی تایبەتەوەردەگرن و بوکی ئەوانی دیکەیش ئەدەنە دەس برازاواکان، هەرکامیان لەگەڵ بوکەکە بەرەو ماڵی زاوا دەگەڕێنەوە. ئەمە ئەگەر ماڵی بوک و زاوا دێ بە دێ بێت، بەڵام ئەگەر ژن بە ژنەکە لە یەک ئاوایی دابن، لە نێوەڕاستی دێیەکەدا بوکەکانیان پێکدەگوڕنەوەو جێ یازی بوکەکەیش بە شوێن برازاواکاندا لە نێو سەندوق و بوغچەو مجری و شـتی وادا هەڵیدەگرن و دەیهێنن.

شیاوی زانین ئەمەیە، لەوکاتەداکە بوکەکە نزیک ئەبێتەوە، زاوا ئەچێتە سەربانی ماڵی خۆیان رادەوەستێ و قامیشێکی دریژ ئەگرێ بەدەستەوەو بە ئەسپایی ئەیدا بەسەر بوکەکەداو ئەیشکێنێ. هۆی ئەم کارە بۆ ئەمەیە کە سامی زاوا بکەوێتە سەر سامی ئافرەتەکەو لە هێندێ شوێن زاوا،یەک شەکرەسێو یان یـەک پـرتەقاڵ بـە دەستەوە دەگرێ و توند فڕێی ئەدا، بە جۆرێکی واکە بەسەر سەری بوکەکەدا رەد بێت و بڕوات و لە پاشان بوکەکە زێڕ بە شان دەکەن و هـێندێک پـوڵی شـەق و پوڵەوردەو شیرینی و

نوقڵو نـەباتو قـەند بەسەر بـوکەکـەدا هـەڵداوێـنو مـندااڵن دەست دەکـەن بـە خـرکردنەوەی ئـەوپولو تـەاڵو نـوقڵو نـەباتانەو بـە قـەستی وردە وردە، دەرۆنو باسکی بوک دەگرن کە زونـەیبەنە مـاڵەوەو لەم کـاتەیشدا، هێـندێک ئـەسپەندەر لەبەرپێیدا ئەسوتێنو قانگی ئەدەن، تاڵە چاوی پیس بە دور بێت و دعـا و نـوشتەی چاوەزاریش بەسەر زاوا و بوکەکەدا دەخوێنو لە پاشان ئەی بـەنە هۆدەی تـایبەت، تـازاوا دەچێتە لای تـاراو روبـەندەکـەی لێـی نـاکـەنەوە. شـیاوی زانـین ئـەمەیە،

لەکوردەواریدا باوە ئەگەر بوکە کەکچبێت، تارایی یەکی سوری ئەدەن بەسەردا وە ئەگەر بێوەژن بێت تارای زەردی ئەدەن بەسەردا و تەنها لەکاتی شام (شێو) خواردنا کەمێک لای ئەداو ئیتر نابێ، ئەو تارایە لابەن، تا زاوا دێ و بە دەستی خۆی لای ئەداو تاراکەی لێی ئەکاتەوە.

وا باوە لە هەوەڵ شەوا زاوا رونما بە بوک ئەدا، هەروەک نالی ئەڵێ:

سیداقی رونما و وەسڵی شاهید لەگەڵ شای کەران بێ دەنگ و داوا.

رونما: پارەو دراوێکە، زاوا لە یەکەم شەودا ئەیدا بە بوک تا روی خۆی پێشان بدات.



هەر سوارە سوار بێ، ئەمانە سوارەی کوردن.

لە هێندێ شوێن باوە لە رۆژی خوازبێنی کردنا دوای شیرینی خواردن، ئافرەتەکەیش مارە دەبڕن و لە مالی بوکەکەدا شام (شێو) یا نەهارو فراوینێک ئەخۆن و خەرج و مەخاریجی ژنهێنان بە ئەستۆی مالی زاوایە، بەڵام ئەگەر مالی زاوا نەدار بن، خزم و کەس وکاری یارمەتی ئەدەن و بوکەکەی بۆ ئەگوێزنەوە. لە کوردەواریدا باوە یەک شەو لە پێش ئەوەدا بوکەکە بگوێزنەوە، خوانچەی جۆر بە جۆر و رەنگاو رەنگ ساز دەکەن و لە لایەن بوکەوە بە دیاری دەینێرنە مالی زاوا. ئەم خوانچانە پڕن لە دیاری و سەوقات.

وا باوە بە شەودا ئەیبەن و لەگۆشەوکەناری خوانچەکان بە دەیان شەم هەڵدەگەن ودای‌ئەنێن کچ و کوڕ و منداڵ و پیاو و ژن و پۆل پۆل بە دەورو بەری ئەو خوانچانەدا دەسوڕێنەوەو پۆلێکیش کوڕ و کچ و ئافرەت لە پێش ئەو خوانچانەوە

ئەسپای ئەسپای ئەڕۆن و بە شایی و چۆپی کێشان خرێک ئەبن و بە هەڵپەڕێن و گۆرانی گوتن و پلەزیقان بەرەو مالی زاوا وردە ئەڕۆن، کاتێک گەییشتنە پێشەوە لە حەوشەی مالی زاوادا خوانچەکان دائەنێن و ماوەیەک بە دەوروبەری خوانچەکاندا هەڵدەپەڕن و چینێکی دیکەیش شایی ساز دەکەن و گۆرانی دەڵێن.

لە رۆژی بوک گوێتنەوەدا، خۆشی یەکی تایبەت و سەیر و سرنج‌راکێش بەدی‌ئەهێنرێ و هەموو دەکەونە جۆش و خرۆش و جم و جۆڵ و لە مالی زاوادا هەر یەکێک بە پێ سەلیقەو تەمەن خەریکی کارێک ئەبێت و هەر لەو رۆژە دا زاوا لەگەڵ چەن کەسێک لە هەوالانی خۆیی دەچێتە حەمام و لەو لایشەوە بوکەکەیش لەگەڵ چەن کەس لە دەستە خوشکەکانی دا دەچنە حەمام و گەرماوە، جا لە پاش ئەوە کە بوکەکە لە حمام گەڕاوە، چەن ژن بناوی پێی خەسو دێن، جا ژنان چاوی بوکەکە دەڕێژن و جوان جوان ئەی‌رازێننەوەو لباس و جلیی بوکێنیشی لەبەر دەکەن، جا ئەگەر مالی زاوا و بوک

* مامۆستا وەفایی *

لە باغان ئاە و نالێن دێ، دەڵێن شاهی گولان رۆیی
لە مەیخانان سەدای شین دێ مەگەر پیری موغان رۆیی

* * *

دەڵێن دەوری قەمەر سەیری فەلەک میزانی گۆڕاوە
کە واگوڵ زەرد بوو، سونبول تێکچوو، رەنگی ئەرغەوان رۆیی...

* * *

سەحەر مەستانە هات بوڵبوڵ بە شادی بۆ تەوافی گوڵ
کە دی باغ بێ گوڵە، داغ بوو بە سەد ئاە و فەغان رۆیی

* * *

لە باغان ئاە و نالێن دێ، دەڵێن شاهی گولان رۆیی
لە مەیخانان سەدای شین دێ مەگەر پیری موغان رۆیی

* * *

دەڵێن دەوری قەمەر سەیری فەلەک میزانی گۆڕاوە
کە واگوڵ زەرد بوو، سونبول تێکچوو، رەنگی ئەرغەوان رۆیی...

* * *

سەحەر مەستانە هات بوڵبوڵ بە شادی بۆ تەوافی گوڵ
کە دی باغ بێ گوڵە، داغ بوو بە سەد ئاە و فەغان رۆیی

* * *

بوک له شارا بێت سەر له ئێواره خزم و کەس و کارو دۆست و براو هاوآڵی زاوا چەن ماشێن لەگەڵ خۆیان دێنن و بوک سوار دەکەن و له پاش ئەوه چەن خیابانێکیان گێرا، دەبەنه مآڵی زاوا، جا ئەگەر بوکەکه له شوێنێکی تایبەت دانیشت، کوڕێکی کۆڕپەو جوانی بۆ دێنن، له باوەشی بوکەکه دای ئەنێن، بەم هیوایه که هەوەڵ منداڵیان کوڕ بێت.

نوکته:

باسیل نیکیتین کنسولی پێشوی روسیه که زۆر لەبارەی کوردانا کۆڵیوەتەوه، له باسی داب و دەستوری ژنهێنان له کوردستانی ئازەربایجانا نووسیویەتی: کاتێ بوکەکەیان هێنا، ئافرەتانی کەس و کاری زاوا، بوکەکه به دەوری تەنور یان ئاوردانی مآڵی زاوادا ئەیگێرن و به بوکەکه دەڵێن: تا زیندوی ئەبێ بەم مآڵ و ئاوره،وەفادار بی. ئەمه یادگاری داب و دەستوری ئایینی رۆژگاری زەردوشته، واته (زەردەشت)و ئەمەمان بۆ دەرئەخات که ئاور له نێو کوردانا مدفەرک و بایەخدار بووەو ئەبێ:ئاور شایەدی وەفاداری ئافرەت بێ بۆ مێردو مآڵ و شوی خۆی.

لەپاش شێوخواردن،شەو دەرەنگان، برازاوا به چەپڵەڕێزان دێ دەسی زاوا دەگرن و دەیبەن و دەیئێرنه ژوری،بوکەکەوه، له پێشا زاوا سلاّو له بوک دەکات و به خێرهاتنی پێدەڵێ و لەو هۆدەیەدا دو رکات نوێژ دەخوێنێ و دوعای خێرو خۆشی بۆ خۆی و بۆ بوکەکەیش دەخوێنێ که له بەلاّ و چاوەزار به دور بن، ئیجا رو دەکاته ببوکەکەو ئیجازەی لێوەر دەگرێ و تاراکەی لەسەر هەڵدەگرێ و بەخششێکیش ئەدا به بوکەکه، جا ئەنگوستیلەی تەلاّ بێ یان سەعاتێ زێڕ، جا دوایی ئەمه رووبەندیشی لائەدا.

«توماس بوا» که لەبارەی کوردانا زۆر کۆڵیوەتەوه، دەڵێ: ژنهێنان له نێو کوردانا زوو سەر ئەگرێ، کاتێک کچ و کوڕ بلوغیان بوو، کوردان بۆ کوڕیان

ژن دێنن و کچیشیان ئەدەن بە شو، ئافرەتی بێ مێرد و پیاوی بێ ژن لە نێو **کوردانا زۆر کەمە، کوردان بۆ کچێ کە شوی کردبێ زور بایەخ دائەنێن،** زۆربەی لاوانی کورد لە تەمەنی پانزدە تا بیست سالانەدا ژندێنن و زۆربەی کچانیش لە دوانزە سالانەدا شو دەکەن و ئەبێ بڵێین کچان لەم سن وسالە دا خۆیان بۆ مێرد کردن دائەرێژن و باش ئەتوانن کابانی مال و خێزان بە ئەستۆ بگرن... بەڵام ئەبێ بزانین ئێستا باوی ژنهێنان وەکو جاران نەماوە، لە نێو شارە کوردەکانا، ئێستا خەڵک زوو ژن ناهێنن و کچانیش وەک جاران زوو شو ناکەن، چونکە دەیانەوێ بخوێنن، جا لەبەر ئەمە کە وەدوی عیلم و زانست کەوتون، ناپەرژێنە سەر ژنهێنان و شو کردن، هەرچەن خەڵکی ئاوایەکان و هێندێ لە شارە کوردەکان هێشتا داب و دەستوری خۆیانیان **نەگۆڕیوە و لەسەر بارو باوەری خۆیان هەر ماون.**

لە هێندێ شوێن کەکچ و کور دڵیان پێکەوە بێت و خزم و کەس و کاریان نەیانەوێ کە ئەم کچ و کورە پێک بگەن و ببنە حەڵاڵی یەکتری، کور و کچەکە جێگە ژوانێک لە دەرەوەی ئاوایی و شارا لە پێش چاو ئەگرن و لە دەرفەتێکا خۆ دەگەیینە ئەو شوێنەو لەوێدا لەگەڵ یەکتری پەیمان ئەبەستن کە هی یەکتری بن و سوێند بۆ یەک ئەخۆن: «ئەگەر مردن هی گڵ بن و ئەگەر مان هی یەکر بن» و ببنە حەڵاڵی یەکتری. جا لە پاشان کورە کە، کچەکە هەڵدەگرێ و ئەیباتە مالی پیاو ماقوڵێک، بەڵام ئەگەر لەم کاتەدا کەس و کاری ئافرەتەکە بەم کارە بزانن، وەدویان ئەکەون و لەگەڵ کورەکەدا ئەیکەنە شەڕو کچەکەی لێ دەستێنەوە، بەڵام ئەگەر کەسێک وەدویان نەکەوێ، لە دوایی داکەس و کاری مالی کچ و کورەکە ناچار ئەبن، رازی بن و ئەو کچ و کورە لێک مارە دەکەن، ئاغای ناسر موحسینی لە کتێبی جوغرافیای کوردستانا روپەڕەی ٧٣ ئەڵێ: لای سەقز و بانە بەمە دەڵێن (راتو) یا واتە: رەدوکەوتن یا هەڵگیران.

وا باوە چەن شەو لە پێش بوک گـوێزتنەوەدا لە مـاڵی زاوا زەمـاوەند و شایی و بەزم و ڕەزم بە شەو ساز دەکرێ و بەمە دەڵێن: (شـەوگەڕ) و لە هەوەڵی ئێوارەوە تا نیوە شەو بە هەڵپەڕین و ڕەش بەڵەک و گۆرانی گوتن و تەقەی دەهۆل و زۆرناو شمشاڵ لێـدان رای‌ئـەبوێرن. کـەم هـەڵدەکـەوێ کۆڕێک سەر بە خۆ و بێ پرسی باوک و دایک و کەس و کاری خۆی ژن بێنێ، کاتێ کوڕێک ئافرەتێکی بۆ هاوسەری لە پێش چاوگرت، بە لە پێش چاوگرتنی خوو خدەی باوک و دایک و داب و دەستوری ناوچەیی دەچنە خوازبێنی. جا ئەگەر خاو خێزانی مالی کچەکە بـەڵێنی‌یان دا، کـۆڕ و کـچ ماوەیەک بە دەسگیرانی دەمێننەوە، ئینجا ئەگەر مالی زاوا کەمێک خۆیان گردوکۆکردەوە، بە پێی داب و دەستوری ئایینی پیرۆزی ئیسلام ئافرەتەکە مارە دەکەن و ئەم داب و دەستورەیش لە هێندێ شوێن بەم جۆرە پێک دێ. هەوەڵ جار داب و دەستوری شیرینی خواردن ساز دەکرێت، بەم جۆرە چەن کەسێک کوڕ و کچ و پیاو و ژن لە لایەن مالە زاواکەوە دەچنە مالە بوک، وەتا ماوەیێ بە شایی و ڕەش بەڵەک و گۆرانی گوتن رای‌دەبوێرن و ئەگەر مالی بوک دارا بن، لە پاش چەن ڕۆژی دیکە خزم و کەس و کاری خۆیان و دراوسێ و جـیرانـەکـانیان بـانگ‌هێشتن دەکـەن و نـێوەڕۆژ:فـراویـن یـان شامێکیان ئەدەنێ. لە هـێندێ شـوێن، ئـەم نـانی شـایی‌یە، یـەک حـەوتو دەخایینێ و هەر شەوێک پۆل و دەستەیەک بانگ دەکەن، دەستەی لاوان بە جوێ و دەستەی پیاوماقوڵانیش بـە جـوێ،تـا بـە خـۆشی رای‌بـوێرن، لە هێندێ شوێن باوە، یەک دوو ئـافرەت بـەناوی (پێخەسو) لەگـەڵ چـەن پیاوێکدا بە تەواوی تەدارەک و ئەو شتانەی وا پێویستن، ڕۆژێک لە پێش بوک گوێزتنەوەدا چوار شەمو یان یەک شەمو ئەچنە مالی باوکی بوکەکە، ئەم ئافرەتانە لەگەڵ ئەو چەن پیاوەدا ئـەبێ خـوراک و خـواردەمـەنی بـۆ میوانەکان لە مالی بوکا ساز بکەن...

لە هێندێ شوێن باوە هێشتا بوک لە مالّی باوکی دایە، ئەبێ بـرای زاوا یان یەکێک لە برازاواکان،بچنە لای بوک، شاڵ یان پشتونێکی بە قیمەت لە پشتی بوکەکە بئاڵێنن، کاتێک بوکەکەیان گوێزتەوە، ئەبێ زاوا، هێندێک پوڵ و تەڵا بە بوکەکە بداو ئەو شاڵ و پشتونەی لە پشتی بکاتەوە... ئەگەر بوکەکە لە ئاوایی‌یەکی دیکە دابێ، بوکەکە بە سواری دێنن... برازاواکان ئەیکەنە غارغارێن، جا ئەگەر یەکێک لە برازاواکان کلاوی سواریکی دیکە برفێنێ، سوارە کلاو براوەکە ئەمە بـە تـەوهێن دائـەنێ و بـە تـورەیی‌یەوە وەدوی کلاورفێنەکە ئەکەوێ، جاری وا هەیە ئەم کارە دەبێتە هۆی هەڵو هوریا... برازاواکان ئەبێ وریا بن. کـوت و پـر زاوا بـە سـواری لێـیان پـەیدا نـەبێ، شتێکی بوکەکە یان بوکەکە ..برفێنێ ئەگەر زاوا کاری وا بکات، برازاواکان بە سواری ئەکەونە شوێنی، ئەگەر بیگرنەوە لێی دەستێننەوەو تەمێانەیش شتێکی لێ دەستێنن. جاری وا هەیە زاوا لەم هەڵبڕودابڕەدا بریندار ئەبێ. شتومەک و پیتەک و جیازی بوکەکەیش بە شوێن بوکەکەدا لە نێو سەندوق‌و بوخچەو مجری و شتی وادا هەڵیدەگرن و دەی‌هێنن، ئەبێ ئەمەیش بزانین تەواوی ئەم داب و دەستورانە زۆر بەرێگەو جێگەو بە خۆشی و پێکەنین جێ بەجێ دەکرێ، بەڵام لە کارو باری ژن بە ژندا لەسەر ئەوە کام دەستە زووتر بوکی خۆیان وەرگرن، نێوان ناخۆشی پەیدا ئـەبێ و جـاری وایش هەیە پیاوی تیا ئەکوژرێ.

داب و دەستوری ژن‌هێنان لە هێندێ شارەکانی کوردستانا وەک گوند و لادێیە، بەڵام رێک‌و پێک‌ترەو چاکتر بەڕێوەدەبرێ، لە هێندێ شوێن باوە «پێ خەسو» لە پشت بوکەکەوە دەڕوات، کاتێک بوکەکە کەمێک توند بڕوا، باسکی ئەگرێ و حاڵی ئەکات کە وردە وردە بڕوات. لە رۆژگاری پێشودا بۆ ئەوەی خەیاڵی «پێخەسو» لەم بـابەتەوە راحت بـێ، پـێی بـوکەکـەیان بـە

هەوریشم ئەبەست تا توند نەڕوات. کاتێک زاوا ئەهات بە پیری بوکەوە، لە باتی شەکرەسێو، یەک شوشە عەتری بەسەر بوکا ئەپڕژان و بـرازاواکـان هەوڵیان ئەدا، ئەو شوشەیە لە دەس زاوا بفڕێنن، زاوا نابێ ئەم شوشەیە بە دەستەوە بدات. لەو کاتەیشدا ئافرەتان و برازاوا لە دەروبەری بوک ئالاوون و وردە وردە ئەڕۆن و دۆست و براو ئاشناو ڕۆشنایی زاوا یەکە یەکە دێن و دیاریەک کە لە پێشا سازیان کردووە، ئەیدەنە دەس کەسێک کە بۆ ئـەم کارە لە پێش چاو گیراوەو لەگەڵ بوکەکە دایە. جا لە پاش ئەوە، بوکەکەیان بردە هۆدەی تایبەت، زاوا دێت دەسی بوکە کەئالێ باوکی بەستویانە، ئەیکاتەوەو یەک کڵۆ نەبات کە لە نـێو دەسـتی بـوکایە، وەری ئـەگـرێ و ئەیخوات، جا لەم کاتەدا هەر کام لە بوک و زاوا هەوڵ ئەدەن پێی خـۆیان بنێنە سەر پێی ئەوی تر، چونکە لایان وایە هەر کامێکیان زووتر پێی بنێتە سەر پێی ئەوی دیکە، سامی ئەکەوێتە سەری و بە سەریا زاڵ ئەبێ و ئەو کڵۆ نەباتەیش بۆ ئەوە زاوا، ئەیخوات کە بوک لەبەر چاوی شیرین بێت.

هەواناسین

هەروەک خۆیشتان دەزانن، لە کوردەواریدا بە هۆی جم و جوڵی گیانداران و جانەوەرانەوە، پەی بە چلۆنایەتی هەوا دەبەن و دەزانن هەوا گەرم دەبێ یان سارد و سەخڵەت دەبێ، بە تایبەت ئەگەر ئێمە لە گوندو ئاوایی دا جوان سرنج بدەینە جم و جوڵی پشیلە:«کتک» زۆر بە باشی سـاردو گـەرمی و خۆشی و ناخۆشی و چلۆنایەتی هەوامان جوان بۆ دەرئەکەوێت. هێندێ کەس دەڵێ ئەگەر پشیلە لە کاتی جام و تاوەو شت لستنەوەدا دەس و یان بەری پەنیجەی دەستی لەسەر ڕووی گوێچکەیەوە هێناو بـردی، دەڵـێن: ئەوە باران دەبارێ، بەڵام ئەگەر پشیلە ئەم جم و جوڵ و کارەساتانە نەکات، لایان وایە و دەڵێن: هەوا تاو ساو دەبێت، ئەم بیرو باوەڕە چ ئەفسانە بێت وە

یان وتو وێرە بێت، ئەی مرۆ چلۆن دەتوانیٚ چلۆنایەتی ئاو و هەوا پێش‌بینی بکات و بزانیٚ؟

ئایا جانەوەران ئەتوانن هەوای ساردو سڕو سەخڵەت و یان هەوای خۆش و تاو و ساو بۆ ئادەمیزاد پێش‌بینی بکەن و دەری‌خەن؟ ئەی هۆی ئەمە چیە کە حاجی لەک‌لەک بیٚ ئەوەی بە ڕواڵەت بەڵگەو هۆیەکی دیاریان هەبیٚ، سالاٚنە لەسەک کاتاو لە یەک شوێنا گشت کۆئەبنەوەو لە شەقەی باڵ ئەدەنو دەڕۆن؟ ئایا ئەمە مانای وا نیە کە ئەم حاجی‌لەک لەکانە دەزانن وا خەریکە هەوا سارد دەکات و دەبیٚ بەرەو گەرمێن بارکەن؟ ئایا هۆی کۆچ کردنی کوتوپڕی پەڕەسریلکە «چلچلە»و ئەوە کە لە یەک شوێنەوە زۆر بەتاڵوکە ڕوو دەکەنە شوێنێکی دیکە چیٚیە؟ وە بە سەدان پرسیاری دیکەی بەم جۆرە هەیە...

زۆر جاران وایش هەیە کە توشی دەستەو پۆلی «پەڕەسریلکە»و یان پۆلی «حاجی لەک‌لەک»ی سەر لێشێواو دێن، کە لە ڕێگەو بان ماونەتەوەو یان لە هێلانە و شتەکەیان دورکەوتونەتەوەو لەم شوێن و ئەو شوێن شەو بە ڕۆژ دەکەنەوەو رای‌دەبوێرن و ماوەیەک بیٚ ئەوەی سرنجی کەسێک بۆ لای خۆیان ڕاکێشن، لە یەک شوێندا ئەمێننەوەو لە پاشان وا دەڵێن لە یەک شەوە زەنگ دا بیٚ ورتەو چرپەو خرتە خۆیان گوم ئەکەن و لیٚ ئەدەن و دەڕۆن.

دەتوانین بڵێین لە بنەڕەتا هۆی ئەم گیربوون و مانەوەکەم و کورتەی ئەم پەلەوەرانە واتا: «لەکَ لەکَ و پەڕەسریلکە» بۆ ئەمەیە کە خۆراک بەگیر بێنن و ژین بدەنە سەر.

چەن زاناو پسپۆرێک دوای لێکۆڵینەوەو سرنج‌دانێکی زۆر بەم ئاکامە گەیشتوون و رایانگەیاندووەو گوتویانە: کاتیٚ کە فشاری هەوا لە زۆربەی هەرێمی روی زەویدا، ئەم هۆیە پێک‌دێنیٚ: کە جڕو جانەوەرو باڵدارو یان

پەلەوەری چکۆلّە کە خۆراکی حاجی لەک لەگ و پەرەسریلکەن زۆر نەوی و نزم و لە نزیکی زەوی بە باڵەفڕەی دەکەونە ڕێگەو دەڕۆن، ئەمانیش «لەگ لەگ و پەرەسریلکە» بۆ گرتن و خواردنی ئەوان بە دویی ئەواندا ئەکەونە ڕێگە، کەوابوو بە گوێرەی مانەوەو نەمانەوەی ئەم باڵندانە ئەتوانین جوان پەی «بە گۆرانی» هەوا ببەین و باش بزانین.

شیاوی زانین ئەمەیە و ئەبێ بزانین: ئایا باڵندەی پەلەور، ساردو سەخڵەتی هەوا ئەزانێ و ڕایش‌دەگەیینن ویان جم و جۆڵی ناکاوی ئەوان لە گۆرانی هەواوەیە؟ هێندێ کەس لایان وایە: مەل و ئاژەڵ لە پێش ئادەمیزادا هەست بە گۆرانی هەوا ئەکەن و لە پێش ئادەمیزاد خۆ بۆ ڕوبەرو بوون لەگەڵدا ئامادە ئەکەن و ئەم وشیاری و ئامادە بوونەی ئەوان دەبێتە هۆی بە خەبەری ئادەمیزادیش، وەک ئەمە وشیاریان دەکەنەوەو پێمان‌رادەگەیین کە ئێمەیش خۆمان ساز کەین. لە کوردەواریدا وابیر دەکەنەوەو دەڵێن: ئەگەر لە شەوگاری هاوینا «قربوق (بەق)و قورباقە» بە پۆل بخوێنن دەڵێن ئەوە نیشانەی ئەوەیە کە ئاسمان ساوەو بێ هەورو هەڵایەو ئەستێرە لە هەوا دیارەو ئەم شەوە کەدنیا «سایەقە» دەبێ.

یان ئەگەر کوندەبۆ (بایەقوش) بخوێنێ، ئەوەیە لەو شەو و ڕۆژەدا هەوا خۆش،تاو و ساو،دەبێت.

بەڵام ئەگەر «دار کونکەرە ، یادار تەقێنە بخوێنێ، نیشانەی گۆرانی هەوایەو دەڵێن ئەوە دار کونکەرە...» دەپارێتەوەو دوعا دەکات کە باران ببارێت و لە هێندێ شوێن لایان وایە ئەگەر : «شمقارو شاهێن و قاڵاو (قەڵەڕەشە)... لە هەوادا بێن و بچن و چترو لەنگەر بپێکن... دەڵێن ئەوە نیشانەی ئەوەیە کە بەم زوانە باران‌دەباڕێ... بەڵام ئەگەر لە ناکاوەمێش یان مێشولە هێرش بێنن و بکەونە گیانی ئادەمیزادو ئاژەڵەوە، دەڵێن: ئەوە نیشانەی ئەوەیە تۆفان و گێژەڵۆکەو تەپو تۆز و ناخۆشی پەیا ئەبێ، بەڵام

ماوەی زۆر کەمە...

بەڵام لەبارەی شەیتانۆکەوە،پێویستە کەمێک بیر کەینەوەو ئەبێ بزانین کاتێک هەوا نمناک و تەرە، ئەم جانەوەرە ئەزانێ کە ئەتوانێ بێ مەترسی لە قاوغ و قاپوڕەی خۆی بێتە دەرێ و کەمێک بە ڕوی زەویا بگەڕێت. وا دیارە ئەم جانەوەرە ئەم مەبەستە پێش‌بینی دەکات، بێ ئەوەی لە نێزیک شارو هێلانەکەی ئاوێک ڕژابێت، بەڵام کاتێک هەوا وشک و برینگ بێ، جوان هەست ئەکات کە ناتوانێ بێتە دەرێ، ناچار لە کونی خۆی دەرناکەوێ و ناێتە دەرێ و لەوێدا دەمێنێتەوە،تا کاتی خۆی دێ. شتی زۆر سەیرو سرنج‌راکێش ئەمەیە،ئافرەتانی کورد قاوخی شەیتانوکە هەڵدەگرن و لەگەڵ موت و مورو و حاجیلەو کوژەکە و شتی دیکەی دەخەن و دەیهۆننەوەو ئەیکەن بە بەروبەرۆکی بێشکەی منداڵەکانیاناو دەڵێن ئەمە بۆ چاوەزار باشەو لە هێندێ شوێن لەبارەی شەیتانۆکەو کوژەکە (موروەشینە)وە ئەفسانەی زۆر هەیە، هێندێ کەس لایان وایە ئەگەر توشی شەیتانۆکە بووی و تەماشات کرد کە واگیاو گژی وای بەسەر موغەرەی پشتیەوە هەڵگرتوە، ئەوە نیشانەی ئەوەیە وشکە سااڵێکی زۆر سەخت ڕوو ئەداو ئەگەر هەروا بڕۆین و سرنج بدەین زۆر شتمان بۆ دەرئەکەوێ و پەی بە زۆر شتان ئەبەین، مەسەلەن: ئەوانەی وا نەخۆشی روماتیزم واتا (قاچ ئێشە)یان هەیە، جوان و زۆر زوو پەی بە گۆڕانی هەوا ئەبەن.یانی کاتێک هەوا گەرم بێ، دەردیان کەمەوکاتێکیش دەردیان زۆر بێت، ئەوە نیشانەی ئەوەیە هەوا ساردی کردووە.

لەیل و مەجروم

دوو ئەستێرە،لەیل و مەجنون،کە لە کوردەواریدا لەیلێ و مەجرومی-یشیان پێ ئەڵین، دوو ئەستێرەن کە لە هاوینانا، شەوانە لە

داوێنی عاسمانا دەبینرێن و لە یەک خەت و شوێندا لە بەرانبەری یەک داکە زۆریش لێک دور نین راوەستاون، یەکێکیان لە لای باشوورەوە، ئەوی دیکەیشیان لە لای باکوورەوەیە، ئەستێرەگەش و پر نورەکەیان نێوی لەیلێ و ئەستێرە سیس و کزو کەم نورەکەیشیان نێوی مەجرومە، لە هەوڵی هاویناندا ئەستێرەی لەیل و ئەستێرەی مەجروم وەک عاشقە و باشقە بە ئاسپایی ئەسپایی دێن بۆ لای یەکتری و لە یەکتر نزیک ئەبنەوە، وەک ئەمە بیانەوێ دوو عاشق و مەعشوق بە دزییەوە لە پەناییێک دا بە یەکتر بگەن.

هێندێ کەس وا بیر ئەکەنەوە کە ئەو دوو ئەستێرەیە هەر ئەو لەیل و مەجنونەی سەر زەوین کە لە ئاخری تەمەنی خۆیاندا لە یەزدانی مەزن پاراونەتەوە کە خوا بیانکات بە دووێ ئەستێرە، خوای گەروەش دوعاکەیانی قەبوڵ کردووەو بوونەتە دوو ئەستێرەو چونەتە عاسمان. هێندێ کەسی تریش لایان وایە کە ئەو دوو ئەستێرەیە لە ساڵێکا دوو جار وێک دەکەون، کاتێ مەجنون کە لە هەوەڵی بەهاراندا لەگەڵ لەیلێ مەعشوقەی دا یەک گیر بوون و وێک کەوتن، لەیل دەنێرێ بۆ کوێستان و لە زستانانیشدا ئەی‌نێرێ بۆ گەرمێن. لە هەندێ هەرێمو مەڵبەندی کوردەواریا خەڵکی وایان وایە کە ئەم دوو ئەستێرەیە،هەموو وەرزێک ، جارێک بەرەو لای یەک دەچن و لە ئاخری هاویناندا بە یەکتری دەگەن.

هێندێ کەسی تریش وا بیر دەکەنەوەو دەڵێن: لە کاتی وێکەوتنا ئەم دوو ئەستێرەیە پێکەوە راز و نیازیی عاشقانە دەکەن و بەم جۆرە تامەزرۆی دوری خۆیان دەشکێنن، ئینجا ماڵئاوایی لە یەکتری ئەکەن و هەر یەکێکیان بەرەو لایەک ئەڕوا، بەم مانایە: لەیل کە لەباشوورەوە هاتوە، بەرەو هەرێمی باکوور دەڕوات‌و مەجرومیش وا لە باکوورەوە هاتووە روو دەکاتە باشوور، بە جۆرێکی واکە پاش چەن رۆژ لەیل ئەچێتە جێگەو شوێنەکەی جارانی مەجروم و مەجرومیش دەچێتە جێگەو رێگەکەی پێشوی لەیل. جا لەمەو

پاش هەر کاتێ تەماشای عاسمان بکەی، بۆت روون ئەبێتەوە وا ئەم دوو ئەستێرەیە،جار لەگەڵ جار لێک دوور ئەکەونەوە تا مانگی پاییز رادەبڕێ و لە ئاخر و ئۆخری مانگی رەزبەر ئەو دوو ئەستێرەی لەیل و مەجنونە لە بەرچاو ون دەبن و خەڵکی هەرچەندە تەماشای عاسمانیش بکەن، ناتوانن بیانبێنن، دەڵێن گەردونی سەرگەردان،بە جۆرێکی وا سوڕاوە وگەڕاوا ئیتر تا هاوینی داهاتو کەس ناتوانێ چاوی بە ئەستێرەی لەیل و مەجنون بکەوێ.

ئەوەی وا زۆر سەیر و سرنجراکێشە ئەمەیە خەڵکی ، بەتایبەت ئافرەتان وابیر دەکەنەوەو دەڵێن: هەرکەسێک لەوکاتەدا وا ئەو دوو ئەستێرەی لەیل و مەجنونە لێک نێزیک دەبنەوەو خەریکن وێک دەکەون، چاوی تیانەوەبێت، بەختەوەر دەبێت و ئیقبالڵ رووی تێدەکات، ئافرەتان لایان وایە ئەوکەسانەی وا لە کاتی وێک کەوتنی ئەو دوو ئەستیرەیە هەر دوعایەک بکات لە بارەگای خودا قەبوڵ دەبێ و لەوکاتەدا هەر شتێک لە یەزدان داوا بکات، گیرا دەبێت و خودا ئەیداتێ. لە کوردەواریدا لەبارەی دوو ئەستێرەی لەیل و مەجنونەوە چیرۆک وئەفسانە زۆر ئەگێڕنەوە.

جەژنی رەمەزان و جەژنی قوربان

«پارشێو» کردن و رۆژوو گرتن و داب و دەستوری جەژنی رەمەزان و جەژنی قوربان لە نێوکوردەواریدا بە وێنەیەکی تایبەت بەڕێوە دەبرێ، ئەم دوو جەژنە گەورەی ئیسلامە، رەنگ رووبی ناوچەی هەڵگرتووە، هەروەها کە خۆیشتان دەزانن چونکە خەڵکی کوردستان زۆربەیان موسڵمانن، لە مانگی رەمەزاندا بە رۆژوو دەبن، کچان بە تایبەت لە نۆ ساڵیدا وکورانیش هەر لەو تەمەنەدا لە لایەن خاوخێزان و مەزنی بنەماڵەوە

هاندەدرێن کە رۆژوو بگرن، دەیانەوێ رۆژوو بگرن، سەعاتێکی بمێنێ بۆ بانگ دان، هەڵدەستن و «پارشێو» دەکەن و تا ئەو دەمەی مەلا بۆ نوێژی بەیانی بانگ دەدات، خواردن و خواردنەوە بۆ ئەوانەی وا دەیانەوێ رۆژوو بگرن ئازادە، بەڵام دوای بانگدانی بەیانی ئەبێ دەست لە خواردن هەڵگرن و تا ئێوارە دەم لە هیچ شتێک نەدەن و کاتێک کە رۆژئاوا بوو و تاریک واهات، بانگی ئێوارە درا، رۆژووەوان رۆژووکەیان دەشکێنن بە ئاو یان بە خورما،رۆژووەکەیان دەکەنەوەو لە کاتی رۆژوو کردنەوەدا ئەم دوعایە دەخوێنن: خوای گەورەو مەزن رۆژووم بۆ تو گرت،تۆ بە رزق و روزی تۆیش رووژوو دەکەمەوە، ئیمانم بە تۆ هێناوەو باوەڕم پێتە! هەویام بە تۆیەو تەمام وایە سۆزیش بە رۆژوو بم.

شیاوی زانین ئەمەیە لە کوردەواریدا لە نزیکی پارشێودا چەن کەس، هەر یەکێک لە گەرەکێکەوە دەس دەکەن بە (سەلا) کردن و بە شیعر خوێندنەوە.خەڵکی لە خەو راست دەکەنەوەو کۆڵان بە کۆڵان و سەربان بە سەربان دەگەڕێن و «سەلا» دەکەن، خەڵکیش بە دەنگی ئەوان لە خەو هەڵدەستن. کە پارشێو بکەن و رۆژوو بگرن. ئافرەتانی کوردیش لە پێشدا هەڵدەستن، سەماوەر تێدەخەن و خەریکی پارشێو ساز کردن دەبن، یەک مانگی تەواو بەم جۆرە رۆژوو دەگرن، ئێوارەی ئاخر و ئۆخری مانگی رەمەزان خەڵکی لە سەربانو جێگەی بەرز و بڵیند بۆ مانگ دەگەڕێن و سرنجی ئاسمان دەدەن و تەماشای مانگ و هیلال دەکەن، جا ئەگەر لە ئاسمان چاویان بە مانگ و هیلال کەوت و لە دەم ئاسۆ وکەل مانگیان دی، بۆ سبەینێ ئەیکەن بە جەژن، لە هێندێ شوێن باوە ئەگەر لە ئاوایی و گوندێکا مانگ ببینن، لەسەر یاڵ و نوچکەو لوتکەی کێو و چیای بەرز و بڵیند ئاور هەڵدەکەن و خەڵکی ئاوایی‌یەکانی ئەو دەور و بەرە بەم ئاوەرە ئەزانن کە شوانەکان و یان لە ئاوایی ئەو سەر شاخانە مانگیان دیوەو

ئەیکەنە جەژن و بەم جەژنە دەڵێن: جەژنی ڕەمەزان یان جەژنی فیتر، جا کەڕە بەیانی زوو لە ڕۆژی جەژنا خەڵکی لە مزگەوتا خر دەبنەوەو نوێژی بەیانی بە جەماعەت دەخوێنن، ئینجا خەڵکەکە بە حەلقە دائەنیشن و یەکێکی دەنگ و ئاواز خۆش دەس دەکا بە قورئان خوێندن، جا هەر لە نێوان دە، دوانزە ئایەتا تەگبیر ئەکەن و بە خودا دا هەڵدەڵێن، جا لە پاش ئەوە خۆر بە ئەندازەیی ڕمێک بەرز بووە، زۆر بە ڕێگەو جێگە بە پێی بیرو باوەڕ و یاسایی ئایینی، نوێژی جێژنی ڕەمەزان بە جەماعەت و ئەڵاهو ئەکبەر گوتن دەخوێنن. دوای سەلامدانەوەو خوێندنی خوتبەی نوێژی جەژن ئەوانە وا سەریان نەقەبڵاندووە، سەری خۆیان و خاو خێزان و بنەماڵەی خۆیان دەقبڵێنن، سەریان چاک دەکەنەوەو سەرفترەی خۆیان دەدەن.

خوشک و برا خۆشەویستەکان، هەروەها کە خۆیشتیان دەزانن لە ڕۆژی جێژنی قوربانیشا خەڵک دێنە مزگەوت، لە پاش نوێژ کردن و خوتبەی جێژن، خەڵکەکە،یەکە یەکە جەژنە پیرۆزە بە یەکتری دەڵێن و گەردەن ئازایی لە یەکتری دەکەن و لەو ڕۆژە پاکەدا دێوی ناکۆکی و ناحەزی و دوژمنی و ڕکەبەرایەتی،لە خۆیان دەردەکەن و ئەگەر چەن کەسێک و چەن بنەماڵەیەک لە پێش دا نێوان ناخۆشییێکیان لێ پەیدا بووبێ، لە ڕۆژانی جێژنا ئاشت دەبنەوە،تەنانەت پیاو ماقوڵان دەکەونە نێوان و ئاشتیان دەکەنەوە و دەست لە ملی یەکتری دەکەن و گەردەن ئازایی لە یەکتری دەکەن و نێوان ناخۆشی لەو ڕۆژە دائەبێتە خۆشی و ئاشتی و برایەتی و بە دۆستی پێکەوە ڕایدەبوێرن، لە ڕۆژانی جێژنا باوە،خەڵکەکە بۆ نان خواردن و کاسەی جێژن لە مزگەوت دادەنیشنو هەر کەسێک لە مناڵە خۆیەوە سفرەو مەجوعمەو خۆراکی بۆ دێ و گشتیان لەوێدا پێکەوە نانی جەژن دەخۆن و تێکرا بۆ جەژن موبارەکی دەچنە ماڵی مەلاو پیاو ماقوڵان.

لە مانگی قوربان و جێژنی قوربانا وا باوە خەڵکی قوربانی دەکەن و گۆشتی قوربانیەکە بە سەر خەڵکی دابەش دەکەن و هەر ماڵە هێندێکی گۆشتی قوربانی بۆ دەنێرن، لە هێندێ شوێن وا باوە چاوی ئەو مەڕو مالاتەی وا دەیکەنە قوربانی بە کلە دەیڕێژن و دەڵێن دەبێ ئەو حەیوانەی وا دەیکەنە قوربانی سالم بێ و نابێ کوێر و شەل و گێڕو کەڕو چەوێڵ و نەقوستان و گوێ بڕاو گوێ داقلێشاو بێ، دەناقەبوڵ نابێ، چونکە (خودا بێ عەیبەو خۆشی لە بێ عەیبی دێ). لە هێندێ شوێن باوە لە پێش ئەوە دا کۆچی قوربانەکەیان سەر بڕن، کەمێک ئاوی بەگەروی دا دەکەن، لایان وایە ئاو و ڕۆشنایی یەو دەبێ حەیوانەکە کەمێک ئاو بخواتەوە تا لە قیامەتدا لەسەر پردی سیرات تونیان نەبێ و لە تونیدا وەرە لە دەس بەر نەدەن و بێ گێرە و کێشە و بە ئاسانی لە پردی قیامەت بپەڕنەوەو رزگار بین. لە هێندێ شوێن باوە لە ئێوارەی بەرە جێژنا،کچان لەسەرکانی و ئاو بە یەکتری دەڵێن خۆتان ساز کەن، ڕۆژی جەن بچینە سەیران، لەم لاشەوە کوڕەگەلێش خۆیان ساز دەکەن و ئەچنە سەیران، وا باوە لە ڕۆژی جێژنا،چەن بنەماڵەیەک تێکڕا دەچنە سەر چاک و شەخس و پیر،تا ئێوارە بە خێرو خۆشی و شایی و هەڵپەرکێ رای‌دەبوێرن، جاری وا هەیە لە چەن ئاوایی و گوندەوە دەچنە سەر چاک و شەخس، هەر ئاوایی یەک بە جوێ ڕەشبەڵەک ساز دەکەن، جاری وایش هەیە، خەڵکی گشت ئاوایی یەکان،کە وا پێکەوە چونەتە سەر یەک چاک، تێکڕا شایی یەکی گەورە ساز دەکەن و بە حەلقە حەلقە لە نێوان یەک دا وەک تۆپی گوڵ شایی و ڕەشبەڵەک ساز دەکەن و بە گۆرانی گوتن و تەقەی دەهۆل و زورنا و پلەزیقان رای‌دەبوێرن.

داب و دەستوری چونە حەج و دوعای پانزەی مانگی شەعبان، هەروەها کە خۆتان دەزانن چونە حەج و تەوافی مەکە، تەنیا ئارەزوی هەر موسڵمانێکە، بە تایبەت ئارەزوی بڕا کوردەکانی لادێ و گوندەکانی

کوردستانە. وا باوە ئەوانەی وا دەیانەوێ بڕۆن بۆ حەج لە پێش ئەوەدا بکەونە ڕێگە، لە خزم و کەس و کار و جیران و دراوسێ و ناسیاو نەناسیاو گەردەن ئازایی دەخوازم، تەنانەت ئەگەر بە کەسێکیش قەرزار بن، تێدەکۆشن قەرزو قۆڵەکەیان بدەنەوە، چونکە لایان وایە حاجی نابێ قەرزاری کەس،وەحەقی کەسی لە گەردەنا بێت... ئەگەر بێت و بە کەسێک قەرزار بێت و یان گەردەن ئازاییەکێکی لەسەر بێت، ئەوە حەجەکەی قەبوڵ نابێ و خێری بۆ نانووسرێ، بۆیە هەوڵ ئەدەن لە پێش ئەوەدا کە ڕێگەی حەج بگرنە پێش، هەرکەسێک کە دڵیان لەوان ئێشابێت، ئاشتی کەنەوەو دڵیان بێننەوە جێ، قەرزو قۆڵەی خەڵکی لەسەر خۆیان نەیەڵن و خەڵکی رازی کەن، وا باوە لە کاتی سازبوونی حاجیان هێندێ کەس لە خزم و ناسیاو زۆر بە ڕێزەوە تاکەوشەنی ئاوایی بەڕێیان دەکەن وەلەگەڵیان دەکەون، جاری وایش هەیە تا نێو شار لەگەڵیان دەچن و ڕەوانەیان دەکەن، لە کاتی گەڕانەوەشدا خەڵکی دەچنە بەرەو پیری حاجیان ، ئێستا وا باوە حاجیان کە بەرەو ماڵگەڕانەوە، هەواڵ ئەدەن و خزم وکەسیان تا شار و ئەم شارەو شار بەرەو پیران دەچن، سواریان دەکەن و دەیانبەنەوە بۆ ماڵێ و لە نزیک ئاواییدا کە حاجیان لەگوند و ئاوایی دەرکەوتن، ژن و منداڵ و پیر و جوان دەچنە پێشوازیان، بەر لە پی دەستی حاجیان ماچ دەکەن ، وا باوە ئەگەر حاجیان گەیشتنەوەکەناری دێ و ئاوایی لە ئەسپ و ماین و ماشین و شتی وا دادەبەزن و لەبەر خەڵکەکە بە پێی پیادە دەڕۆن، بە تایبەت لایان وایە پیادە بڕۆن، زۆرتریان خێر دەگات، خەڵکیش لایان وایە چونە بەرەو پیری حاجیان زۆر خێرەو بەم هۆیەوە خودا گوناهیان بە تایبەت گوناهی چوکەیان هەڵدەوەرێنێ و دەیانبەخشێ، لە هێندێ شوێن وا باوە کە حاجیان بەم داب و دەستورەهاتنەوە ئاوایی لە هەوەڵەوە دەچنە مزگەوت و لە نێزیک میحراب و لە پەنای میمبەرا دادەنیشن و یەکە یەکە خەڵکی دێنە

زیارەتیان، ئەبێ ئەمەش بزانین لە پێشان لە مالی مام حاجیەوە سەماوەریان هێناوەتە مزگەوت و شەربەت و شەکراو، چایی و شیرینی و شتی وا ئامادە دەکرێ و بەرە بەرە چایی و شەربەت و ئاو، دوو شتی وا بە میوانەکان و خەڵکەکە دەدەن.

لە هێندێ شوێنی کوردەواریا، وا باوە لە پاش ئەوە حاجیان گەرانەوەو هاتنەوە ماڵە خۆیان بۆ ماوەی سێ شەوو سێ رۆژ شام و نەهارو فراوین بە خەڵکی ئەدەن و مەجوعمە خۆراک و قاپەچێت و نان و پێخور دەنێرن بۆ دەرو جیران و دراوسێ و فەقیر و هەژاری ناو ئاوایی و شار، وا باوە حاجیان لە پاش ئەوە حەج و تەوافیان کرد، میزەرەیەکی زەرد بەناوی کەشیدەی حاجیان لەسەر دەبەستن، جاری وایش هەیە کلاوێکیش هەر لەو جۆرە پارچە دروست دەکەن و لەسەری دەنێن، تا خەڵکی بزانن ئەمانە چوونەتە حەج و تەوافی ماڵی خوداو زیارەتی مەرقەدی پاکی پێغەمبەری مەزنیان کردووە، جاری وایش هەیە، پشتوێنی زەرد و کەشیدەی حاجیان لە پشت دەبەستن. شتێکی سەیرو سرنج راکێش ئەمەیە ئەم کەشیدە زەردە لای خەڵکی دەبێتە شتێکی پاک و موقەدەس و مدفەرک و خەڵکی سوێندی پێدەخۆن و تەنانەت حاجیان ئەگەر بیانەوێ خەڵکی باوەڕیان پێ بکەن و لەسەر شتێک سور بن، سوێند دەخۆن و دەڵێن بەم کەشیدەی وا لەسەرم ناوە یان بەو حەجەی وا چوم، بەو کابەی وا تەوافم کردووە.

لەو رۆژەوە کە حاجیان لە مەکە گەرانەوە خەڵکی لە هەر شوێنێک کە توشیان بن، بە مام حاجی ناویان دەبەن، وەیان پێیان دەڵێن: حاجی ئاغا، حاجیان‌لە هەر کوێ بۆیان بوز بخوات و لە هەر دەرفەتێکا کە بۆیان هەڵکەوێ، چ لە مزگەوت بێ و چ لە مالان و ئەم لاو ئەو لابێت، چونە حەجێ خۆیان و چلۆنایەتی داب و دەستوری حەج و سەفەری خۆیان پوخت و نەخت بۆ خەڵکی دەگێرنەوەو تام و لەزەتێکی تایبەتی پێ ئەدەن و

بەم جۆرە قسە گێرانەوە، نوری عیشق و ئەوین و عەلافەی دین و تەوافی مالّی خولاّ ئەخنە دڵی خەڵکیەوە، هەروا بیر و خەیاڵ هەڵیان دەگرێ کە ئەگەر بتوانن ئەوانیش خۆیان ساز بکەن تا لە چاخ و کاتی خۆیا بچن بۆ حەج و ئەوانەی وا تیشک و نوری ئیمان و باوەر لە دلیانا بڵێسەی سەندووە، لە دڵەوە ئارەزوو ئەکەن کە زووتر مانگ و هەیڤی و هیلالی مانگی زیقەعدە و زی حەجەوە دەرکەوێ تا ئەوانیش کاروانی خۆیان بەرەو حەج ساز کەن.

ئەو مەبەستانەی وا ئەم نووسەرە لە چاپی داون:

۱ـ بێتوشی، عەلامەی بێوێنە، بە عارەبی لە بلاّوکراوەی زانکۆی وێژاوەری زانستگەی ئیسفەهان، ژمارەی ۲و ۳ وەرزی ۱۳۴۵ هەتاوی ۲۵۷۸ کوردی و ۱۹۶۶ زایینی چاپ کراوە.

۲ـ مەولانا خالید نەقشبەندی، لە سالّنامەی نوری دانش، وەرزی ۱۳۴۹ی هەتاوی لە چاپدراوە.

۳ـ مەبەستی وێژاوەری و مێژوویی، لە گۆڤاری هوخت،گەلاوێژی ۱۳۴۸ هەتاوی و ئەرمەغان لە ژمارەکانی ۵و ۶و ۱۰ سالّی ۴۵و ۴۶ چاپ بوون.

۴ـ بەیتی کەڵ و شێر بە کوردی و فارسی.

۵ـ داب و دەستووری: جێژنی نەورۆز، کولّە چوارشەممە.

گۆڤاری گرشەی کوردستان:

رەشەمەی ۱۳۵۹ هەتاوی و مارس ۱۹۸۱و ۲۵۹۳ کوردی. ژمارە ۱، سالّی یەکەم.

کتێبی باوی کۆمەلاّیەتی و مێژووی ... چاپی نەورۆزی ۵۸ - ۱۳۵۷ هەتاوی و ۱۵۹۱ کوردی و ۱۹۸۰ زایینی.

شوێنەواری باو لە کوردەواریداو زوانی شیعرو هەلبەست.

- جێژنی: نەورۆز.
- وێژاوەری و هونەر.
- هەجیج یا مەدینەی فازیلە.
- کوڵە چوارشەممە - چاک.
- نێو شالاڵنە - هەتەری، مەتەری.
- کۆسە - میرمیرین.
- ئەم هەوارەو هەوار - پەز بڕینەوە - مەڕو بەران تێبەردان.
- کوردی هونەرە، راوەکەو.
- باوی کۆمەلایەتی = چیرۆکی شەویارو شەو بو
- زوان و ئەدەب: لێکۆڵینەوەیەک.
- داب‌و دەستوری فەقییەتی.
- نەچیرو نەچیرەوان، سازو ئاوازی کورد - هەڵپەڕکێ، شێخانی، سێ پێ، چەپی (چۆپی بەملودی یەکانیانەوە، بەهاری ئازادی، خەلیل ئامانە، بەسەرهاتی دۆسی، کوردە... کوڕتەیەک لە مێژووی شێخ عوبەیدلای شەمزینان.

۱ـ وەرگەڕاوەی بەرکوڵی دیوانی «مەم و زین»،ی ئەحمەدی خانی بە فارسی کە قانات کوردۆ بە کرمانجی ژوورو نووسیویەتی‌و لە ۱۹۵۸ زایینی دا لە لینینگراد چاپ بووە.

۲ـ ژیاننامەی خانی و شاکارەکانی.

۳ـ پایاننامەی دەورەی لیسانس کە کورتە ژیاننامەی (ابن الحاجب)ی شارەزووری تیا نووسراوە.

چێروک بۆمنالاّن: شکۆفەی ماڵەباوان

ورچ لەک لەک ژیشک

کزەبای وەرزی پاییز ئارام بێ گژەگژە دەسی پێکردبو مامە ورچەش لە ناو لێرواره کانا ئەگەرا .

میّوەی لێرواره کان بە تایبەت هەناری سورو ئاڵ دوان دوانو سیان سیان لە پاڵیەکا، بەلکو پۆپی داره جوانەکانی،ناو لێرەواره کان پێکەوە نوسابونو لە ژێر تیشکی بەگرشەو ورشەداری خۆر ئەدرەوشێنەوەو رەنگیان ئەدایەوە. مامە ورچە روانییە میوەو هەنارەکانو وتی: (پەکو چەن جوانو رەنگینن!) لەوێ کاوێدا دەنگێک بەرزەوەبو، یەکێک لە دەروازەی باخەکەی ئەدا.

مامە ورچە بەهەلاّت هەلاّت خۆی گەیاندە دەروازەکەو کردییەوە. لەکەلەک و ژیژگ، لەو دیوی دەروازەکە بون، کاتێ چاویان بە مامە ورچەکەوت سڵاّویان لێکرد.

مامە ورچە وەلاّمی سلاّوەکەی دانەوە. لەکەلەک ملی چەمانەوەو گوتی:(مامە ورچە منو ژیشک هاتوین هەوالّت بپرسین. چەن رۆژێک بو تۆمان لەناو لێرەوارا نەدیتبو. وتمان نەوەکو نەخۆش بوبێ.)

مامە ورچە سەری خوراندو گوتی: (نا نەخۆش نەبوم لە ناو لێرەوارەکەدا قونەلتسم دابو: (هەلّ توروشکابوم)وئەم روانییە هەنارەسورو ئالّەکانی ناو باخو جەنگەلّەکە.)ژوژو گوتی: (بەلّێ لێرەوە دیارە، هەناری سورو ئالّ! زورە بەدارەکانەوە دیارن. پێتان خۆشە یارمەتیتان بدەین؟) ورچە تازە زانیبوی کە دەروازەی باخەکەی زور ئاوالّەکردوە تەوە، دەروازەکەی پێوەداو کەللەی لەدرزی دەروازەکەوە هێنایە دەرێو گوتی: (چ جۆرە یارمەتێکم ئەدەن؟) حاجی لەقلەق چووە پێشترەوەگوتی (وەرزی پاییر هەموکەسێک میوەی باخەکەیان ئەوەرێننو گردو کۆی ئەکەنەوە. ئێوەیش ئەگەر بتانەوێ هەنارو میّوەی باخەکەتان کۆکەنەوە، ئێمە لەمەدا یارمەتیت ئەدەین). مامە ورچە بروکانی تەکانداو گوتی:(نا،نامن یارمە تیمناوێ).

ژوژو گوتی: (مامە ورچە! تورِە مەبە، گرژ مەبەو ئاوچاو مەدە بە یەکا، ئێمە مزەیەکی زۆرمان ناوێ، ئەگەر بە هەر یەکێکمان سێ هەنار بدەیی رازین.)

ورچە بۆلاندی‌و گوتی:(چ قسەیەک شەش هەنار بە ئێوە، بە هەرەوکتان بدەم من نامەوێ مێوەو هەناری ئەم لێرەوارە بوەرێنم‌و گردو کۆیان بکەمەوە.) ئەوساکەللەی بردە دواوەو بەرەو دواگەرایەوە،بۆ ناو باخو لێرەوارەکەی.

حاجی لەکەلەکو ژوژو سەریان پەردایەوەو بە شۆین یەکترینا بەرەو مالّ گەرانەوە. چەن رۆژ بە سەر ئەم وتو وێژانەدا تێپەری. رِۆژێ وەرزی پاییز پەڕی.وەرزی زیرو جوتێرەکان گەنم‌و جۆ وکشت‌وکاڵەکانیان دوریەو رنیانەوەو خاوەن باخەکانیش مێوەی دارەکانیان وەراندو گردو گۆیان کردەوە، تەنیا هەنارەکانی مامە ورچە مابون، کە هەروا بەقەد دارەکانەوە تەکەیان ئەهات.

زستان بەرێوەبو

مامەو رچە رۆژێک بە ناو باخو لێرەوارەکەیدا ئەگەراو کوتو پر قاچی لە قولّکە ئاوێک لە بنجە دارێک گیراو قامکەی لاقی شکیا.یا(لەجێ چو) ـ ورچە بۆ ماوەیەک لە لانەکەیدا بۆڕِ وەرکەوت تا قاچی چاک بێتەوە،قامکەی لاقی بێتەوە جێ.

سەر ئەنجام رِۆژێک سەر لە ئێوارە لە لان هاتە دەر تەقیلەیەکی، نا بە لای سەر یەوەو خۆی خزانە ناو،باخو لێرەوارەکەی.

بەلاّم کاتێ چاوی بە هەنارەکان کەوت، بە ترس‌و لەرزەوە بۆرِاندی‌و دای یە تەوق سەر خۆیداو گوتی: (هاوار بە مالّم ئەوە بۆچ هەنارەکانم پێستەکانی قەلّەشتی داوەو دەنکەکانی رژاوە؟).

لە دواییداکەمێک بیری کردەوەو گوتی: ـ(من ئەزانم ئەو لەگەلەگە مل دریژەو ئەو ژیشکە بێ فەرِانە، دنوک‌و گازیان لەم هەنارانە گرتووەو ئاوا شەقار شەقاریان کردوە، ئەبێ وایان تۆلّە لێ بستێنمەوەو بەلاّیەکیان بە سەر بهێنم کە بە داستان بێگێڕنەوە). دوای ئەم وتو وێژە زۆر بەلەزو تالّوکەو بەپەلە،لە باخەکە دەر پەرِیبە دەرێ.لە رێگا توشی بزنە کێوی یەکی شاخ تەلاّیی هات. بانگی کردو گوتی: (هوێ،بزنەکێوی تۆ لەقِ لەقو (ژیژو): سەگ‌بابت لەم نێزیکانە نەدیوە؟) بزنەکێویەکەش وتی: (بۆچ دیمن چ کارێکت

پیانە؟.)

ورچەش وتی (زوبە بێژە بزانم لەکۆین ئەمەوێ ملی هەردوکیان هەڵکەنم.).

بزنەکێوی، زۆر ترساو بەترسەوە بە دەنگێکی نیوە نوساو، بالاندیوگوتی: (بۆچ؟ مامە ورچەش وتی: «منچەن ڕۆژێک نەخۆشبومو لەلان وەرکەوتبوم. ئەم لەگڵەگە بێ فڕە لاقبەرزە، مل دریژە دندۆک سورە دریژە، وەئەم ژیشکە پشتدڕو دارە، ناحەزەکە ئەڵێی بەردی ناو(قۆچەقانی شەیتانە) بێ. ئەوەی بەڵێن لە من وەرگرن خۆیان خزاندۆتە، ناو ئەم باخەی من وپێستی هەمو هەناری ناو ئەم باغەیان لەت کردوەو هەنارەکانیان قەڵەشاندوەودەنکە سورە، یاقوتییەکانی، ناویان، کۆرۆشتووە،قڕتاندوەو خواردویانە، هەنارەکانیان قڕتاندوەو کورۆشتووەو ئەوپێستە جوانانەیان قەڵەشاندوەو دەنکە سورە یاقوتییەکانی ناویان خواردوە، لەم سۆنگەئەوەی خوراوە، خوراوەو ئەوانی تریش هەمو پێستەکانیان، شەقار شەقارکراوەو بە قەد دارەکانەوە وێشک هەڵاتونو لە خواردن کەوتون.

بزنەکێویەکە، سەرێکی تەکانداو گوتی: نا، نا لەقڵەق، ژوژوم نەدیوە، بەڵام ئەوانە ئەم جۆرەکارانەیان لە دەس نایێ، ئەمەکاری ئەوان نییەشتی وا نابێ.

ورچە توڕە بوو دای بە سەر خۆیداو بوڵاندیوگوتی: (بۆچ دڕۆ ئەکەی، ئێوە هەموتان ناراستو دڕۆزنن. من ئێوە ئەناسم)ئەوسا، کلکی کرد بەناوگەڵۆزو لینگیداو بەرەو ناو باخەکەی گەڕایەوە، ماوەیەک گەڕابەڵام چاوی بە لەگڵەگو ژیشک نەکەوت، دەستی نا سەر بناگۆیهەستا سەر دوپاشو، یەک بەو دەرو دەشتە بۆڕاندایو هاوارەی کرد:

لەگڵەگ هۆی مل دریژی بێ فەر، هۆی ژوژوی دڕوپشتی ناحەز، لەقڵەقو ژیشکەکە لەو نێزیکانە بون، کاتێ گوییان لە بۆڕاندنی ورچە بو، بەرەو لای مامە ورچە ڕویشتن، لەقڵەق بە باڵەپڕژەو لۆقەلۆقو ژیشکیش وەکو توپە جیکەنە، بە خلۆرە خلۆر، بەرەو لای ورچە بۆی کشانوگوتیان:

«بەڵێ مامە ورچە، چکارێکت بە ئێمە هەیە، بۆچوا قەڵسوگرژو ناوچاوان تاڵی؟!».

وژچەکاتێ چاوی بەوان کەوت وا هاتنە پێشەوە، بۆڕاندیو وتی:

«ئەی دەردو سندانو ژەقنەموت، هەی قوڕی ناو...م دا بە دەمو فڵچو دەنوکە دڕێژە کەتانا،ئێوە بۆچ پێستی ئەم هەنارە جوانانەتان واکوڕۆشتووەو ئاوا هەڵتان تڵیشاندوە؟».

لەکەلەکو ژیشک وتیان، باوکم بۆچ لە خۆتەوە، تۆمەتمان لێ ئەدەی، بە خوا ئێمە پامان نەناوەتە، ناو باخی تۆ، بە خوا لمبۆزو دنوکمان لەپێستی هەناری، باخت نەکەوتووە،ئیتر بۆچوا ئەبۆڵێنو ئەبۆڕێنی بە سەرمانا؟

ورچە توڕە بو، دای بە تەوق سەر خۆیداو وتی: بۆچ درۆ ئەکەن؟ ئێوە خواردوتانەو بەدیانو دندۆک تەواوی پێستی ئەم هەنارە جوانانەتان ڕنیوەو قەڵەشاندوتانە، هەموتان، کون کونو ئەنجن ئەنجن کردوەو هەمو ناوکەکانتا، دەرهێناوەو ئەوەی وا، بۆتان خوراوە،خواردوتانەو ئەوی تریشی،وەکو پێستە هەمانە، بە قەد دارەکانەوە، ویشک هەڵاتووە، چونکا دانەکەتان خواردوەو ئاۆەکەشتان. چنیوە، لەکەلەکو ژیشک هەرچی سۆیندیان بۆ ورچە ئەخوارد، ئەو باوەڕی نە ئەکردو زیاتر خۆی توڕە ئەکردو ئەیبوڕاند. هەواکەم کەم تاریک ئەبو، بوڵێڵەی ئێوارە، خۆرەتاوی داپۆشا بو، جیهان خەریک بو، کراسی ڕەش لە بەر بکات، زەردەی خۆر لە دەم کەل خەریک بو ئەپەڕی، نوچکەی کێفەکان، نوری خۆریان لە ڕوی خۆیان دائەڕنی، ڕۆژ جێگای خۆی ئەدا بەشەو. لەوێ کاوێداکوندێک لەوێوە، تێپەڕی کرد، کاتێ گوێ لە بۆڕاندنی مامە ورچە هەڵخست، وتی: ها چییە چ قەوماوە، ئەڵێ، پیرێژنی دۆت لێ ڕژاوە، خانە خراو بۆچ ئاوەزت لا نەماوە ورچە، هەمو قسیەو باسەکەی لە نوکەوە بۆ(کونەبو) گێڕاوە، کاتێ(کونەبەبو)سەری ماشەری ئاڵوزاوی دوزیەوە، وتی: (مامەورچە، هەستە بڕوێنە ناو باخە هەنارەکەت، بیان بینم بزانم چ قەومیاوە، خوریاوە، یا شەختە لیانیداوە»مامە (ورچە) و (لەکەلەک) و (ژیشک)و (کونەبو) چونە، ناو باخی هەنارەوە، کاتێ کونەبو چاوی بە هەنارەکان کەوت چاویلکەی نا، بان چاو یو وتی: «لەکەلەکوژیشکە) ڕاست ئەڵێنو لەمەدا ناراست نین، ئەمانە هەئارەکانیان وا لێ نەکردوە، پێستی هەنارەکان،خۆیان پێستیان هەڵداوەو شەقاریان بردوە» ،ورچە واقی

بردەوەو گوتی: «چلۆن؟»

کوندەبو وتی: «کاتێ هەنار زۆر ئەگا پێستەکەی ئەترەکێ و درزئەباو دەنکەکانی ئەرژێژیتە (خواری). مامە ورچە ئارەقی شەرمی ڕژاندو سەری بەردایەوەو گوتی: «من بێ ئاوەزیم کرد، هەم قسەی خراوم نا، ناو پارسەنگی دۆستانم،وەهەم هەنارەکانیشم دوراند، ئەگەر لەکاتی خۆیدا دارەکانم پتەکاندایە، وایان بە سەر نە ئەهات، ئێستا ئەگەر ئەم دارانە تەکان بخۆن و بایەک لیان کەوێ هەمو هەڵ ئەوەرێن و ئەو دەنکانەش وا ماون بەفیڕۆ ئەڕۆن و لەکیسم ئەچن نازانم چیکەم؟».

لەگەڵەگ و ژیشک وتیان: (مامە ورچە زیان لە نیوەیش بگەڕێتەوە، هەر باشە، تۆ خەفەت مەخۆ، ئەت بەخشین و ئامادەشین، لە تەکاندن و چنینەوەی ئەم هەنارانەدا یارمەتیت بدەین. (فَاصْفَحِ الصَفْحَ الْجَمیلْ ـ وَ تَعاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ وَالْتَقْوَیٰ) ئایەتی قورئان وکەلامی خودان.

ورچە لەخۆشیدا هەستا سەر، دوپاشوو سوڕێکی خواردو، وتی «چلۆن؟. لەگەڵەگ، ڕوانیبە ئاسۆی ئاسمانو، وتی: (ئێستا تاریک بووە، سۆزی سەر لە بەیانی، دێنە ناو باخو تۆ بڕوانە!) بۆ سۆزیداکاتێ ڕۆژ بە تاوی نورو تیشکو تیرێژی خۆی، جیهانی لە شەوەزەنگی تاریکەشەو ڕزگار کردو خۆر جیهانی ڕوناک کردەوە، ورچە چووە ناو باخە هەنارەکە، لەگەڵەگ بە دنوکی سورو دڕێژی ساقەتەی هەنارەکانی ئەگرتو لەبندا ئەی قرتاندو لە برکەو دارەکەی ئەکردەوە، ژیشکیش لەبن دارەکان، ڕائەوەستا، کاتێ هەنارەکان ئەکەوتن ئەچونە ناو، درو دانەکەی، ناو پشتی ژیشکەوەو ئیتر خۆڵاوی و قوراوی نە ئەبون. ئەم چریکوچیرۆکە، جوان نیشانمان دەداکە مرۆف دەبێ بەیارمەتی دۆستان کارو باری ژیانی خۆی ببابەرێوە، ئەوەیە کورد بە دڕێژایی مێژوی ژیانی خۆی لە واتای کۆنو کەونارایانەکەڵکی وەرگرتووە، هەرەوەز، گەلەجوت، گەلەکۆمەگ، هاریکاری کردن لەگەڵ یەکتر (تَعاوَنُوا عَلَی الْبِرِّ...) بەو هیوایە، کە پشتی یەکتر، بگرینو پشتی یەک بەرنەدەین، بۆیێ دەڵێن: برا لەپشت برابێ، مەگەر قەزا لە لای خوابێ. دەبێ بڵێمکە یەکەم ژمارەی کۆواری گرشەی کوردستانم لە ۱ ی مارسی ۱۹۸۱ ـ ز ـ لە چاپدا، وە تا ۹ ژمارەم لێ بڵاوکردەوە، ئەمە خۆی بووە سەر مەشق تا

دەوڵەت کۆواری ئامانجو ئاوێنە لە تاران و کۆواری سروە لە شاری ورمێ لەچاپ بـداو بڵاوی بکاتەوە، کاری رۆژنامەگەری من بووە هۆو سەر مەشق بۆ چاپو بڵاو بونەوەی چاپەمەنی کوردی لە ئێران. دەوڵەت و نوسەرانی کورد چاویان لە من کردو کارەکە، بووە چاولێکەری (شەپۆل).

تانەنورت گەرمە کارێکی بکـە تا نەبویتە کۆتی پێ کوڵکی پنە.

هۆی سەربە زریوشانازی کـوردو عـەرەب وئیسلام

سُلْطَانْ سَلاَحُ الدِّینْ اَیّوبی



ژۆنەکەی «سلطان صلاح الدین» نەخۆی گۆنی کەسان

ژوکنی ئیمان خوشەویستیی نیشتمانە بێ گومان

چریکەی خەڵۆک

مەگەر «خەڵۆک»ی نۆکەری خەلیل بەگ ئەوەند سپڵەو ئەمەگ نەشناس بووبێت!! ئەم میسالە چیرۆکێکی دڵتەزین و پڕ لە عیشق و ئەوینی ڕاستەقینەی کێژە کوردێ وەدوو زمانی پیاوێکی بێ ئەمەگ و سپڵە بۆ ئێمە دەرئەخات.

دەڵێن: میرێکی کورد کە نێوی حەسەن پاشا بووە، بەرازایەکی ئەبێ بەناوی «خەلیل بەگ»، ئەویش نۆکەر بابێکی ئەبێ، بەناوی: «خەڵۆک» - حەسەن پاشا لەگەڵ: «تەمەرئاغا» میرێکی تری کورد، لەسەر ئەوە کە تەمەرئاغا وەک جاران سەرانەی پێ نەداوە، بەینیان تێک ئەچێ! تەمەرئاغا، کچێکی جوان و تەرلانی ئەبێ، لە کوردستانی ڕۆژئاوادا بەناوبانگ ئەبێ. ناوبانگی شەنگ و شۆخی ئەو کچە کە ناوی «تەنیاپەری» ئەبێ بە «خەلیل بەگ» ئەگا، «تەنیا پەریش» ناوبانگی جوامێری و لاوچاکی خەلیل بەگ ئەبیسێ و ئەم میسالایەش لەبارەی ئەو دووانەوە وتراون: «کێ تۆزی جوامێری و لاوچاکی خەلیل بەگ ئەشکێنێ» - ئەوە شۆڕەبیە یان «تەنیا پەریە».

دەڵێن: ڕۆژێک حەسەن پاشا، بە خەلیل بەگی برازای ئەڵێ: کوڕە! تۆ بۆ ئەوەندە بێ دەسەلاتی؟! «تەمەر ئاغا» دە ساڵی ڕەبەقە،یاغی بووەو ئیتر سەرانەمان پێ نادا، لەشکرێک ساز کە بڕۆ، تەمێی کە، خەلیل بەگ بەم تانەو تەشەرە، تێک چووەو لە وەڵاما ئەڵێ: خۆم و خەڵۆکی نۆکەرم ئەڕۆم، یان وایی تەمێی ئەکەم، کە جارێکی دیکە مل هوڕی نەکا یان ئەکوژرێم!

دەڵێن: خەلیل بەگ سوار ئەبێ و خەڵۆکیش وەدوی خۆی ئەداو ڕوو دەکەنە هەرێمی «تەمەرئاغا» لە دوورەوە چاویان بە هەوارگەی تەمەرئاغا دەکەوێ، تەماشا دەکەن وا چادرێکی زۆر جوان و نەخشین لەناو هەموو دەوارەکانا دیارە، بە خەڵۆک دەڵێ: کوڕە ئابڕۆ بزانە، ئەو تاوڵە جوانە هی کێیە؟ خەڵۆک ئەڕواو کاتێ نێزیک ئەبێتەوە، چاوی بە «تەنیا پەری» ئەکەوێ، لە تاو جوانی تەنیا پەری بێهۆش ئەبێ و لە ئەسپەکەی ئەکەوێتە خوارێ، تەنیاپەری بۆ سۆ ئەکا، بە لوتیا،وەهۆش دێ و ئەیباتە نێو چادرەکەی خۆی و لێی دەپرسێ: ئەو سوارە وا بەجێت هێشت کێیە؟! خەڵۆکیش دەڵێ: ئەوە «خەلیل بەگ»ی برازای حەسەن پاشایە، هاتوە ئێوە تالان

بکاو شوێنی دەواره‌کانتان بکاته پیواز، چونکه ده ساڵه باجتان نه‌داوه! ته‌نیا پەری دەڵێ: هەسته بچۆ خەلیل به‌گم بۆ بانکه، «خەلۆک»ی بێ ئەمەگ ئەیزانی ئەگەر «خەلیل به‌گ» چاوی به ته‌نیا پەری بکەوێ عاشقی ئەبێ و ئەویش دەسی له هەمانەوه دەرئەچێ، لەبەر خۆیەوه ئەڵێ: وا چاکه ڕێگەی لێهەڵه‌کەم. «خەلۆک» ڕوو دەکاته «خەلیل به‌گ» دەڵێ: کچی پیرێ ژنێکی جادوگەری که‌چەلی باریکەو چەق و ڕەق لەوێ دا ئەژی، فێنکی سبەینان ئەبێ، «ته‌نیا پەری» گوێی لێ ئەبێ که خەلۆک چۆنی لای ئاغای باس کرد، به دەنگێکی بڵێند؛ هەرا له خەلیل به‌گ دەکا: «وەرە بزانه کێ وەک «ته‌نیا پەری‌یه» بەژنم ئەڵێی شۆڕەبیه!

کاتێ خەلیل به‌گ ئەمه ئەبیسێ، پێی جوان نابێ ڕاسته‌وخۆ بچێ بۆ لای کچێک، ناچار ڕوو دەکاته هۆدەی میوانان، بەڵام چۆڵ بووه، چونکه تەمەرئاغا لەگەڵ پیاوەکانیا چووبوونه ڕاو و شکار، ته‌نیا پەری که بەمه دەزانێ، چادره‌کەی خۆی دێنێ، لەوێدا هەڵیدا، کاره‌کەرێک دەنێرێ تەلای «خەلیل به‌گ» که خەلۆک بنێرێ یارمەتیان بدات، له خەلۆک وا بووه، ته‌نیا پەری حەزی لێ ئەکاو بەم بیانوەوه ئەیەوێ چاوی پێی بکەوێ، گورج دەچێ، مەبەستی ته‌نیاپەریش ئەوه بووه به‌کاره‌کەره‌کانی بڵێ تا هەندێک له خەلۆک دەن، بەڵام که بیری کردەوه، پەشیمان بووەوه، وتی: نەوەکو خەلیل به‌گ دڵی بێشێ، به تایبەت ده ساڵه سەرانەو ساڵانەیان پێ نەداون. نەی‌هێشت دەسی بۆ دڕێژ کەن و خەلۆکی ناردەوه، له دڵیا وتی: چاک وایه بی‌به‌خشم. دەڵێن: ئێوارە، تەمەرئاغا له ڕاو هاتەوه، چوه لای ته‌نیا پەری، پرسیاری کرد ئەمانه کێن؟ له وەڵامدا وتی: بابه‌گیان ئەوه خەلیل به‌گی بەرازای حەسەن پاشایه! تەمەر ئاغا چووه لای، دوای چاک و خۆشی، کەوتنه قسەو باس له‌گەڵ خەلیل به‌گا، تەمەر ئاغا، خەلیل‌به‌گی وەبەر دڵ کەوت، ڕوی کرده خەلیل به‌گ و وتی: تۆ هەوەڵ جاره، هاتویه ماڵی من، ئەمەوێ بتکەمه زاوای خۆم، ئەوا ته‌نیا پەریم پێشکەش کردی، خەلیل به‌گ له شەرمان سەری بەردایەوه، چون کچ و کوڕ پێک ڕازی بوون، مارەیان کرد و تەمەرئاغا کۆشکی تایبەتی بۆ تەرخان کردن و حەوت شەو و ڕۆژ، گۆوەند و زەماوەندیان گێڕا، بەڵام خەلۆک که له‌گەڵ ئاغای خۆیدا ناپاک بوو و عاشقی ته‌نیاپەریش ببوو، فێڵ‌بازی کرد و به خەلیل‌به‌گی دەڵێ: به پێی داب و دەستوری ناوچەیی، جوان نیه لێره ببی به زاوا، چاک وایه بگەڕێته‌وه، خۆیان ساز دەکەن و چەن سواریش تا نیوەی ڕێگه بەڕێیان دەکەن. جا له پاش

ئەوە سوارەکان دەگەڕێنەوە، خەلۆک بە خەلیل بەگ پێشنیار دەکا با لەم سەرئاوە، لەم سەوزەزارە دابشوێک بدەین، ئەم شەو لێرە رای‌بوێرین، بەیانی بەکاوە خۆ ئــەڕۆیینەوە، دائــەبەزن و چــادرەکان‌دەدەن. خــەلۆکــی نــاپاک خــەلیل‌بەگ هەڵدەفریوێنێ و ئەیبا بۆ راو، لە ڕێگە خۆی ئەکاتە نەخۆش و ئەگەڕێتەوەو خۆی ئەگەیینێتە لای تەنیاپەری، بە هەرەشە دەڵێ: دەبێ ماچم پێ بدەی، ئەنا ئەتکوژم! تەنیا پەری فریوی ئەدا، کاتێ نێزیک ئەبێتەوە، لە ناکاو خەنجەرێک لە لوتی ئەداو لوتی ئەپەڕێنێ، خەلۆکی ناپاک لە ترسان سواری ئەسپەکەی ئەبێ و بەغار خۆی ئەگەیینێتە حەسەن پاشا، کاتێ پاشا خەلۆک وا ئەبینێ، ئەڵێ: کوڕە! کوا خەلیلی برازام؟ کوژراوە؟! خەلۆک دەڵێ: قوربان خەلیل‌بەگ خەیانەتی بە تۆ کرد، منیش پێم ناخۆش بوو، دەنگم دا، ئەویش لوتی بڕیم، پاشا وتی: کــوڕە دەڵــێی چــی؟ خەلۆکیش وتی: قوربان، تەمەرئاغا تەنیاپەری کچی بە تۆ پێشکەش کردو بــۆی ناردی، بەڵام خەلیل بەگ فریوی داوە، ئەڵێ: خۆم مارەت ئەکەم و لە ڕێگە هەر سرت و پرتیان بوو، حەسەن پاشا وتی: ئێستا لەشکرێک ئەنێرم بیکوژن. خەلۆک وتی: قوربان وا باشە بە فێڵ بیکوژی.

دەڵێن: هێشتا خەلیل‌بەگ لە راو نەگەڕا بۆوە لای تەنیا پەری، پیاوی حەسەن پاشا هاتە لای و وتی: مامت زۆر نەخۆشە، زووبە بڕۆین بۆ لای مامت، خەلیل‌بەگ بە غار هاتە لای مامی و لە پەرۆشیا تەنیا پەری لە بیرچوو، خەلیل‌بەگ بەم فــڕو فێڵەی نەزانی بوو، کاتێ گەیشتە دیوەخان، لەناکــاو لێــیان دا کــوشتیان، ئــەڵێن: خەلۆکی ناپاک کوشتی، لە پاشان ناردیان تەنیا پەریان هێنا بۆ مااڵی حەسەن پاشا، کە چاوی تەنیاپەری بە خەلیل‌بەگ کەوت، دەستی کرد بە گریان. ناچار خــەلیل بەگیان ناشت و ناردیان،مەلایان هێنا تا تەنیاپەری لە حەسەن پاشا مارەکەن، تەنیا پەری بەڵێنی نەدا، مەلا زۆری ئاموژگاری کرد، تەنیا پەری وتی: ئیزنم بدەنێ تا جلک و بەرگی بوکێنی لەبەرکەم و خۆم بڕازێنمەوەو بچمە سەرگۆڕی خەلیل‌بەگ، لە پاشان بەڵێن‌ئەدەم، تەنیا پەری ئەیویست خۆی لە ناو بەرێ، بۆ هەل ئەگــەڕا، چووە سەر قەبری خەلیل بەگ، زۆری بە خەلیل بەگا هەڵگوت و سوێندی خوارد لە پاش بەژنی ئەو، دڵ بە کەسێ نەدا، هاتەوەو چووە سەر کۆشکی پاشا، مەلایش هەر ئاموژگاری دەکرد، ئەویش هەر پرسیاری جۆراوجۆری ئەکرد، کوت و پــڕ خۆی لەبانی ئەوکۆشکەوە خستە خوارێو هەپرون هەپرون بوو، ناچار ئەویشیان

لای گۆڕی خەلیل‌بەگ ناشت. تەمەرئاغا بەم کارەساتەی زانی، هاتە سەر حەسەن پاشا، شاری داگیر کرد و هەموویانی کوشت، خەلۆک لە ترسان چووە سەر گۆڕی خەلیل‌بەگ و تەنیا پەری، بەڵکو نەی‌کوژن، تەمەرئاغا وتی: ئەو ناجستەیش بکوژن، کە شەمشێرێکیان لێدا، چونکە خایەن بوو، خوێنە پیسەکەیشی رژا نێوان گۆڕەکەیان و بوو بە دڕویەکی گەورەو لە نێوان ئەو دوو گۆڕە دا شین بوو، بۆیە کانێ لەکوردەواریدا هەرکەسێک ناپاک و ئەمەگ‌نەشناس بێت، ئەم میسالەی بۆ دێنەوەو ئەڵێن: مەگەر خەلۆک ئەونە سپڵەو ئەمەگ‌نەناس بووبێت/وەیان بۆ جوانێ تەنیاپەریش دەڵێن: ئەڵێی تەنیاپەریە - بەژن شۆڕەبیە.

شیعروهۆنە

لەمن بۆ شەپۆل سەلامێ بەرن	دوای ڕێز و حورمەت پەیامێ بەرن
بڵێن ئەی نوسەری دڵسۆزوچاک	ئەی نوسەری نیشتما نیی و پاک
دور لەهەرا ئەی‌فەرهەنگ‌پاک	پاڕێزەری باوی‌کوردی چاک
هەربژی ئەی ئازاو نەبەز	خزمەتکاری زمان لە نێو قەفەز
تۆ لە بێباکانو دل‌چاکی	بە غێرەت بۆگەلت زۆر چاکی



لێکۆڵینەوەیەک لەسەر شیعری گۆران بۆ دەرویش عەبدوڵلاّ

ئەوە کە هونەروەری بەڕێز عەلی خیرەدمەند بە شارام نازری راگەیاندبوو، لە نادری کوڕت گەڕێ لەباتی گۆرانیوتن با بڕوا کارێکی دیکە بۆ خۆی بدۆزێتەوە[1]، منی خستە بیر ئەو هۆنراوەی گۆران کە رووی قسەی لە دەرویش عەبدوڵلاّیە، لە فۆلکلۆری کوردیدا گرنگیەکی تایبەت پەیدا دەکا، پەندێکی پێشینانی کوردی دەڵێ: «زۆرتری خەڵک عەقڵیان لە چاویان دایە» کە هەموومان دەزانین ئەم قسەیە راستە. هەموو چاوێک دەڕوانێ و دەبینێ، بەلاّم دیتنیان وەک یەک نیە، زۆربەی خاوەن چاوەکان بۆ شت دەڕوانن و شت دەبینن ودیتنەکەیان لەسەر رواڵەتی شتەکەوە دەوێستێت و قەبوڵی دەکاو وەدوای دەکەوێ. بەلاّم هیندێک چاوی تیژو وردبین هەن کە بە رواڵەتی شتەکە بەس ناکەن، پشت و ئەو دیو وناخی شتەکە دەبینن و تێی دەڕوانن و لێی دەکۆڵنەوە.

دەتوانین بڵێین کە گوێچکەش وەکو چاو وایە، یانی : «زۆربەی خەڵک عەقڵیان لە گوێچکەیان دایە»، هەرچی دەبیسن وەریدەگرن و قەبوڵی دەکەن و بەکردەوەش دەیکەن. بەلاّم هیندێک گوێچکەی بە هەست و قووڵ هەیە کە تەنیا بە دەق و رواڵەتی بیستراوە کە بەس ناکاو تەواوی لق و پۆپ و رایەڵ و پۆی بیستراوەکەش دەبینێ، سەرنج دەداتە بەرهەمی بیستراوەکەو دەیداتە بەر جیکەنەو لۆکە نەرمەکەی، لە پەمۆ دانەکە جۆی دەکاتەوەو بەبای عەقڵ شەنی دەکاو کاو دانەوێلەکەی لە یەک جوێ دەکاتەوە، بە بیری تێژو وردی شانەی دەکاو سەرۆک و بنۆک و سەرکۆزەرەی دەگرێ و خەوشەکەی جوێ دەکاتەوەو هەرکامێکیان لە جێگەی تایبەتی خوێدا دادەنێ.

دەڵێن: «ماسی لەسەرەوە دەگەنێ»، هەر لەبەر ئەمەیە، ئەوانە، ئەوانە کە دەیانەوێ نەتەوەو گەل و خەڵکێک بگەنێنن، سەرۆکەکان و دەسەلاّتدارەکان دەگەنێنن، ئەگەر ئەمانە گەنین ئیتر وەکو خۆرە تەوای خەڵکەکە دەتەنێتەوە.

ئێمە چەندین جار لەم پەیوەندیەوە،رامانگەیاندووە، کە دژو دوژمنانی ئیسلام و قورئان و ئەوانەی کە دژی فەرهەنگی رەسەنی کوردی و خۆمالّین، خەریکن ئێمە وا باربهێنن کە هەرگوێ بدەینە فەرهەنگ و داب و دەستور و ساز و ئاوازی نامۆو لاوەکی و چاومان لەبێگانە بێ و لە لایەکی دیکەوە لە فەرهەنگ، خوو ئاکارەجوانو رازاوەکانی خۆمالّی کوردی خۆمان دوورە پەرێز راگرین و ئەو داب و دەستورە رەسەن و جوانەی باووباپیرانمان لە بیر بچێتەوە و تەنانەت جل وسیپالّی خۆمالّی کوردی نەکەینە بەر. جا

هەر لەبەر ئەمە بوو کە تاغوتی ئەوەل (رەزاخان) کەواو پاتۆلی کوردی کە جلی نوێژو دینە، لە خەڵکی قەدەغەکردو دەیویست موسڵمانانی کورد فەرهەنگی مەئاب بکا، لەو سەردەمەدا، ئەگەر لاوێک یا ژنێک سەرتاپا سیپاڵی فەرهەنگی لەبەر دا بووایە، پێیان وابوو کە زۆر پایەبەرز و بەرێزە، ئەگەر لیباسی خۆماڵی کوردی لەبەر دابووایە، دەیانگوت کە زۆر وەپاش کەوتووە، واتە: پێشکەوتخوازی و وەپاشکەوتویی، بە گوێرەی لیباس دیاری دەکراو بەم لەونەدەیانویست کە فەرهەنگی رەسەن وباوی خۆماڵی کوردی لە بیری خەڵک بەرنەوەو فەرهەنگی هەرزەی بێگانەو نامۆ لە جێی ئەو دانێن.

هەروەک دەزانین ئەوگشتە چاوە، ئەو دیمەنانەیان دیبوو و ئەوگشتە گوێچەیە ئەو هەموو موسیقا لاوەکیانەیان بیستبوو، بەڵام کەم گوێچکەی تیژو بە هەست وەکو (عەبدوڵڵاگۆران) بە وردی لەمانە تێگەیشتووە، ئەم دیتنو بیستنە روالەتیەی خەڵک، دەبێتە هۆی چ بەڵاو مەینەتێک؟ مەگەر هەر خوا خۆی بزانێ.

لە لایەکی دیکەوە، هەموومان دەزانین کەکەسێکی وەک (تەقیزادە) کە سەردەمێک لە ئێراندا دەسەڵاتدار بوو، کردەوەی رەزاخانی کاوێژ دەکردەوەو گوتی: «ئێمە دەبێ سەرتاپامان فەرهەنگی بێ، تا ببینە ئینسان، چون تەقیزادە نۆکەری بێگانە بوو، ئینسانی بەوە دەزانی بێگانەو فەرهەنگی مەئاب بێ.

ئەو هەموو گوێچەیە، قسەکانی تەقیزادەو موسیقا و ساز و ئاوازی نامۆیان بیستبوو، بەڵام کەم گوێچکەی قوڵ و وریا و تێگەیشتوو پێگەیشتو، بەرهەمی ئەمانەی لێکدابووەوە، ئەگەر جوان وردبینەوە ئیستیعمار و چەوسێنەران وشەرهەڵایسێنەران بۆ ئەوەی بتوانن فەرهەنگی نەتەوەیەک لە نێو بەرن، ئەم بەرنامەیان بە نێو دەسەڵاتدارانو بەناو رۆشنبیران دا بڵاو دەکردەوە، ئەوانیش لە رێگەی چاوو گوێچکەوە ئەوەیان وەکو چاوە قوڵکەوگوێ رەپە دەخستە نێو خەڵکی و پەتاکە، هەموو کەسێکی دادەگرت.

ئەم پەتایە بە تایبەت لە رەژیمی پەهلەوی هەموو لایەکی ژیانی تەنیەوە، هەر لە جل و بەرگ و کەوش و شتی خواردەمەنیەوە بیگرە تا دەگاتە فەرهەنگ، رامیاری، موسیقا، چریکە، بەیت، هۆنراوە، پەخشان و هونەر و قسەکردن و خووخدەی کۆمەڵایەتی.

ئەم دەردو بەڵا چەپەڵە، پلە بە پلە، زیاتر بەرەو نەگبەتی دەڕۆیشت، ئەگەر لە شاری تاران، کە ناوەندی ولاتە، خەڵکەکە بە قسەی تەقیزادە دەبوونە فەرهەنگی مەئاب،

خەڵکی کورد لەو پەڕی ئێران، چاویان لە خەڵکی تاران دەکردو دەبووە چاولێکەری کە ئەو شەیتانو بێچوە شەیتانانە، سازیان کردبوو، لە هەر جێگەیەک کە دەستیان دەڕۆیشت ئەم پیلانەیان بەڕێوە دەبرد.

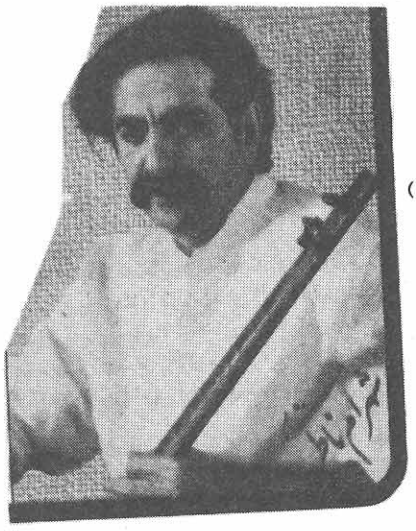
گۆران ئەو هەستیارە بەرزو نەمرە، زۆر بە قوولی سەرنجی داوەتە ئەم مەبەستانە و گوێی بۆ شل کردون، فەرهەنگی خۆمالی و موسیقای خۆمانی کوردی زۆر لەکن چا بووە، بەڵام قینی لە موسیقای هەرزەی لاوەکی و نامۆ بووە، دیارە دەبێ ئەمەش بدرکێنم کە لە نێو قەومی ساکارو کەم زانستدا قەدرو رێزی هونەروەر و هونەرو سەنعەتکار، وەکو عەکسی مانگ و ئەستێرە وایە، لە نێو حەوزێکی لیخن دا.بۆیێ خیرەدەمەند بە کوڕی شارام نازری رێی نەداوە کاری هونەری بکات، لە رۆژگاری پێشو دا گۆرانی بێژ، شمشاڵلێدان: موسیقاژەن، هەستیار، چرگەر، حیکایەتخوان و هونەرمەند لە نێو کوردەواریدا رێزێ زۆریان بوو و خزمەتیان دەکرا. بە تایبەت چرگەران کە هی وەک عەلی بەردەشانیان تێیدا هەڵکەوتوە،کە کارەساتی وەکو شەڕ، دڵداری، چیرۆک و بەسەرهاتی گرینگی زۆر بە جوانی دەڕازاندەوەو دەماودەم بە دەنگ و ئاواز دەیانگێڕاوە، وەک چریکەی (ئەوڕەحمان پاشای بابان)، (مەمو زین) و (دم دم یا جم جم) و هی تر لە بەرانبەرا خەڵات و بەراتیان دەدرایە. بۆ وێنە عەللامە، مەلا ئەحمەد تورجانیزادە لە تاران بۆیی گێڕامەوە، فەرموی: کاتێ یەکەم ژومارەی رۆژنامەی کورد لە ورمێ لە ساڵی ۱۳۴۰ بەسەر نووسەریو بەرپرسی محەمەد قزلجی تورجانیزادە چاپ و بڵاوکراوە سمکۆی مەزن بە کاکمی فەرموبوو چەن ژومارەم بۆ بنێرە، کاکیشم رۆژنامەکانی بە منا نارد. کاتێ چومە چهریق و دیوەخان، میوانێ زۆر لە سەرانی هۆزەواری کورد،لە خزمەت سمکۆ بوون، فەرمانی دا بۆ میوانەکان یەکی رۆژنامەیەک لە پێشیان دانرێ و ئەوسا سمکۆ خۆی لیرەیەکی زێڕی لەسەر رۆژنامەکە داناو فەرموی ئاغاینە، هەر چەند من خەرج و مەخاریجی ئەو رۆژنامەم دابین کردووەو نیازی بە پارەو دراو نیە، بەڵام ئەبێ یەکی زێڕێک لەسەر رۆژنامەکە دابنێن، چونکە رۆژنامەیەکی کوردی کە بۆ یەکەمجار بڵاو دەبێتەوە، دەبێ بە زێڕ بکەردرێ. ئەوسا ئوستاد تورجانیزادە فەرموی زێڕێ زۆر کۆکراوەو لە نێو سینی یەکدا لەبەردەم منیان داناو لەو دەمەی داکە من لە نیزیک سمکۆ بووم و خەریک بووم زێڕەکە هەڵگرم. سەدرولعولەمای مەهابادی لە تەنیشت منەوە دانیشتبوو بە سیخورمە لێیدام، داوای خەرمان لۆغانەی زێڕی لێکردم، منیش ۳ لیرەم پێدا، دیار بوو داوای زۆرتری دەکرد،

منیش سوێندم لێخوارد ئیتر هیچی دیکەت نادەمێ، بەڵێ ئەمە خۆی باشترین بەڵگەیە بۆ ڕێزدانان لە فەرهەنگ و فەرهەنگیان. بەڵام لەو کاتەوە فەرهەنگی پوچی بێگانەو نامۆ و ڕۆژاوا، وەکو کوندە بو باڵی ڕەشییان بەسەر ئەم وڵاتەدا کێشاوە، ئەم جۆرە ئەدەب و هونەرانە لە برەو و نرخ کەوتون و نەماون وفەوتاون، ئەوانەش کە ماونەتەوە کز، بێقەدر، بێڕێز، کەنەفت، بێتین، شپرزەو گۆڕاون و بە جارێک لەباو کەوتون، گۆران شاعیری بەرزو بیروردی کورد، ئیشارە بۆ ئەمە دەکاو بە دەروێش عەبدوڵلاڵ دەڵێ: برای دەروێش! ئەزانم بۆ مەعیشەت وێڵ و ئاوارەی - بە زەهری ناعیلاجیتە لە ناکەس ویستنی لوقمە - بە مردنتە کە گوێی ناشی ئەخنکێنێ ڕخرۆشی نەی -گۆران لە نێوەدێری ئاخری هۆنراوەکەدا ئیشارە دەکا بۆ فۆلکلۆری کوردی، کە دەڵێ (بلوێر بۆ گالێ دەدا) ئەمە لە کاتێکدا دەکوترێ کە کەسێکی زۆر عاقڵ قسەیەکی زۆر بە نرخ بۆ کەسێکی زۆر گەوچ بکا. گۆران دەیەوێ بڵێ:تۆ کە شمشاڵو نەی بۆ قەدر نەزان لێ دەدەی وەک ئەوە وایە کە بلوێر بۆ گالێ بدەی. تۆش بەقەت مردن ناڕەحەت دەبی، ئەویش کە خرۆشی شمشاڵەکەت تێناگا، وەکو گوێچکەی بخنکێ وایە، لە خوارەوە پارچە هونراوەکەی گۆرانتان بە تەواڵی پێشکەش دەکەم، تا بۆ خۆتان بیخوێننەوەو بە سەرنجی ورد ببیشکنن:

بە ڕەنگی زەرد و شێوەی دەست و شمشاڵی کزا، دەروێش
حەزم کرد بەستەیەک بییەم سەراسەر حوزن و ماتەم بێ
لە سیماتا بەدیم کرد هەیکەلی عومرێکی حەسرەتکێش
وەها دیارە کە بەختت ئاشیانی بلبلی خەم بێ!
بەڵێ دیارە لە نێو قەومی بەسیتا قەدری سەنعەتکار
وەکو عەکسی قەمەر وایە لەناو حەوزێکی لیخندا
بەڵام تەختی ڕوفاهو تاجی حورمەت میللەتی هوشیار
بە ئوستادێ ئەدا وەک تۆ لە ناو شمشاڵی کون کوندا[۲]
سەحەر بێنیتە گریانو قسە، سیحری پەری نەغمە!...
برای دەروێش! ئەزانم بۆ مەعیشەت وێڵ و ئاوارەی
بە زەهری ناعیلاجیتە لە ناکەس ویستنی لوقمە
بە مردنتە کە گوێی ناشی ئەخنکێنێ خرۆشی نەی!

بەڵام چی بکەین لەناو چاوی ڕەشی بەعزێ زەکای گەورو
وەکو تۆوی گوڵی دەم با لەسەر بەردێکی ڕەق ئەڕوێن
ئەگەر خیلقەت نەسیبی عومری تۆی مەحکومی ئەم دەورە
نەکردایە، خوا عالم لە کام عەرشت ئەسوو داوێن؟!
نە حەرفی مەکتەبێکت خوێند، نە ئوستادێ پەلی گرتی
صیرف بەرزیی ذەکا ئەم سنعەتەی فێرکرد بە شمشاڵت
هەموو وەزنێکی گۆرانی لە تولانی هەتاکورتی
بەسەر پەنجەی هونەر کردت بە دیلی کۆششی زاڵت
ئەوەندەم بیست لە مۆسیقا خرۆشی ڕۆحی بێگانە
میزاجی کوردەواریم تێکچووە، دەروێش عەبدوڵلاّ
دەخیلت بم دەسا بەو لاوک و ئای ئای و حەیرانە
شەپۆلی زەوقی میللی پڕ دەروونی ماتو چۆڵم کە
لە بیتهۆڤن گەلێ زیاتر بە ڕۆحم ئاشنای، وەڵلاّ
دە ئەی دەروێش سکالاّیەک لەگەڵ ڕۆحی کۆڵم کە

دەروێش عەبدوڵلاّ شمشاڵ ژەنێکی بەهرەدار بوو، زۆرتر لە هەورامان ئەژیاو لە حودودی ١٩٥٥ی زایینی لە دایک بووە.



پەراوێز:

١ـ باسی شارام نازری لە پەڕەی ٣٠٠ی ئەم کتێبەدا.(شەپۆل)

* ماموستا موفتی پینجوێنی *

پیاوی گەورەمان نایەتە بەر دڵ
تاکو ئەو ڕۆژەی ئە چێتە ژێر گڵ
ئینجا بۆی ئەگرین بە جۆش و بە کوڵ
قەبرەکەی ئەکەین بە باخچە و بە گوڵ

« موفتی پێنجوینی»

بەناوی خوای بەخشە رودلاوا

همایش بزرگداشت استاد محمد قاضی مترجم
نامدار در اسفند ۱۳۷۷ خورشیدی در شهرستان مهاباد از طرف وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و انجمن آثار مفاخر فرهنگی آذربایجان غربی در مهاباد.

خلاصهٔ متن سخنرانی اینجانب محمدصالح ابراهیمی در آن همایش بزرگداشت.

میوانانی بەڕێزو زاناو شاعیرو فەرهەنگ دۆست درود و ڕەحمەتی خواتان لە سەربێ، خۆم بە بەختەوەر دەزانم کە لەشاری فەرهەنگ‌و زانا پەروەری شاری مەهاباد، شاری دارایاس، شاری فەقرەقا، شاری بوداق سولتان، شاری ابن‌ڕەسولی ساوجبلاغی، شاری قازی‌و موفتی‌و شاری حاجی خەلیفە مەلا محمد ناودار بە (بەها) کە لە نیۆ خزنی شیخ مەحمودی شەهید تێژڕاوە، شاری مەلاجامی‌و شاری قاضی فتاح‌و قاضی عەلی، شاری مەلای یایێ‌و شاری مەلاحوسین مەجدی، شاری عەللامە مەلا محمد قزلجی‌و عەللامە مەلا ئەحمەد تورجانی زادە، شاری شێخ مەحمودی شەمزینی شەهید بەدەستی روسی تەزاری، خۆشحاڵم کە بوسێوەمین جار لە مشارە لەکۆنگرەی فەرهەنگ‌و زمان‌و ئەدەبی کوردی ۹/۳ ساڵی ۱۳٦۵ ی‌هەتاوی. وەلە یاد (بود)ی (بەرگزاری یادوارەی شاعیرو عارفی ڕەبانی کورد میرزا (عبدالرحیم) وەفایی مەهابادی لە ۱۳۷۳/۸/۲۸ . وەئێستا لەیاد و هەمایشی (بزرگداشت استاد محمد قاضی مترجم) یگەورەو نێودارێ کوردی مەهابادی بەشداری دەکەم ـ ئوستاد محەمەدی قازی بەدڵو داو سفرەی دڵو دەرونی خۆی لە بەر نوروزەحمەتی خوا راخستبوو خوایش بەکەرەمی خۆی نوری عیلم‌وزانین‌و مەعریفەتی خستە نێو دڵو دەرونی محەمەدی قازی، میوانانی ڕێزدار! زانایان لە بابەت تاریفی عیلم‌و زانین زۆریان قسە کردوەولیان کۆڵیوەتەوە، بەڵام فارابی ئەو زاناو فەیلە سوفەی ئێرانی لە ڕەسولی ئەکرەمەوە نەقڵدەکا کە پێغەمبەر فەرمویەتی (العلم نور، یَقْذِفُهُ اللهُ فی قَلْبِ مَنْ یَشاء) بەڵێ خوا بەکەرەمی خۆی نوری عیلم‌و زانینی خستە نیۆ دڵو دەرونی محەمەدی قازی کەتوانی پردێکی فەرهەنگی و زانینی لە نێوان

دنیای دەرەوەو ئێران، سازبداو ئەو ؛
هەمووە کتێبە بەنرخانە بهێنێتە سەر زمانی شیرینی سەعدی، حافظ، مەولەوی رۆمیو نیزامی گە نجەوی کورێ رەئیسەی کورد، وە خەڵکی ئێران بە فەرهەنگ و زانینی هەندەران ناسیاو بکاوزمانو ئەدەبی فارسی پێ غەنیو پاراوبکا. خوا محەمەدی قازی بە بەهەشتی بەرین شادبکا.

دەمەوێ بەئێوەی‌میوانانی ئازیرو زاناو بەرێزو فەرهەنگ دۆست بڵێم: من یەکەم قەڵەم بەدەست بووم کە لە نێوکوردان‌دا بەئیجازەی وەزارەتی فەرهەنگ‌و ئیرشادی ئیسلامی ئێران‌دوای روخانو نەمانی رەژیمی ستەمکاری حەمەرەزای پەهلەوی ئیمتیازی کۆواریکم بەزمانی کوردی بەنێوی گرشەی کوردستان وەرگرت ولە تاران چاپم دەکردولە کوردستانو سەرتا سەری ئێران بڵاوم دەکردەوەو لە ژمارەی ٦ ساڵی دوەم پەرەی ۱۴ چاپی ۱۹۸۱ ـ ز ـ یادی خوالێخوشبو محەمەدی قازیم تیا نوسیوەو وێنەیەکی ئەویشم چاپ کردوەو بەڵێنم لێوەرگرتبو، کە ئاوڕێکیش بداتەوە، سەروێژەو وێژەوانیو زمان و فەرهەنگ‌و ئەدەبی کوردی.

لە بیرم نەچێ کاتێ لە ۱۳۷۳/۱۲/۱۹ ی هەتاوی کە لە لایەن بونیادی هەڵەبجەوە، بانگ کرابوین، وەلە ۱۳۷۳/۱۲/۲۱ لە ئامفی تەئاتری زانکۆی کوردستان، لە شاری سنە بەرنامەی یادی هەڵەبجەی سوتاوهێرۆشیمای کوردستان بەرێوە چوو، من یەکێ بووم لە ئەندامانی هەیئەت رەئیسەی ئەو سیمنارە، جەنابی محەمەدی قازیو هەندێ لە میوانەکان لە سەندەلی پێشەوە بوون، محەمەدی قازی نامەیێ کە بۆ بنیادی هەڵەبجەی ئامادەکردبو، لە ۱۳۷۳/۱۲/۲۱ لەگەڵ شەش بەیت شیعردا، بۆمنی نارد تا لەوکۆروکۆبونەوەدا بخوێندرێتەوە، شیعرەکە بە مجۆرەبو:

فاجعه حلبچه برای ملت کُرد — چنان جگرخراش است کز یاد نتوان بُرد
توحّشی چنین شوم در حق خلق مظلوم — مدّعی تمدّن به روی صحنه آورد
یک تودهٔ بی‌گنهه را از کودک و زن و مرد — این مدّعی تازی با بمب درهم فشرد
صدها سرای مسکون ویرانه شد از این کار — وزین جنایت دون هزارها نفر مُرد
بس قرنها است کامروز از فتنهٔ زمانه — اسیر ترک و تازی شد است ملّت کُرد
لیکن کنون رسیداست گاه امیدواری — کز آن اسارت شوم، رهد این ملت کرد.

هەرواکاتێ لە ۱۳۷۳/۸/۲۸ ی هەتاوی بانگ کرابوین بۆیادو ڕێزدانان لە عارفی ڕە ببانیو شاعیری گەورەو گران میرزا (عبدالرحیم) وەفایی مەهابادی، لەگەڵ خوالێخوشبو محەمەدی قازی بە فرۆکە لە تارانەوە، دەهاتینە ورمێو لەوێوە بۆ شاری مەهاباد، لە نێودو سەندەڵی پێکەوەبوین، بەجەنابی قازیم وت ئەرێ! مەبەستێکت بۆ یاد و ڕێزی وەفایی سازداوە؟ فەرموی ئەم پێنج بەیتەم بۆ وتووە:

باوفایی، بی‌وفا بودن بد است — چون او بدیر ما وفایی گنبد است
در میان شاعیران کرد ما — بس برادر هست لیک او ارشد است
شاعیران دیگر ار از صد کمند — این وفایی بیشک افزون از صد است
افتخار شرکت اندر جشن او — بهر ما بالاترین پیشامد است
جاودان ماندن نه کار هر کسی است — شاعر همچون وفایی سرمداست

کە لە ڕۆژی یەکشەمە ۷۳/۸/۲۹ لەگۆنگرە کەدا لە سینەمای تەربیتی شاری مەهاباد خوێندرایەوە.

میوانانی بەڕێزلە نەتەوەی فەرهەنگ پە ڕەوەری کورد، زۆر زاناو داناو هەستیارو نوسەری دیکەیش بوون و هەن کە خزمەتیان بە فەرهەنگ و هونەروزمانی ولاتانی ئیسلامی و ئێران کردوە، بۆ نمونە، خودی محەمەدی قازی، ئیبراهیم یونسی، (ابوالقاسم) لاهوتی کرماشانی، عەڵی محەمەد ئەفغانی، نوسەری کتێبی ئاهوخانم، ئەحمەد مەحمود کە لهوڕی لوڕزوان، (نصرت‌الله) نەویدی نومایشنامەنویسی ناودار، شەهرام نازری، کامکارەکان، عەندەلیبیەکان، یوسف زەمانی یەکان، شەجەریان لەکوردانی قوچان لە ئێران، وە لەمیسرو دنیای عەرەبدا عایشە تەیموری یەکان کە بە داهێنەری ئەدەبی نوێی عەرەب ناسراون، ئەحمەد شەوقی یەکان، مەحمود عەققادەکان، موفتی‌زەهاوی کە موفتی دیاری بەغدا بووەوکاتێ ناصرەدین‌شا دەچێتە بەغدا ولە زانایی‌و عیلمی زەهاوی حاڵی دەبێ، لەکۆڕێکدا، کە موفتی زەهاوی قسەدەکا، ناصرەدین‌شاە ناخودئاگا دەڵێ موفتی لە ئێمەیە یانی موفتی خەڵکی سەرپێڵ زەهاوە، یا صدقی زەهاوی ئەو شاعیرە فەیلە سوفە، کە لە ساڵی ۱۳۱۳ و ڕێکەوتی ۱۹۳۴ ی زاینی لەگەڵ (احمد حامد صرّاف) دا لە جەژنی هەزارەی فیردەوسی بەشداری کردوەو لەسەرهەوای شانامەی فیردەوسی

ئەشعارێکی داناوەولە تاران لە دارولفنون خوێندویەتەوە، ئەمەیش دوبەیت لەو شیعرانە:

به فیردوسی ازمن سلامی برید　　پس از عرض حرمت پیامی برید
که ای شاعر خفته در زیر خاک　　نهان از نظر دور از جان پاک ...

یا ئەحمەد حامید صەراف کە لە بەغدا بوکلەی بۆچەقاوە، یا طارقبن زیاد کە لە کوردانی ئاوارەی نێو ئەفریقایە کە تونگەی جەبەل تاریق بە نێوی ئەوە، رادیو قاهیرە لە ۳۱ مارسی ۱۹۷۸ ز ـ ئەمەی راگەیاند. یادوریە عەونی گەورەترین رۆژنامەنوسی ژن لە دنیای عەرەب لەمیسردا یا شیرن و شیرین هان لە دنیای هونەر لە میسردا، یا (عبدالصمد عبدالباسط) قاری قورئانی دەنگ خۆشی ناودار کە لەکوردە ئاوارەکانە.

ئەگەر بڕێک بڕوانینەدواوە، دەبینین کە (ابن‌خلدون) لەسەر خزمەتو زانایی زانایانی کورد. شەهادەتی بۆ داوینو دەڵێ: (... ئێمە لەکۆری فێربونی زانستدا بیستومانە کە بنچینەی پێگەی زانینو ئەدەب چوارکتیبە ۱ ـ ئەدەبولکاتب نوسراوی کوری قوتەیبەی دینەوەری کوردی لای کرماشان ۲ ـ نەوادر نوسراوی ئەبوعەلی ئیسماعیل قاڵی دیاربەکریە.[1] کەخۆم دوای تەواوکردنی خوێندنی دەورەی عالیو وەرگرتنی دوکتوری ئەم ریسالەی تاریخ علومی ئیسلامی یەم لە زانکۆ لە تاران بە دەرس بە زانینخوازان (دانشجۆیان) و تۆتەوەو لەم ریسالەشدا بە نەقڵ لە (مقدمەی ابن‌خلدون) ئەو دوکتێبە بە سەرچاوە دانریاون، کە هەرکەس بییەوێ مە بەستێ لە بابەت فەرهەنگو زانینی ئیسلامییەوە بڵێ یا بنوسێ وەک مالیاتی موستەقیمو ناموستەقیم، لەو دوکتێبە، وەردەگرێ.

تازە ئەگەر تەماشای سەرەتای ئیسلام بکەین بۆمان روون دەبێتەوە کە کورد صەحابەی وەک جابان الکردی و مەیمون ئەبو بە صیرابن جابان الکردی هەبووە کە فەرمودەیان لە پیغەمبەر نەقڵ کردوە،

لەزانایان کەسانێ وەک: عبدالسلام ماردینی، ئیمام عبدالرحمان خازینی وابن رەسول ساوجبلاغی و محی‌الدین خلاطی هەبون کە لە زانینی ریاضیدا زۆرشارەزا بونو

---

(۱) بروانە پەرەی ۱۱۷۵ مقدمەی ابن‌خلدون ج ۲ چاپی چوارەمی سالی ۱۳۶۲ی هەتاوی و ریسالەی (تاریخ علوم اسلامی) نوسراوی دوکتور جەلال هومایی.

تەنانەت محی‌الدین خەلاتی بۆسازدانی ڕەسەدخانەی مەراغا، هاریکاری خواجە نەصیری توسی کردوە یا (قاضی‌القضات عەلّامە کمال‌الدین هەولێری کە بە قدوة المحققین و سلطان الحکما ناودار بووە و بەزاناتر لە ئیمام محەمەد غەزالی دانراوە چونکاعیلمی ریاضی زاینوە، بەلّام غەزالی وای نەزانێوە، یا مەولانا خالد شارەزوری کە بە نوسیخەی جامیعە و نوسخەی نابیغە ناوداڕە و خەڵیفەی لە مەکە، قودس و زۆربەی ولاّتە ئیسلامی یەکان هەبووە. یازەینەدین ئامێدی کە شەشسەت سالّ بەرلە لویس برایل ـ ی فەرانسەوی خەتی بۆ نابینایان داناوە، یا ئەبوسعود ئامێدی کەتەفسیری ارشادالعقل السلیم الی مزایا القرآن الکریم ـ ی داناوە ولە ۹۵۲ موفتیو شیخ الاسلامی دەورەی عوسمانی بووە تا لە ۹۸۲ وەفاتی کردوەو سولّتان با یەزید دوجایزەی بۆ ئەو تەفسیرە پێداوەو ئەم تەفسیرە زۆرپر ناوەرۆکەو چەن جار لە قاهیرە لەچاپ دراوەو منیش بۆ تەرجەمە و تەفسیری قورئان بەکوردی زۆرم لەم تەفسیرە کەڵک وەرگرتووە، یا قاضی‌الخافقین یا ابن‌خالۆیە، یا عباس لۆکەری یا عبدالکریم جیلی کرماشانی خێوی کتێبی (الانسان الکامل) یا خواجە عبدالله انصاری کە لە تاریخی بەلعە میدا دەڵێ؛من کوردێ بوم بیا وانی یا ابن الحاجب شارەزوری، یا سەیفەدین ئامێدی یا ابن صەلاح شارەزوری و زانایانی شارەزور، یا ئەبوحەنیفەی دینەوەری کەلەزانستی گیاناسی وشیمیدا خاوەن بیروڕایە یا ابن خەلەکان یاکوڕانی ئەسیری جەزەری کەکوری ئەسیر ئەبوفەتح ضیائەدین نەصرالله کوڕی محەمەد مونشی لە بابەت شانامەی فیردەوسی باشترین قەضاوەتی کردوەو ئەمە کۆن ترین سەرچاوەیە بەزمانی عەرەبی کە لە بابەت شانامەوە دەناسرێ، یا عیسی الکردی، یا عبدالرحیم بارزانی ناودار بەعیراقی ئوستادی حافظ ابن حجری عەستەلانی یا ابن‌حاج یا علاّمە مەلا ئەبوبەکر موصە نیف شاهۆی خەزرانی یاکورد عەلی یا عبدالله شەرقاوی کە شێخی ئەزهەری قاهیرەی میسر بووە یا سولەیمانی کوردی مەدەنی، یا شیخ عبدالرحمان ڕۆژبەیانی. ئوستاد شەهید مطهّری لە خدمات متقابل چاپی ئەوەڵدا فەرمویەتی ئمام محەمەد غەزالی دەڵێ؛(فەرهەنگی ئیسلامی لە سەرچوارستون دانراون، زانایانی ئامێدی دیاربەکر، زانایانی شارەزورو هەڵەبجەی سوتاو «هێروشێمای کوردستان» وەزانایانی دینەوەری کرماشان. جا ئەگەر خوازانایانی ئەوسێ مەڵبەندەی بە فەرهەنگی ئیسلامی نەدابا فەرهەنگی ئیسلامی ئاواقەوام دەوامی نەدەبو؛دیارە زانایانی

ئەم سێ مە لێبەندە کوردن. لە خواناسان بابا تاهیر عوریان، سوهرەوەردی یەکان کە سەعدی فەرمویەتی:

مقالات مردان زمردی شنو — نە از سعدی از سهرەوردی شنو
مرا شیخ دانای مرشد شهاب — دو اندز فرمود بر روی آب
یکی آنکە در نفس خود بین مباش — دگر آنکە در جمع بدبین مباش

مەبەست خێوی عەوارفولمە عاریفە. یا تاج‌العارفین ئەبولوەفای کورد کە حەکیم سەنایی لە پەسەندی دافەرمویەتی:

قرنها باید کە تا از پشت آدم نطفەای — بوالوفایی کُرد گردد یا شود ویس قرن

کە چەندین خەلیفەی وەک شیخ بەطو، شیخ جاگیرلو، شێخ ماجدکردی، شێخ مەتەر بارزانی و... [1] هەبووە. کە شەمسی مە غریبیش لەبەر کولّو لە غەزەلی ۵۱ دا لە پەسەندی عاریفێکی کورددا بەناوی تاج‌العارفین ئەبولوەفای کورد بەشیعر فەرمویەتی:

این کرد پریچهره ندانم کە چە کردست — عیسی است کزو زندە شود هر کە بمرداست

یا حەزرەتی سەییدکاک ئەحمەد بەرزنجی ناودار بەکاک ئەحمەد سولەیمانی دەڵێن: کاتێ نارنجۆک لەبن پیێ سولتان عەبدولحەمید خەڵیفەی تورکی عوسمانی دەتەقێ، هاوار دەکاودەڵێ: نانا نارنجۆک یاکوللە من نابڕێ وکارم تێ ناکا چونکا دوعاو گوللە بەندی کاک ئەحمەدم پێیە، وە شێخ رەزای تاڵەبانی کە بەهەرکەس گەییوە قسەیەکی سوکی ناوەتە پارسەنگی کە دەگاتە کاک ئەحمەد، دەڵێ، خۆزگەم بەسەگی قاپیەکەی ئەحمەدی کاکی، خوا بۆیێ واناو داری کردبو، کە لەکاتی خۆیدا کاک ئەحمەد بەرزنجی عیلمو دارایی خوێ بۆخزمەت بە چینی نابینایان تەرخان کرد بوو پیێ دەخویندەنو بە خێوی دەکردن خوایش هەر لەم دنیا جەزای داوەتەوە و ناوداری کردوە. یا خواناسێکی وەک ضیاءالحق حسام‌الدین چەلە بی، کەمەولاناجەلالەدین رۆمی لە سەرەتای بەرگی ۲، ۳، ۴، ۵ و ٦ ی مەسنەوی داتاریفی ئەوزاتە دەکاو دەڵێ: بووەتە هۆی دانانی مەسنەوی کە لە سەرەتای ج ۲ دا فەرمویەتی:

چون ضیاءالحق حسام‌الدین عنان — بازگردانید ز اوج آسمان

---

(۱) کتاب قلائدالجواهر و بهجةالاسرار و شرح احوال باباتاهر عوریان، انتشارات آثارملی، چاپ ۱۳۵۴.

چون بمعراج حقایق رفته بود، یادەڵێ:

ای ضیاءالحق حسام‌الدین تویی که گذشت ازمه بنورت مثنوی
ای ضیاء الحق حسام‌الدین راد اوستادان صفا را اوستاد

یا (تاج‌الدین اشنوی که به شیخ شیوخ الاسلام، سلطان المحققین، ملک‌الحکماء و الواعظین، سلطان المتکلمین تاج الملت والدین محمودبن‌خداداد اشنوی، ناوداره) خێوی غایة الامکان فی‌درایة المکان، یا ئەبو عەلی رودباری که به جامیعی شەریعەت، تەریقەت و حەقیقەت ناوداره یا عەبدوڵڵا رودباری و مەلا خدر رودباری.

ئەگەر هەندێ بیر له رۆژگاری پێشو، بەرلەدانانی (دارالفنون) له ئێران‌و دنیای ئیسلام‌دا بکەینەوه، جوان بۆمان دەردەکەوێ که دوای فەجری ئیسلام خوێندەوارانی کورد، بەتایبەت له نێومەلاو فەقێدا، له حوجرەو خوێندنگەکانی ئەو سەردەمە له پاڵ خوێندنی مەعارفی ئیسلامی،ئەدەب و فەرهەنگ و زمانی کوردی بەدەرس دەخوێنددرا وەزمان و زاراوەی گۆرانی کەخانای قوبادی، مەلا پەریشانی دینەوەری لور، غولامرەزائەرکەوازی، بێسارانی، حەکیم مەولەوی کورد، سەرهەنگ ئەڵماس‌خانی کەندوڵەیی، میرزا شەفیع کولیایی، کۆماسی، سەیدی هەورامانی، تورکە میرە، میرزا عەبدوالقادر پاوەیی، سەید صاڵح ماهی‌دەشتی، سەی یا قوێ ماهی‌دەشتی، مەلا مەنوچیهری کۆڵیوەند، میرنەوروز و مەلا رۆستەمی ئیلامی و... شیعریان پێو تووە، زمانی خوێندن و نوسین‌و زمانی رەسمی و باوی ئەو سەردەمەی نێو کوردەواری بووە، جا هەربۆیێ خانا وا بەراشکاوی دەڵێ : به لەفزی کوردی کوردستان تەمام - پێش‌بوان (محظوظ) باقی (والسلام). خانا نوسین‌و دانانی شیعر به زمانی کوردی به شانازی و بە ئەرکی سەرشانی، دەزانێ و دەڵێ: ...

هەرچەندمەواچان فارسی شەککەرەن کوردی جەفارسی بەل شیرین تەرەن.(۱)

کەچی وەک ئەوەمام هیمن شاعیری شیرین زمانی کوردی موکریانی ئەو دو چاپەی نەدیوەو شیعرەکەی خانای گۆریوەو لەباتی (کوردی جەفارسی بەل)ی کردۆتە

---

(۱) بروانە دیوانی خاناپەرەی ۲۱ـم ئەورەنگ، چاپی ئێران سالی ۱۳۴۸ی هەتاوی‌و چاپی عێراق کۆڕی زانیاری کورد، پەرەی ۱۴ چاپی سالی ۱۹۷۵ی زاینی.

(کوردی جەلای من) دیارە جەلای من ئەو واتا ناگەیینێ کەخاناویستویەتی[۱]
لە فەرمان رەوایان صەلاحەدین ئەیوبی و کەریمخانی زەند[۲]

لەسەردەمی هێرشی عەرەب بۆ سەرکوردستان شایەروخۆی وێژێک لەکوشت و برین، تالآن، بەدیل گرتنی ژن و پیاو، زارۆک و مێرمندالآن، وەستەمی هێرشکاران، خەبەردەداو دوعاونزا دەباتە بەرخواو دەگری و هاوار لەخواد کاو دەڵێ: چامەی هورموزگان:

هورموزگان رمان ئاتران کوژان ویشان شاردەوە گەورەی گەورەکان
زۆرکار ئەرەب کردنەخاپور گوندئاوئی پاڵە، بەشی شارەزور
ژنێ و کەنیەکان، وەدیل بشینا پیا ئازا تلیا ژروی هوینا
رەوشتزەردەشت مەنۆوە بێکەس بە زەیەک نکاهورموز وە هیچ کەس.[۳]

جا بۆمان دەردەکەوێ کە زمانی کوردی بە پێ لێکۆڵینەوە، مێژوی بەرزی و نزمی خۆی بە مجۆرە نیشانداوە، لە حودودی سەدەی دەیەمی بەر لەزاین، یەکێک بەناوی ماسی سۆراتی چەن پیتی بە پێ مەخاریجی ئەبجەد، سازداوەوبیرو رای خۆی پێ نوسیوەو لە پاشان کوردەکانیش مەبەستی خۆیان بەو پیتانە نوسیوە، پیتی ماسی سۆراتی لە پیت گەلێ دەچێ کە لە سەتەی شەشەمی زاینی سازدراوە کە بە پیتی ئاوێستایی ناوداراە[۴] هەروا (مجلةالعربی) چاپی کووەیت لە ژمارەی ۲۰۰ ی مانگی تەموزی ۱۹۷۵ ی زاینی لە وتارێکدا کە بە قەڵەمی دوکتور (عبدالحلیم منتصر) لەژێر نێوی (ابن‌وحشیة فی‌الفلاحة) و (هواقدم الکتب فی‌العربیة) دەنوسێ (و انه نقل اکثر کتبه من اللغة النبطیة،

---

(۱) بروانە کۆواری ئەدەبی، فەرهەنگی سروە سالی یەکەم ژمارەی ـ ۱ ـ بەهاری ۱۳۶۵ ی هەتاوی

(۲) بروانە کتیبێ جیهانی موسلمین پەرەی ۸۹ ـ چاپی سالی ۱۳۴۲.

(۳) گوندا، گونا، ئی‌پالە: ئەم خەتە، ئەم هەرێمە ـ ئەم هۆنراوە بەزوانی گۆرانی کوردین، هەروەک ئەمین زەکی بەگ فەرمویەتی ئەم هۆنە لەپە راوێژی ۱۸ لە سەر لاپەرەی ۱۱ لە کتێبی خەباتی کورد نوسراوی واسیلی نیکیتین چاپ کراوە (فەرمودەی مامۆستا روژ بەیانی) وە ملک‌الشعرای بهار، ژمارەی ۵ کۆواری میهر چاپی ۱۳۱۶. نەقل لە کۆواری گرشەی کوردستان چاپی گولآنی ۱۳۶۰ و ۱۹۸۱ ی زاینی ژمارەی ۲ و ۳ سالی دوەم، تاران کە یەکەم ژمارەی گرشەی کوردستان لە ۱ فارسی ۱۹۸۱ لەچاپ دراوەو بلاو کراوەتەوە (شەپۆل).

(۴) تاریخی مەردوخ: ئایەتوللا شێخ محەمەد مەدوخ کوردستانی ج ۱ پەرەی ۴۰ تا ۳۰ چاپی ئەرتەش و بەر کولی کتیبێ نەزانی مزگانی کوردی نوسراوی دوکتور سەعیدخانی کوردستانی چاپی ۱۳۰۹ ی هەتاوی، تاران.

ولم ينشر من تآليفه فی‌اللغة العربية سوی «شوق المستهام فی‌معرفة رموز الاقلام» و قد ذكر فی آخر كتابه هذا انه ترجم من اللغةالكردية كتاباً فی‌علل المياه‌و كيفية استخراجها و استنباطها من‌الارض المجهولة الاصل)[1]

بەم قسە ولێکۆڵینەوە تافەجری ئیسلام پیتی کوردی (ماسی سۆراتی) لە نێو کوردان‌دا باو بووەو دوای پەرەسەندنی ئیسلام لە نێو نەتەوەی کورد، پیتی کوفی جێگای‌گرتەوە.

جائەوەیە دەبێ بڵێین: زمانی کوردی دوای داهاتنی ئیسلامیش لە حوجرە و فێرگە ئۆڵی یەکاندا باوی هەرماوەو تەنانەت زۆربەی ماموستا ئاینی‌یەکان کتێبەعیلمی‌و ڕێزمانەکانیان هێناوەتە سەر زمانی کوردی، وەک عەلی تەرەماخی، مەلا خەلیلی سیرت و... تازە شاعیران و زانایانی کوردی وەک حەکیم ئەحمەدخانی، حاجی قادرکۆیی، مەلای جزیری، وەفایی، نالی، مەحوی، بێخود، مەلای‌باتە، عەلی حەریری، عەللامە مەلا عەبدولکەریم مودەریس ئیمام شافعی ڕۆژگار و ... بەدانانی دیوان و ئەشعارو نوسینی کتێب‌و تەرجەمەو تەفسیری قورئان‌و شەریعەتی ئیسلام، زمان‌و ئەدەب و فەرهەنگ‌و هونەری کوردی یان غەنی وبە تەسەلی ڕاگرتووەو لە حوجرەو فێرگەکان دەرسیان پێ‌وتۆتەوە، هەروەک خانای قوبادیش فەرمویەتی

هەرچەن مەواچان... ـ ئەبێ لەم دنیا بەد فەرِو بەد ڕەفتارەدا هەرکەس بەو زمانەی وا خواپێی داوە بنوسێ وشیعرو هونەی پێ‌بڵێ، خودایش بۆ زمانی ئەقوام و نەتەوەکان گرینگی یەکی تایبەتی داناوەو ئەوە بەئایەت ونیشانەی ئیلاهی دەزانێ‌و دەفەرمی (وَ مِنْ آياتِهِ خَلْقُ السَّمٰواتِ وَ الْأَرْضِ وَ اخْتِلافُ أَلْسِنَتِكُمْ وَ أَلْوانِكُمْ إِنَّ فی ذالِكَ لَآياتٍ لِلْعٰلِمينَ.) سورەی ڕوم ئایەتی ۲۲ ـ هەروەکو دەبینین خوا لەم ئایەتەدا زمانی لەڕێزەی ئاسمان‌و زەوی‌و ڕەنگەکانی ئینسان داناوەو بە ئایەت‌و نیشانەی خۆی ژماردوە، وە مەفهومەکەی ئەمەیە: قەبوڵ نەکردن‌و بایەخ نەدان بەزمانان وەک قەبوڵ نەکردن‌و بایەخ

---

(۱) ڕۆژنامەی کەیهانی هەوایی پەرەی (ویژەی هنر و ادب) چاپی ۱۳۷۰/۱۲/۲۸ و ۱۸ مارسی ۱۹۹۲ی زایینی (مقدمەای بر زبان و ادب کُردی) نوسراوی محمد صالح ابراهیمی (شەپۆل) و سەرەتای قاموسی کوردی بە نوسین و لێکۆڵینەوەی ئەورەحمان زەبیحی (بێژەن) چاپی کۆڕی‌زانیاری کوردی بەغدا سالی ۱۹۷۷ی زایینی، پەرەی ۳۸.
بەڵام کەیهانی هەوایی لەباتی (محمد صالح ابراهیمی) نوسیویەتی(محمد ابراهیم صالحی).

نەدان بەدروست کردنی ئاسمانو ئەرزو گۆڕانی شەوو ڕۆژ وایە، ئاخرە کەی یانی بایەخ نەدانو قەبوّل نەکردنی ئایەتو نیشانەکانی خودا، وەئینکاری بەدیهیات، هـەر وەکـو ڕەژیمی تاغوت لەماوەی پەنجاساڵدا، کردی. جا هەر لە بەر ئەمە لە مەقاماتی مـحەللی داوا دەکەم ئیجازە بدەن ئەصلی ١٥ ی قانونی ئەساسی ئیجرا بکرێ تامێرمندالو لاوان بەزمانی زگماکیو کوردی بخوێنن وەپەیامی مێژویی ١٣٥٨/٨/٢٦ ی ئیمام خومەینی (ڕە) ڕابەری شورشو دامەزرێنەری کۆماری ئیسلامی ئێران بەڕێوە ببرێ، کە فەرمویەتی (... اسلام بزرگ تمام تبعیضها را محکوم نموده و برای هیچ گروهی ویژگی خاصی قرار نداده و تقوا و تعهد به اسلام تنها کرامت انسانهاست، و در پناه اسلام و جمهوری اسلامی حق اداره‌ی امور داخلی و محلّی و رفع هرگونه تبعیض فرهنگی و اقتصادی و سیاسی متعلق به تمام قشرهای ملت است منجمله برادران کرد...)[1]

این پیام امام‌خمینی، یک پیام اداری یا سیاسی نیست بـلکه یک حکـم شـرعی می‌باشد و براساس روح اسلام و قرآن است که می‌فرماید: اسلام بزرگ تمام تـبعیضها محکوم نموده است... حیف و هزاران حیف امام در حیات نیست که بروم دامـنش را بگیرم و بگویم کاربدستان فرموده شما را اجرا نمی‌کنند، که داد و بیداد کنم، باید عرض کنم ما در مرکز داد و بیداد خود را بمقامات عالی رسانده و میرسانیم، امّا اجرای فرامین به عهدهٔ مأموران محلی است.

والسلام علی من اتبع الهدی

محمد صالح ابراهیمی مترجم و مفسّر قرآن به زبان کُردی

۹/۲/۱۳۷۸ و ۲۹ ماه مارس ۱۹۹۹ تاریخ ایران

(١) روزنامه کیهان ١٣٥٨/٨/٢٧ خورشیدی و صحیفه‌ی نور، مجله گرشه‌ی کردستان ژمارەی ١ سالی ١ پەرەی ٢٩ تا ٢٧ و ژمارەی ٣ سالی دوەم پەرەی ٧ تا ٥ و ژمارەی ٧ سالی دوەم پەرەی ٥ تا ٣ چاپی ١٩٨١ ـ ز ـ

به گمانم پاییز هفتاد و دو بود، که دوستی مرا به مجلسی دعوت کرد، که به مناسبت هشتاد و یکمین سال تولد استاد محمد قاضی نویسنده، شاعر، مترجم و ادیب بزرگ عصر ما برگزار می‌شد، به علت گرفتاری شرمندهٔ بی توفیقی خودم شدم. که آن دوست گوشی تلفن را گذاشت. این چند کلمه منظوم از خاطرم گذشت، در آن لحظه دیگر دسترسی به آن دوست نبود، که از او بخواهم در آن مجلس این چند کلمه عرض ارادت مرا به پیشگاه آن استاد بزرگ برساند. حالا مناسب دیدم که چاپ شود.



شفیعی کدکنی

پیر دَیر

قـــاضیا! نـــادره مَـــرد! و بـــزرگا رادا ! ســـال هشـــتاد و یکـم بـر تـو مـبارک بـادا !
شـــادی مـــردم ایـران چـو بُـوَد شـادیِ تـو بـــو کـــه بـینم هـمه ایـام بـه کـامت شـادا !
پـیر دَیْـری، چـو تـو، در دهـر نـبینم امـروز از در بـــلخ گـــزین تـــا بـــه خـــطِ بـغدادا !
شـــمعِ کـــردانـی و کـردان، دل ایـرانشـهرند ای تـــو شـــمعِ دلِ مـا، پـرتوت افـزون بـادا !
مـــایه و دایـهٔ پـروردنِ ایـران مـهین بـــود آئـــینِ مـــهابادی و مُـلک مـادا
فـخر تـاریخ و تـبار هـمهٔ مـاست زکُـرد: شـیخ اشـراق و نـظامی دو تـن از اکـرادا
خـانِ زنـد، آنکـه چُـنو مـادرِ ایـران کـم زاد رسـتم کُـرد بُـد امـا نـه کـه فِـرّخ زادا
اصل «کُرمانجی»، و «گورانی»و«زازا» خود چیست حـرفِ شـیرین کـه سـخن سـر کـند از فـرهادا
عمری، ای دوست به فرهنگ وطن جان بخشید، قـلمت، صـاعقهٔ هـر بَـد و هـر بـیدادا

هـمچنین شـاد و هشـیوار و سـخن پـیشه بزی
نـیز هشـتادِ دگـر بـر سـر ایـن هشـتادا !

داره مرواری: شجرة الدر، ملکة المسلمین

داره مرواری: شجرة الدر، ملکه المسلمین له سەرەتای قەرنی شەشەمی کۆچی دا سپاگەلی فەلەو خاچپەرستەکان هەندێ ولاتانی ئیسلامی (میسر، شامات و...) یان دابووه بە رهێرش و کوشت و برین وتالان و برۆ، شارەکانیان یەکدوای یەک لەناوئەبرد، خەلیفەی عەباسیش وەک پیرەژن دەسەو ئەژنۆ دانیشتبوو بەکزو زبوونیەوە ئەی نوارپە ئەو شانۆدڵ تەزێنە خوێن ئاوییەوکارێکی لە دەس نەئەهات، لەو فەرتەنەیەدا دو سەرۆکی مەزنی کوردستان بەنێوی شێر کۆو ئەیوب کە نیشتمانە ئیسلامیەکانیان واژاکاو وئاڵوزاو دی لەکوردستانەوەلەگەڵ هەندێ لە پێشمەرگەی کورد چونە جەنگی ئەو خاچپەرستانە و جەنگێ باشیان کرد تا شێرکۆو ئەیو ب کۆچی دوایی یان کردو سە رۆکایەتی لەشکری ئیسلام کە وتە دەس یوسف سەلاحەدین ئەیوبی کورِی ئەیوب.

سەلا حەدین لە و مرۆڤە ناوداره مە زنانەی مێژویی کورده کە هێمانیش دوای چەندین سە دە لە سەر تاسە ری ئوروپا و جهانا دلێری و نە بە زی و پیاوەتی و دڵ ئاوایی وگەل خۆشەویستی ئەو پیاوە مەزنە و یەردی زمانە.

سە لاحەدین زۆر پیاوانە خاچپە رستەکانی تاراند و ریچارد ـی شێردڵ پاتشای ئینگلیسیشی بە دیل گرت و زۆر پیاوانەش ئازادی کرد. ریچارد واهۆگری خوی باش و پیاوەتی سەلا حە دین ببو، لێ برابو خوشکی خۆی لێ مارەکات،بە لاِم هەلاِو هوریای قەشەکان بە رگری لە وەکرد، سەلاحەدین دوای تاراندن و دەرکردنی فەلە و خاچ پە رستەکان بووە شای میسر و شامات و ولاِتە موسڵمان نشینەکان و دەسی کرد بە ئاوەدانکردنە وەی ولاِت و لە ساڵی ۵۵۹ کۆچی دا، کۆچی دوایی کرد و چە ندین ساڵ کورِان و نەوەو نەوەزاوبنە ماڵەی ئەو میرایەتی ولاِتە موسڵمان نشینەکانیان بەرِێوە بردوە. تا لە ساڵی ٦۴۸ نۆبەکەوتە دەس داره‌مرواری یا (شجرةالدر) کە یەکێ لە نەوەزاکانی سەلاحەدین بووە، داره‌مرواری ئافرەتێکی کاراوکارزان و هۆزان و دوربین بووەکاتێ بووەتە پاتشا سەرۆکەکانی سپایی ونیشتمانی بانگ ئەکات و قسەیان بۆ ئەکاو ئەێژێ:

باپیرم سەلاحەدین ئیوبی‌ی‌ەلە چنگاڵی فەلەکان ئازاد کرد، هێمنی و ئاسایشی لە ولاتە موسڵمانەکانا دابین کرد، بەڵام هێمان مەترسی هەیە و فەلەکان خۆیان لە تەماڵ داوە ئێستا مرۆڤێکی کارزان لە بنەماڵەی ئێمە دا وەبەر چاو ناکەوێ کە بیکەینە میری خۆمان ئەگەر ئێوەش پیاوێکی واتان پێ شک نایێ من ئامادەم میرایەتی بگرمە دەس و ولاٽ هێدی و هێمن راگرم.

سەرۆکە سپاییەکان و مرۆڤە مەزنەکانی ولاٽ کە لێهاتویی ئەو ژنە ناوداریان ئەزانی گشتیان بەیەکەتیان پێ کرد.

شجرةالدر ناز ناوی ملکةالمسلمینی پێدرا، هەر وەک باوو باپیری خۆی لەتەک خەڵکا هەڵدەستاو دائە نیشت و بەم هۆیەوە دەرباری قاهیرە ئەونەی تر ناوی داخست.

کاتێ روانی کە بە هۆی جەنگەوە خەڵک بە تایبەت جوتیاران و رەشایی دەس تەنگ و بێ ئەنوا بون، فەرمانی دا، باج و شەکەزەکات و مااڵیات لە سەر خەڵک لابەن و هەروا فەرمانی دائەو دانە و یڵاڵەی والە هەمارو سیلوکانایەبە سەر هەژارانا، دابەشی کەن، ئەڵێن:

چوار مانگ بوداره مرواری هاتبوە سەرکار، کاتی حەج هات، ئەو یش وەزیرانی خۆی جەم کردوپێی وتن: ئەگەرچی حەجم لە سەرە بەڵام هەڵسوڕان وهێدی وهێمن کردنەوەی ولاٽ پێویستە، جا لەبەرئەم دەستورەئەو رو پۆشەی - کابە - کە لە حەزیری رەش چنراوە بیخەنە ناوکە ژاوە زێڕینەکەی من و لەگەڵ هەندێ لە پیاوان و ژنانی شیاو بیبەنە مەککە، رو پۆشەکەی پارەکە تیکە تیکە بکەن بە سەر حاجیانا دابەشیکەن و بەشی منیش بهێننەوە. وە لە لایەن منیشەوە ماڵی خودا بە ئاوی زەمزەم وگولاوبشۆن و رو پۆشە تازەکەی بە سەرا هەڵکێشن وەئەم سەد هەزار دیناره دراوەکە ماڵی خۆمە بیدەن بە هەژارانی مەککە و مەدینە. کاروان لە کاتی خۆیدا کەوتە ڕێ، دەستورەکانی ئەو یان بە ڕێوە برد، کاتی گەڕانەوەی کاروان، داره مرواری چووە پێشوازیان و خۆی هەوساری وشترەکەی گرت و بەرەو ماڵ بە پیادە رایی کێشا، لە پاشان دیاریەکانی لەسەر کاروانەوان وەرگرت و خەلاٽ و بەراتی بە گشت کاروانەوانەکان دا ئەمە لە میسرا بوبە باو، وە تاچەن ساڵ بەر لەمە ئەم پێشوازی کردنە لەکاروان بەیادی ئەو ئافرەتەکوردە مەزنە ببوە باو و جێژنیان بۆئەگرت. لەکاتی میری دارەمرواری هەواڵ بە هانری پاتشای فەرانسەوی گەیی کە ئافرەتێ و امیری ئەکاو خەڵیفەی عەباسیش بە دژی وەستاوە ئێستا

کاتی ئەوەیە فە لەکان دوبارە هێرش بەرنەوەسەر ولاّتە موسڵمان نشینەکان، لە ئاکاما لە شکر گەلێکی فرە لە چوار قوڕنەی فەرنگەوە بۆ داگیر کردنی سەرزەوی ئیسلام کەوتنە ڕێ وبە سەدان مالم و قەشەش لەتەک ئەوانا هاتن و خەڵکییان بۆ هێرش بردن هان ئەدا، کە ئەشێ گڵکۆی حەزرەتی عیسا مەسیح لە ژێر دەس موسڵمانان دە ڕێنن، ئاشکرایە کە لەوکاتەدا بیری ئایینی لەناو فەلەکانا زۆر بووەو ئەم چاوو ڕایەش شوێنی لەناو چینی بۆرە پیاوانا زۆر بووە تا ئەو شوێنەی کە کۆڕێ زۆر لە پیرەژنان بە ناو بۆ ئەو جیهادە ئایینیە بە جیا هاتبون، ئە وانەی وانەیان توانیبو بێنە جەنگ، پارە و دراویان ئەدا. ئەم لەشکرە زۆرە لە... داردانیل تێپە ڕیان کردبو و پێیان نابووە ناوئاسیا و چەندین ناوی جەنگیش بۆداگیر کردنی لەنگەرگاکانی ئیسلام بەنێوی زریە کانا خولیان ئەخوارد، دارەمرواری کاتێ ئەم هەوالاّنەی زانی بانگەوازی کرد و سپایەکی زۆری خستە ڕێ و خۆیشی سواری کەژاوەی زێرین بوولە کۆشکی «خەتات» بۆ بەڕێ خستنیان هاتە دەرێ و بە دەیان قورئان خوێنی خۆش دەنگ و ئاوازیش لەم لاولای کەژاوەی دارەمرواری یەوە ئەڕۆیشتن وپڕ بە دەم قورئانیان ئە خوێند و ئەو ئایەتانەی والە بابەت جیهاد و پاراستنی نیشتمانە وە بۆیدو پاتیان ئەکردەوە ئەم کردەوەی دارەمرواری وەها خەڵکی گەرم کردبو کە هەزاران کەس لەو موسڵمانانەوا سپاییش نەبون دەسیان دابووە چەک و بۆتاراندنی فە لە هێرشکارەکان کەوتبونە ڕێگا، دارەمرواری لە ناوکە ژاوەکە یە وە ڕوی کردە خەڵکەکە، پێی وتن : ئەی سپایانی نە بەزی من، ئێوە بۆبەرگری لە خاک و ئاوی خۆتان هاتون و ناتانە وێ هێرش بەرنە، سەرکەس و مالّ و سامانی ئەم و ئەو داگیر بکەن، هەڵبەت خودایش پشت و پەناتانە، دژو دوژمن لە خاکی خۆتان دەرکەن و بیان تارێنن. بەلاّم لەوە زیاتر کارتان پێان نەبێ چونکە ئێمە تەنیا بە حوکمی ئیسلام لە خۆمان بەرگری ئەکەین و بەس. ئێستا من بەرەو پێتەخت ئەگەڕێمەوە و چاوەڕوانم ئەگە ڕپێویست بێ بانگم کەنە مەتەرێز تامنیش شان بە شانی ئێوە بۆ دیفاع و بەرگری لە مافی ولاّت جەنگ بکەم، سەرداره کان کاتێ ئەم قسانەیان بیست یەک دەنگ وتیان بژی: مەلە کە، ئێمە ئەچینە جەنگ و بە یارمەتی یەزدان موژدەی پیرۆزی و سە رکەوتنی خۆمان بۆ تۆ دەهێنینەوە ئەم پێش بینیە بە ڕاست گە ڕاو دوای سێ مانگ و چەن ڕۆژسپای ئیسلام دوژمنە کانیان ڕاونا خۆیان بەدیل و مالّ و دەسکە وتێکی زۆرەوە

گەڕانەوە، داره مرواری فەرمانی دا دیلەکانیان بەبارمتەو خۆکڕینەوە ئازادکرد، یەکێک لەو جەژنانەی والەکاتی داڕەمرواری دا باو بووە ئەوەیە، کاتێ لەمانگی ئاوریل ومەیدا زریەی نیل ئاوی زۆر ئەبوو ئەهاتە سەر، داره مرواری بە ڕەسمی فەراعینەی میسر سواری ئەسپێ ئەبو و وەزیری ئەعزەم هەوساری ئەسپی مەلەکەی ئەگرت بە دەسەوەو دە هەزار نێزە بە دەس و غولامی کەمەر زێڕینیش بە پیادە لەبەر رکێفی داره مرواری یەوە ئە ڕۆیشتن، پیاو مەزنانی سپایی ونیشتمانی بۆ ڕێز نانی مەلەکە بە پیادە ئەهاتن، هەندێ لەکارەکەران و غولامانی دەرباری بە چەپکەگوڵ و مەنقەڵە عودەوە لەبەر جڵەو یدا ئە ڕۆیشتن.

داره مرواری بە و هەمو شکۆ یەوە لەکۆشکی خۆیەوە تالیۆاری نیل ئەهات و چەپکە گوڵێکی بە ڕەسمی فەراعینەی میسر ئەدا، بەدەم ئاودا وپێشکە شی نیلی ئەکرد و لە ئەسپ دابەزی و مشتێکی لە ئاوی نیلی هەڵگوێزاو دوبارەکردیەوە ناو ئاوی نیل لەپاشان گۆرانی بێژان و خۆو ێژان دەسیان ئەکردبە مەقام وگۆرانی وتن و شمشاڵ وبلوێر لێدان و ژن و پیاووکچ و کوڕ بە شایی و ڕە شبە لەکێ،بەزمیان سازئەکرد، داڕەمرواری لەکاتی گەڕانەوەدا هەزاران سککەی زێڕو زێوینی بەو خەڵک و حەشیمەتەئەداکە لە لایەکی ئەو سککەیە داڕەمرواری ولە ولای تریشی ملکةالمسلمین هەڵکەندرابو. داڕەمرواری وەکگشت بنە ماڵەی مەزنی ئەیو بی بەزمانی شیرینی کوردی لە تەککوردە دەرباریەکانا قسەی ئەکردو زۆری حەز لەداب و دەستوری نیشتمانی باو باپیری خۆی ئەکرد، نە ورۆزی ئەکردە جێژن، هەمیشە خۆیی بەوە ڕائەناکەکوردەویەکێک لەو شوێنە وارانەی سەردەمو کاتی پاتشایەتی داره مرواری دانانی بیمارستان و خەستەخانە و نەخۆشخانەگەلی گشتیە،بە زمانی کوردی بەو شوێنەیان وتووە... بارستانکە ئێستاش لە میسرا بە بیمارستان دەڵێن: بارستان، لە پێش سەلاحەدین و داڕەمرواری دا لە میسرا نەخۆشخانەی گشتی نەبووە، داڕەمرواری بۆحەسانەوەی نەخۆشو پەرستاری کردن لە لەشی بیمارانی هەژار و بێ ئەنوای میسر و شارەکانی تری ولاتە موسڵمان نشینەکانی ژێر فەرمانی خۆی دەستوری دا نەخۆسخانەگەلێی زۆریان سازکرد.

هەروەها رایسپارد تا هەندێ لە خۆشنوسانی ناوداری ئەو دەمە بەهێنن و موچە و دراویان بدەنێ تا ئەوانیش قورئان بنوسنەوەو بی نێرنە شار وگوندە موسڵماننشینەکان،هێمان لە

مۆزە خانەکانی گەورەی ئوروپا و ئە مریکا قورئانگەلی دەسنوسی وەقفی دارەمرواری، سکەگەلی زەمانی پاتشایەتی ئەوئەبینرێ، دارەمرواری یەکەم ژنی کوردی موسڵمانەکە گەیشتۆتە پلەی پاشایەتی، دارەمرواری لەو پەڕەی سەر بە خۆیی و دەسەلاتا میری کردوە. موعتەسەم ئاخرین خەلیفەی عەباسی کە بەرزی و ناوداری دارەمرواری ئیدی لەبەر حەسودی تا ئەوشۆینەی توانیبای کارشکێنی ئەکردو فەلەکانیشی لێهان ئەدا تاهێرش بەرنە سەر ولاتە موسڵماننشینەکانو ئەویش هێرشی مەغۆلەکانبو. هەلاکۆخان موعتەسەمی عەباسی کوشت و لە ٦٥٦ کۆچیدا، دوایی بە خیلافەتی عەباسی هێنا و زۆرێ لە ولاتە موسڵماننشینەکانی وێران کرد، بە داخەوە لەکاتی هێرشی مەغۆلا دارەمرواری نەمابو، لام وایە ئەگەر ما با چڵون فەلەکانی تێک شکاند مەغۆلەکانیشی ئەشکاند و ئەی تاراندن، تورانشا، کوڕی دارەمرواری لەسەر کار بوبەلاّم زیپک و نەبەزی و کارزانی و لێهاتویی دایکی خۆی نەبو. ئەمەبوکورتەیەک لەسەرگوزەشتی دارەمرواری ئەو ئافرەتە بەناو بانگەکوردە، کە برازای شێرکۆ بووەو لە رەسەن وەرەگەزی سەلاحەدین ئەیوبی کوردستان بو، کە مێژوی جهان ئەو بە یەکێک لە ئافرەتانی بێ وێنەی جهان داناوەو زۆر لە ئیندیراگاندی و تاچیر ژیرتر و بە دەسەلاّتتربو[1].

ژن لە روانگای قورئانەوە:- بایەخێ زۆری پێدراوە، بەلاّم شازاّلمە خۆبینە کان رەفتاریان بە قورئان نەکردوە، خوالە ئایە تی ئەنفوسیدا فەرمویەتی (ومن آیاته اَنْ خلقلکم من انفسکم ازواجاً لتسکنواالیها) جا چونکا پێوەند لە نێو خاو و خێزانداا بە تایبەت، وە لە نێو هەموی ئینساندا بەگشتی نیازی بە جۆرێ جازیبە و کەششی دڵ و

۱سەرچاوە: گۆڤاری ژنی رۆژئەژمارەی ۱۴ گولاّنی سالی ۱۳۴٦ هەتاوی و ۲۵۸۰ کوردی و ۱۹٦۸ زاینی و کتێبیی ژنانی نامی ئیسلام و ئێران چاپی سالی ۱۳۳۸ هەتاوی، کتێبی باوی کۆمەلاّیەتی و مێژویی، گرشەی کوردستان لاپەرەکانیی ۲۳ تا ۲۹ ژمارە (۵) چاپی سالی ۱۳٦۰ هەتاوی و رێکەوتی ۱۹۸۱ز سالی ۲ تاران، کتێبی ژیناوەری زانایانی کورد لە جیهانی ئیسلامەتی یا گەنجینەی فەرهەنگ و زانست چاپی سالی ۱۳٦۴ هەتاوی تاران لاپەرەکانی ۷۱۳ تا ۷۱۹، کۆواری ئاوێنە ژمارەی ۴ پە رەی ۴۲ تا ۴۷. کە باسی دارە مرواری: شجرةالدر ملکةالمسلمینلە سروەی ژمارەی ۴۱ چاپی ۱۳٦۸ کە ئە حمەدبەگزاردە لەسەقزەوە بوێی ناردوە، بەناوی ئەوەوە لەپەرەی ۱۸ تا ۲۱ لە چاپدراوەو دوایی ئە وهەڵە لەیەکێ ژمارەکانی سروە راست کراوتەوەو (شەپۆل).

دەرونەوە هەیەچ لەباری ئەنبوژەنی یامەعنەوی، ئەوەیە کە خوالە دواییدا فەرمویەتی (و جعل بینکم مودة و رحمه) مەوەدەت و رەحمەتم لە نێو ئێوەدا، دانا، ئەوسا بۆ دوپاتەو تەئکید فەرمویەتی (ان فی ذلك لایاتٍ لقوم یتفکرون) سەرنج راکێشە کە قورئان لەم ئایەتدا ئامانج و هەدەف لەژن هێنان یا شوکردن، سوکنایی هاتن و ئارامشی لە بەرچاوگرتووە. نەک دیلی و کارە کەری ژن، قورئان بەتەعبیری پرواتای (لتسکنوا) مەبەست گەلێکی زۆر گرینگی راگە یاندوە، وێنەی ئەم واتایە لە ئایەتی ۱۸۹ سورەی ئەعرافیشدا هاتووە (هو الذی خلقکم من نفس واحدة و جعل منها زوجها لیسکن الیها) بە راستی وجودی ژن و مێرد بەو تایبەتیانەوە کەخوافەرمویەتی کە ئینسان هۆی سوکنایی و ئاراوقاراگرتنە، دیارە ئارامش خۆی لە ژیاندا یەکێکە لە مەواهیبی گەورەی خوا، وەئەم ئارامش و سوکنایی هاتنە، لێرەوەیە، کە ئەم دوانە موکەمیلو تەواو کارەوەی یە کترن و هۆی خۆشی و شادی و گەشەو پەروردە کردنی یە کترن، هەر یە کە بێ ئەوی دیکە ناتەواوە، داماوە، دیارە ئەوانەی خۆیان بە رەبەنی دەهێلنەوە، نیشانەی راوەستانی پلەی پیگەیشتنیانە، وە کاتێ ئینسان لە (رەبەنیەوە) بییەوێ بچێتە نێو ژیانی خاوخێرانیەوە، شەخسییەت و کە سایەتێکی تازە پەیدا دەکاولە کۆڕ و کۆمەڵدا هەست بەبەر پرسی دەکاو تەعادولی رۆحی بۆ بەدیدێ، چلە باری رۆحی و چلە باریلەش ولارەوە و چلە روانگای تاکی یالە باری کۆمەلاً یەتیەوە، سوکنایی دێ و خۆی لە ژیاندا، بەشە ریکی ژیان لە دەردو رەنج و خۆشی و ناخۆشی کۆڕ و کۆمەڵ دەزانێ. جائەگەر جوان بیر بکەینەوە، دە زانین کورد چبەر لە ئیسلام و چ دوای ئیسلام کە بە دڵ و بە ئیختیار دینی ئیسلامی وەر گرتووە، لە کۆڕ و کۆمەڵدا خۆی بە بەر پرس زانیوە و خزمەتێ زۆری بە فەرهەنگ و تەمەدون و شارستانیەت کردوە، کە مێژو شایەدە و کوردزاتەن بۆژن و کچ رێزی داناوە و ژنی بە شەریکی ژیان لە خۆشی وناخۆشی خۆی زانیوە، بە لاّم دراوسێبون لە گەڵ سوڵتان رەشادی تورکی وەسمانی و نالە پێ پان (نادرشای هەوشار)

وجیرانە زاڵمە کان لەنێو نەتەوەی کوردیشدا شوێنی داخست وە کە سانێ پەیدابون بە

بێڕێزی بڕوانەژنان، جاکاتێ ئەم خووە ناموٚو ناشیرینو ناشیاوە خەریکبو خوٚبخزێنێتە نێوکورد، ئەوەبو گەورەزاناو شاعیران و پیاوانی ئاینی و موسلیح و دڵسوزی وەک مەلای گەورە و حاجی قادر و گۆران و بێکەس وقانیع بە گژئەوخووە ناموٚو ناشیرینەداهاتن وبە دژی ئەوباوە،ناموٚیە کەوتنە ملە بە ملانێ کردن، کاتێ دیان کچی کورد لە مافی کۆمە لاٚیەتی، رامیاری ئابوری، بێبەش کراوە و چاویان لە خوی سوڵتان رەشاد و نالە پێ پان کردوەو لە نێومالٚ و خێزاندا، وەکو کورِ تەماشای کچ ناکرێ، تەنانەت شوکردنیشی بەدەست خوٚی نییە و لە هیچ دەرد و مەینە تێکدا هاواری کچ بە هیچ کوٚی ناگا، مەلای گەورە لیان بە جوابەهات و ئێستالە سەر ئێمە بە تایبەت لەسەر رونا ک بیرانو رۆحانیان پیوٚیستە بەپێ قورِئان و بەپێ خوٚرسکی ئیسلامی و ئینسانی لەگەڵ ئەم خووە ناموٚ و ناشیرینە مللە بەملانێ بکەین و ئیجازە نەدەین کچژن بەژنەی پێ بکرێ و ئەبێ بەکچ و ژن مافی قورِئانی پێبدرێ وە بە پێ فەرمودەی (طلب العلم فریضة علی کل مسلم و مسلمة) رێگای سەر کەوتن و پێگە یشتنی زیاتر و رێگای خوٚیندن بوٚ کچانی کورد باشتر خوٚش بکەین تاژن کە نیوەی کۆمەڵە دوانە کەوێ، دیارە ئە گەرژن و کچ لە کوردەواریدا دوابکەوێ وەک تائێستا خوی سوڵتان رەشادو نالە پێ پانیانفێرکردین تاکوٚرِو کوٚمەڵگای کورد لەکاروانی عیلمو زانین و هونەری رۆژ زیاتر، دوا بکەوێ جابوٚئەوەی نەتەوەی کورد دوانە کەوێ وبەڵکو پێشکەوێ، ئەبێ بکوٚشین ژن و کچ لە کوردەواریدا باشتر پێشکەوێ تاکوٚمەڵگای کوردەواری سەر کەوێ وپێشکەوێ[1].

حەیران خانم دونبەلی بنە ماڵەی دونبەلی وەکو (مەفتون) عبدالّرزاق دونبەلی و بەها ئەدین دونبەلی و مەزنەکانی تری بنە ماڵەی دونبەلی هەموٚلەخوٚو گوندەکانی لای خوٚ بون هەندێ لایان وایە حەیران خانمی دونبەلی لەتەورێز و هەندێ تریش لایان وایە لە (نەخجەوان) لە دایک بوە کە

۱- گرشەی کوردستان ژمارەس - ۱- ساڵی - ۱- پەرەی ۱۴ چاپی ۱۹۸۱/۳/۱ز -و۲۵۹۳/۱۲/۲۰ کۆ رەشەمە (پوٚڵان) ۱۳۵۹ی هەتاوی تاران (شەپوٚل). من (شەپوٚل) لە ژمارەی ۱- گرشەی کوردستان کە لە ۱۹۸۱/۳/۱ی زاینی لە چاپدرا و بلاٚو کرایەوە، بوٚ ئەوە کوردەواری را چڵە کێنین کە خوی بێگانە و ناموٚو ناشیرین سەبارەت بە کچ و ژن لە خوٚمان دور بخەینەوە و ژنبە ژن بە کچ نەکەین و رێگای تەرەقی بوٚکچان لە بەرچاوبگرین شیعرەکانی قانیعمان بلاٚوکردەوە کە دەردی کچلەکوٚرو کورڕواری)بن دەس سوڵتان رشاد و حاکمە ناموٚو زاڵمەکان لەو بارو بابە تەوە نیشان ئەدا.

دوای پەیمان نامەی تورکومان چایی لە نەخجەو انەوە گەرا ونەتەوەو کەریم خانی باوکی حەیران خانم گوندی (خانەقای سوری) لای ورمێی لەلایەن نایب‌السلطنەوە پێدراوە، بەلاّم دەسگیرانە کەی حەیران خانم نەی توانیوە بگەڕێتەوە بۆ ئازربایجان و لە ئاکاما حەیران خانم لە دەردو سۆزی دوری دەسگیرانە کەی چەن غەزلّی زۆر جوان و پڕواتای دانا وەو زیاتر لە ۸۰ سالّ ژیا وەوگۆیا تا ڕۆژگاری شا ناصرەدین قاچار ماوە. ئەمەش غەزەلێکلە حەیران

بر محفل خود راه مده اهل هوس را — در دور شکر، دور برانند مگس را
گلزار که از روی گل ماه تو خالی است — خار است به من با تو کنم میل قفس را
صد وای به حال دل آن کس که نداند — از ناله مرغان چمن بانک جرس را
فریاد که نادیده رخ یار خودم بست — آه دل برگشته بەمن راه نفس را
حیران، به فدای تو بران مدعیان — خوبان نگذارند به محفل همه کس را

هێمان:

خواهم به تو ازغم نهانی — بنمایم شرح داستانی
روزی زقضای آسمانی — دل را به هزار مهربانی
برداز کف من جهان جانی
مشهور جهان خردەبینی — غارتگر جان به نازنینی
در فهم و کمال به قرینی — خورشید جمال ومه جبینی
شیرین سخنی شکر دهانی
هم خور مراد و هم ملک خود — گنجینه جمال و مارگیسو
نسرین بدنی و عنبرین بو — غارتگر جان به خال هندو
با چشم سیاه جان ستانی

ناوی هەندێ لە ناو داران دونبولی:

دونبولیەکان لە سالّی ٦٠٧ی ماتگیەوە لە شامەوە هاتونەتە هەرێمی سەکمەن ئاواکە بەعیسا دونبولی بەخشراوە،لە پاشان چونەتە چورە ـ قەلاّی سمیران، لای چورەس، قەرە زیائەدین، جێگای دێی بستام یا (بهستان) بە قسەئەولیا چەلەپی دەسیان کردوە بە حوکومەت

کردن ـ دونبولەکان لە کوردانی یەزیدین: یەزتە، یەزەد کە لەئاوێستادا بەواتای فریشتەو پەری هاتووە ـ دونبولیەکان لە گەڵ سەلاحەدین بون و دوای هاتونە لای خۆ، لە ١٩ ربیع الثـانی ١٠١٢ی مانگی کە لە تەورێز پاشای تورکی عوسمانیان دزی و بردیـانە (نـیک پـەی) لای زەنگان بولای شاهە باسی سەفەوی، سەلمان بەگ: سوڵتان سوپاشی دونبولی بووە حاکـمی سەلماس و چورەس، چون خۆ بەهوی عوسمانیان وێران کرابو، سەلمان بەگ کوری شاوێردی و نەوەی حاجی بەگی کوژراوله ٩٥٥ی مانکیدا ، سەلمان بەگ١٠٣٤ بە ملاوە کە شاهەباس مرد بۆ ماوەی ٢٢ ساڵ حوکومەتی کرد تا لە ١٠٤٠ دامردو جەمیشد سوڵتانی مامیشی بووە حاکمی مەرەند ـ یا عبدالرزاق دونبولی کەلە ١٢٤٣ وەفاتی کردوە وکتێبی (ریاض الجنه و تجربة الاحراری) نوسیوە و شاعیر بوە ـیا بهاءالدین محمدبن عبدالرزاق دونبولی کە تاریخی ـه نابلەی نوسیوە و نوسخەی خەتی ئەوە لەکتێبخانەی میلی تەورێز بە ژومارەی ١٧٩٩ هەیە ـ یافەقیر ـ ی کوڕی حوسەینعەلی دونبولی لە ١٢٧٣ دا ئەمیش تاریخی دنابلەی نوسیوە ـ یـا حوسەین خان دو نبولی کە ئەمیش تاریخی دنابلەی نوسیوە.

لە ١٠٤٩ کە پەیمانی قەسر ـ ی شیرین لەنیوان شاسە فیو پاشای عوسمانی مۆرکرا گرینگی چورەس کە لە زەمانی سەلمان سولتان دونبولی دەسی پێکرابو لە دەورەی ئەیوب خان و مورتە زا قولی کوڕی زیاتر گرینگی پێدراو بوە ناوندیی بازرگانی، نەجەفقولیخان ـ خودادادخان ـ جەعفەر قولیخان ـ ئەمیر ئەرسەلانخان ـ مەحمودخان خاوەر ـ شەهبازخان قورساول باشی ـ محەمەد سادقخان ـ سولەیمانخان کوری حوسەینقولیخان ـ نە جەفقولیخان ـ خانم حەیران دونبولی، صاحیب دونبولی، شەوقی تەورێزی دونبولی، کورانـی عـبدالرزاق دونبولی: (بهاءالدین ئاغا، حاجی محەمەداغا، عەلی کە ناز ناوی: غەریب بوە، مەحموداغا) ـ دونبولیەکانی شاخەی کاشان: لە شەوالی ١٢١٨ی مانگی کە روس ـعەروس، شاری گەنجەی داگیر کرد شەری روسیەی تە زاری و ئێران دەسی پێ کرد، شاری خۆیێ کە بوکی شارەکانی ئێران بوو ئەحمەدخان دونبولی سازی دابوو١١٧٠ قلای خۆی بۆ خۆی ساز کردبو کە چوار دەروازەی هەبو: (دەروازەی چورەس، شوراب، ئە ستەنبوڵ، حیبابان) کە بە هۆی روس لە ناو

چو و خراپ کرا ـ ئەمەش ناوی هەندێ لەو ناو دارانە: ئەمیر خـان سـەردار ـ حـاتەمخان ـ ئیسماعیل خان لەک، ئیبراهیم خان، مەتەب خان، ئیمامعەلیخان ـ حەسەنعەلیخان ئاجودانباشی ـ حاجی میرزا ئاقاسی، حاجی میرزا عەبدوللاّ ـ میرزا ئەحمەدخان، نەجەفعەلیخـان، مـیرزا جەبار نازم مەهام، سەد دەلە، مومتاز مولک، موفەخە مولمولک، عەلائو سەلّتەنە ـ (شە پۆل)[1].

ئەبوبەکر (محەمەد) نەقاشی موسلی

ئەبوبەکر (محەمەد) نەقاشی موسلّی، کوڕی حەسەن کوڕی محەمەد کوڕی زیاد کوڕیی هارون کوڕی جەعفەر کوڕی سەنەد موقری. ئەم زانا پایەبەرزە بـێجگەلەوەی کـەلەهونەری نەقاشی دا زۆربا هونەروناوداربوە، لە زانست و زانینی تەفسیری قورئان وزۆربەی زانستە کانی دینیی زۆر ئاگادار بوەوئەم کتێبا نەشی نوسیوە: ۱ ـ شەفای صدور لەتەفسیری قورئـانا. ۲ ـ ئیشارەلەواتا کردنی غەریبی قورئانا. ۳ ـ موضیح لەواتای ئایەتە کانی موتەشابیهدا. ۴ ـ ئەبواب لەتەفسیردا. ۵ ـ ارم ذات العماد. ٦ ـ ضدالعقل. ۷ ـ مەناسک. ۸ ـ فهم‌المناسک. ۹ ـ اخبـار القصاص. ۱۰ ـ ذم الحسد. ۱۱ ـ دلایل النبوە. ۱۲ ـ موعجەمی کەبیر. ۱۳ ـ موعجەمی صەغیر. ۱۴ ـ موعجەمی ئەوسەت لە بابەت ناوی قُورئانْ وقە رائەتی ئەوانەوە. ۱۵ ـ سەبعەی کەبیر. ۱٦ ـ سەبعەی صەغیر ـ ۱۷ ـ سەبعەی ئەوسەت. لەگێرا نەوەی فەرمودەدا، زۆرگۆی نـەدا وەتـێ، زۆربەی ئەوفەرمودانەی کەلە تەفسیری خۆیدا نەقڵی کردون صەحیح نین.

ئەم زاناگەورە کوردە لە ساڵی ۲٦۵ کۆچی مانگی لەدا یک بوەو لە ۳۵۱ لە سێوەمی مانگی شەوال داوەفاتی کردوە.

۱ـ کۆواری نیشتمان بلاّوکەرەوەی بیری ژێ ـ کاف ژمارەی ۳، ۴ ساڵی یەکەم سەرماوەزور یێەندان ـ ی ۱۳۲۲ ی کۆچی هەتاوی کەسەر دێرەکەی بەم ئایەتەیە: (نَصْرٌمِنَ اللّٰهِ وَفَتْحٌ قَرِیب وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِین) دەس پێ ئەکا. بەناوی ژنێکی بوێژی کورد (حەیران خانمی دونبەلّی) برە شیعرێکی ئەو ئافرەتەی بەزمانی فارسی لە پەرەی ۲۹ و ۳۰ لەچاپ داوە. بروانە کۆواری نیشتمان تەموزی ۱۹۴۳ و مایسی ۱۹۴۴ ی زاین، زمانی حاڵی کۆمەڵەی ژێکاف کە ما موّستا دوکتور جەمالّ نەبەز بەبۆنەی تێپەر بونی چل ساڵ بەسەر ئەو کۆوارەدا لەتەموزی ۱۹۸۲ زایینی بە بـەرکولّو لـێکۆڵینەوە لەچـاپی داوەتەوە (شە پۆل).

□ هەیاس بە سوڵتان مەحمودی وت: سێ کۆگا خۆڵ بکە بەسەر ئەمکەسانەدا: ۱ـ بەسەر ئەو کەسەی کە پشت بە حاکم دەبەستێ. ۲ـ بەسەر ئەو کەسەی بیرو باوەڕی بە بێگانە هەیە. ۳ـ بەسەر کەسێکدا کە بڕواو باوەڕی هەیە.

□ کۆواری گرشەی کوردستان لە ۱ مارسی ۱۹۸۱ی زایینی و ۲۰ رەشەمە (پۆلان)ی ۲۵۹۳ی کوردی و ۱۳۵۹/۱۲/۲۰ی هەتاوی،لە تاران تا ۹ ژمارەی لێچاپ کراوەو بلاوکراوەتەوە - شەپۆل.

□ * مامۆستا پیرە مێردی نەمر *

وا دوا بە دوای یەک کۆچیان کرد ئاوڵ
شوێن هەوارگەیان کۆچک و کەڵەکە

تەنها من ماوم پێم ڕۆ چۆتە گڵ
بەردی پڕ دەردی دەشتی فەلەکە

یاران بە پەڵی دەورانێ دوژمن
ئەو بەردە ڕەشەی کۆچکی ئاگردان

بڵاو بوونەوە وەک خەیاڵی من
هەم بەختی منە و یادی هام فەردان

تۆزی دوای کۆچی ئەوان دیارە
بەوە تەسەلای دڵی خۆم ئەدەم

بەو تۆزە چاوی دڵ بێ قەرارە
کەوتومە دوایان بە ماوەی زور کەم

ڕۆیین باشترە لە زویری وزاری
مەرگ لەگەڵ ئاوڵ جەژنە و کەیفداری

کابان و ژیان

چیرۆکی چارەنووسی: «کابان و ژیان» لە کوردەواریدا ئەگەر مـاڵێک پـاک‌و خاوێن بێ دەڵێن خێزانی «کابانە»، ئافرەت و کابانی چـاک و بـە مشـور، هـۆی بەختەوەری، میردو خاو، خێزانە، ئەم چیرۆکە لە نێو کوردانا زۆر باوە، بەتایبەت لە نێو ئافرەتانا. زۆر بۆ یەکتری دەگێڕنەوەو تەنانەت میسالیشی پێ دێننەوە ئـەڵێن: «ژیان تا پریخانی ژان» لە مالا بوو، نانی بدۆێ: نەوەگەیی، کاتێ «کابان» هاتە مالی بوو بە مال، دەسی بۆ هەرچی دەبرد، هەی بوو و بە دەسیەوە دەهات «کابان بوو بە هات بۆ ژیان» نەهاتی لەسەری لاچو. دەڵێن:

پیاوە فەقیرەیەک هەبووە، نێوی «ژیان» بوو، ژنێکی هەبووە نێوی «پـەریخان ژان» بووە زۆر دەس بلاۆ، نەزان و ناکاسب بووە، ئەو پیاوە تاقەکەرێکی بارە بەری هەبووە، کارو کاسبی پێوە دەکرد، هەموو رۆژێک ئەوکەرەچڵو بەڕ دەکرد. جاری وا هەبوو لەبەر ئەوە، کەرەکەی ناوە کەڕێژ نەکات، لە بنەوە لوڕی لێدەکردو بە کەژ و جوان تەنگی ئەداو دوای بەرقەنەخواردن، روی دەکردە بێشەو جەنگەڵ، باریکی دار و چیلکەو شتیوا بار دەکرد و دەیهێناوە، دراوسێکی دارای هـەبوو، هـەموو رۆژێک لە پەنجەرەی نوهۆمی دوهەمی مالەکەیانەوە، چـاوی بـەو پـیاوە فـەقیرە دەکەوت، تەماشای دەکرد، وا هەموو رۆژێک بەم جۆرە ئیش دەکات و دەچـێ باریک داردێنێتەوە، رۆژێکیان لە پیاوە فەقیرەی پرسی خالە، تۆ هەموو رۆژێک باری دار دێنیتە بازاڕ تۆ باری، بە چەن دەفرۆشی؟ پێم بڵێ چەن منداڵ و نـانەخۆرت هەیە؟ ژیانی نەداریشی وتی: باری ئەدەم بە دە سکەو بەم پارە نان و خـۆراک و پێداویستی ژینی خاو، خیزانمی پێ دابین دەکەم، بەڵام هەر نەمر و نـەژی، وە شەش نانەخۆرم هەیە، پیاوە داراو پوڵدارەکەش دەسی بردو پارەیەکی بە «ژیان» داو وتی: ها ئەم سەد سکە بگرە تا دە دوانزە رۆژێک مەچۆ دار هێنان، بۆ خۆت پشویەک بدەو بڕێک بحەسێوە. «ژیان» ئەو پارەی برد و دایە دەسی پەریخان ژانی، خێزانی، وتی: ها ئافرەت، ئەم سەد سکەیان بە من داوە، بۆ ژینی دە رۆژمان بەسە و لەو دە رۆژانەدا ناچمە جەنگەڵ و دارهێنان، ئەبێ دەسی پێوە بگری، دو رۆژ رابورد بۆ رۆژی سێهەما، تەماشای کرد، پەریخان «ژان» شتێکی ساز نەکردووە، ژیـان روی تێکرد و وتی: ئەرێ! ئەوە بۆچی ئەمڕۆکە شتێکت ساز نەکردووە، ئەویش

وتی: ژیان، پارەکەمان تەواو بووە، ژیانیش توڕە بوو، وتی: ئافرەت چ دەڵێی؟ ئاخر من دوێنێ سەد سکەم پێدای و ڕامگەیاند، نابێ تا دە ڕۆژی دیکە بچمە جەنگەڵ و دارهێنان،کوێرا ئەو هەموو پارەت خوارد، بەڵام دیتی چاری ناچارە کەرەکەی وە پێش خۆی داچوو بۆ ناو بێشەو جەنگەڵ تاکۆڵەداڕێک بارکات و بیهێنێتەوە و بی با بیفرۆشێت پیاوە، داراو پارەدارەکەی دراوسێ، ژیان تەماشای کرد وا ژیانێ نەدار بەرەو جەنگەڵ دەڕوا، «کابانی» کچی پیاوە پوڵدارەکەیش لەو نیزیکانە ڕاوەستا بوو، مرۆڤە پوڵدارەکە هەرای لە ژیان کرد و وتی: کابرا تۆ بەڵێنت نەدا تا دە دوانزە ڕۆژی دیکە نەچیە جەنگەڵ؟ مەگەر من سەد سکەم پێ نەدای بۆ ئەوە ژینی خۆتانی پێ دابین کەن و تۆڵەم ماوەدا پشویەک بدەی؟ ژیان هەناسەیەکی هەڵکشا و وتی: «پەریخانی ژانی» خێزانم وتی: پارەکە تەواو بووەو هیچمان نەماوە، چارم ناچارە، دەبێ بڕۆم داربێنم و بیفرۆشم، پیاوە پارە دارەکە وتی: کوێرا نرا ندی و وتی: وەک دەڵێی ئێوە «حەفین» هیچ بەرگەتان ناگرێ - «کابان» وتی: بابەگیان لە ژیان قەڵس مەبە، ژیان بێتاوانە، پەریخانی خێزانی «کابان» نیە! مالداری نازانێ، مەگەر نەتبیستوە دەڵێن: پیاو فەعلاو ژن بەنایە، بابی «کابان» توڕە بوو وتی: پیاو کەم دەسەڵات و بێکارە بێت ژن چی لێدەکات، یانی تۆ «کابانی» ئەوە تۆم دا بە ژیان و برۆ بزانم چلۆنی دەکەیە مال و دارای دەکەیت، «کابان» کە وای دی وتی: بابە! نەدەشیا، لەسەر قسەیەکی پێشینان وام لێ بکەی، وا بە سوکی و چروکی بم دەی بە شو، بەڵام مەرج بێت کارێک بکەم تو ئاو بە دەس «ژیانا» بکەی؟ وتی: تۆ ئێستا لە تەک «ژیانا برۆ»، ژیان زۆر بە دڵ و داو و قەدر و حورمەت دەسی «کابانی» گرت و بردیەوە مالێ و بە دایکی وت: دایەگیان ئەم ئافرەتەکابان و جوانە بووەتە خێزانم تا لە مالێدا شارەزا دەبێت بڕێکت هۆشی پێوەی بێت. بی‌پارێزە. دایکی وتی: ڕۆلە تۆ ژنێکی دیکەت هەیە، تۆ تا ئێستا ئەوت پێ بەرێ نەدەچو، ئەمجار بون بە دو، دەڵێن: گوریس بەیەک لا، نەگیێتەوە، بە دولا چلۆن دەگاتەوە؟ ژیان،پەریخانی خێزانی هەوەڵی لە مال دەرکرد، چون دەی‌زانی «کابان» هەم جوانەو هەم کابانەو هەم بە ئاوە زو بە مشورا بەڕاستی «کابان» زۆر شارەزاوکابان و بە پوخت و پەز و بە کردبو،شەش هەیوی، تێنە پە ری، مالی ژیان پڕ بوو لەشت و مەک، ئەونەیان شت زۆر بوو، نەیاندەزانی لە کوێ خەن، هەر ئەوەنەیان مابوو کۆڵەکەو ستونی ماڵەکەیان بێتە ئالتۆن و زێڕ، پاش سال و وەرزێک «کابان» ڕوی کردە «ژیان» وتی:

پێم خۆشە شەوێک بابم داوەت کەین، ژیان سەرتاپا جل و لباسی تازەو نوێی لەبەر کرد و خۆی رازاندەوە و چووە لای باوکی «کابان» وتی: تۆمان بۆ شێو خواردن بانگ هێشتن کردووە، بێ زەحمەت وەرە! با بچینە مالی ئێمە میوان بە! دی زاواکەی پاک و خاوێن و لباسی جوان و تازەی لە بەرایە، لە دڵەوە لای سەیر بوو و تی: باشە، خۆی خڕ کردەوەو هەستا لەگەڵ ژیان کەوتە ڕێگە، چونە مالێ، تەماشای کرد مالێکی بەڕێ و شوێنان هەیە و لە هەموو شتێکا تەسەلن، شتیان زۆر وەشەیە خۆراک و نانیان هێنا، دیتی مەجموعەیان وەک مەجموعەی شایان وایە، دوای نان خواردن ئافتاوەو لەگەنیان هێنا، دەسیان بشۆن، ژیان دەسی دا ئافتاوەکە ئاو بکا بە دەس خەزوریا و بیشوا، بەڵام نەیهێشت، ژیان بەلایێ زۆرو بەلایێ خوا شێت و بە سوێند و تەلاق ئاوەکەی کرد بە دەس خەزوریا، ئەمجار خەزوریشی سوێندی خوارد دەسی دایە ئافتاوەکە تا ئەویش ئاو بکا بە دەسی «ژیان»ی زاوایا و ئەویش دەسی بشوات و ڕوی کردەژیان و تی: تۆشی وەک من وای و لە تەمەنی منای، ئافتاوەکەی هەڵگرت و ئاوی کرد بە دەسی «ژیانا» لەو دەمەدا «کابان» کچی پیاوە داراکەو خێزانی ژیان هاتە لای باوکی و وتی: بابە گیان چلۆنی؟ لە بیرتەوتم دەبێ کارێ وا بکەم ئاو بکەی بە دەسی ژیانا، خۆ مەرجی خۆم بردەسەر، بزانە مال بە ژنەوە، ئاوەدانە. ژن دەبێ کابان و ژن بێت، نابێ ژان بێت، لێرەدایە پێشینان وتویانە: ژن دەبێ ژن بێت، نە «ژان» یانی ژن دەبێ وەک من کابان و ژن بێت، نابێ وەک پەریخان «ژان» بێت.

بەشە جیاجیاکانی قلاّفە:

بەشە جیاجیاکانی قلافە (ئیسکلێتی) لەشولار قەدو بالای ئێمە بۆوێنە ئێسکی سەر، دەم، چاو، مل وسوکروگەردن و ... چوار چێوەیێ کە لەشو لاری مرۆڤی ڕاگرتۆوە و بیچمی پێداوە، ئیسکلێتی لە شمانە، ئەگەر بەدەنی ئێمە ئێسک بەندی نەبوایێ، هیچ کارێکمان لەدەست نە دەهات، شل، وڵ (وڵوڵە) دەبوین، جا لە شوێنێ دەکەوتین، بەڵام ئێمە ئێسک بەندیمان هەیە، کە لەئەنداکانی نێوەوە پارێزگاری دەکا و دەیان پارێزێ، بۆوێنە جمجمە لە میشک، قەفەزەی سینگ، کەدڵ و سیپەلاکەکانی گرتۆتە باوەش و دەیان پارێزێ، ئیسکلێتی ئێمە لە ۲۰۶ تیکە ئێسک ساز بوگە، کە بە تێکڕا (۱۴) لەسەد وەزنی گشت بە دەنە، ئێسکەکان سوکن، بەڵام زۆر قەوی و پتەون، تەنیا سیلەسەد لە بافتی ئێسک زیندون، ئەوانی دیکە مردون، هەر ئەو بافتە مردوانە، بونەتە هۆی سفتی و زمختی و سەختی ئێسکەکان، ئەگەر لە تەک بەشەکانی نێوەوەی لەشمان ناسیاو بین، باشتردەیان پارێزێن و کەڵکیان لێوەر دەگرین و چاکتر لەکشگێری خۆرسکو بەدیها تووەکان ڕێز دەگرین (شەپۆل).

کێڵەشین، ئەشنە یا شنۆ

لە (هاڵدی)یەکان بەردە هەڵکەنراوەی کێڵەشین کە بە خەتی مێخی (بزماری)یە لە باکووری شنۆ لە کێوێک هەر بەو ناوە ماوە. بێژەی کێڵ، لە کێڵی قەبر گیراوە، کێڵ: بڵێند، بەرز، بەردی سەرین و خواروویی قەبر، جوانچاکی، بالابەرز، نیشانەی کەوشەن، سەرداری عێڵ، پێوانەی دانەوێڵەو... شینیش بە واتای کەوگ، بە رەنگی ئاسمان، سەوزی تۆخ، شەپۆر، بەربینگ گرتن، فیعلی رابوردوی چوون، ئەوان چوون: رۆیشتن، هاتووە. بڵێندی کێڵەشین لە قەدی پیاوی مام ناوەندی بەرزترە، ئەم بەردە، کە بە رەنگی کەوگە لە بەردێکی رەشی چەن لاو رەنگ کراو گیراوە، کاتێ پتەی لێدەی دەزرینگێ و دەنگی جورێ مس و ئاسنەواڵە ئەدا. لە ساڵی ۱۳۲۷ی هەتاوی برایە مۆزەخانەی شاری ورمێ، هەرچەند لە نێوان ئێران و عێراق لەسەر ئەوە دەمەقاڵەیەک روی دا، چونکە ئەیانوت کێڵەشین نیشانەی کەوشەن و سنورە.

لە سەتەی نۆ(۹)ی بەر لە زایین دەوڵەتێک بەناویی (هاڵدیا) هەبووە کە ئاشۆربان بە (ئورارتو یا ئوراشتو) ناویان بردووەو لە عیبریشدا بە (ئارارات) ناوبراو،و یونانیانیش بە (الارودی، خالدوی و خالدایوی) یادیان کردووە، جا کەوابێ ئارارات گۆڕدراوی خالدیەیە «خلدیە: ئورارتویا «وان» عیبری ئارارات: مەملەکەتی قەدیم لە نزیک زەریای وان لە باکووری ئاشوور، لە حودودی ۱۲۷۰ تا ۷۵۰ بەر لە زاین بەردەوام بووە. یەکەم کەتیبەیەک کە لەوە بەدەس هاتووە لە زەمانی شەلمنسرا شای ئاشورە کە بە هێرشی سکاو ماد - ەکان تیا چون. دوکتور یاسەمی لە تەوجیهی قسەکەی خۆیدا بۆ ناوی (خالدیا) دەڵێ لە نزیک تەرابوزان لە زەمانی دەوڵەتی بیزانسدا شوێنێ بەناوی (خالدیا) هەبووە کە شاری خەلات: (ئەخەلات) نیشانەی ئەوە، تەنانەت لە قەفقازیشدا نێوی ئەم تایفەیە هەیە، بە کورتی بڵێین: یەکێ لە تیرەی کەڵهور بە (خالدی) ناو ئەبرێ و هەیە.

زۆر دوور نەڕۆین بێژەی (هر): هَر - و (هرد): هەرد - و (ئەل) لە (ئەوێستا) دا بە واتای (کێو)ە، هەروەک لە «البرز» کە بە واتای کێوی بەرزە (ال + برز) یا الوند یا ئاربەربا، ئارموردە (نێوی دوو کێون لە بانە) هەروا بێژەی (ئەرمەن) ئەمە لە زوانی کوردیدا بە شێوەی سەرەتای خۆی: (هر)و (هرد) ماوەتەوە، هەروەک ئەوە

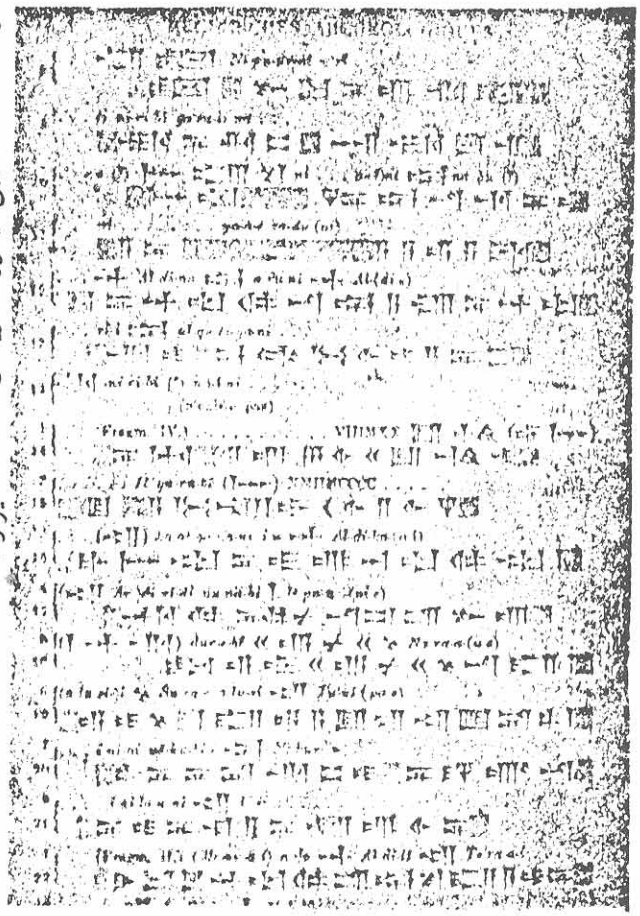
ئەگەر لە گوند، لە یەکێ پرسیار بکرێ لە کوێ بووی، دەڵێ: «لە هەردێ بووم» یانی لە کێوو کەژ بووم.

ئارارات ئەبێ لە ئارا: (هرا)و (راد - یارات) لەم دوو بەشە بەدی هاتبێ کە بە واتای کێوی بەخشەرو دەهەندەیە، جا هەر بوێ عەرەب ئەوەی بە (جبل الجودی) وەرگێڕاوە، (واستوت علی الجودی- سووڕەتی هوود، ئایەتی ۴۴). ئەو کێوەی کە گەمی نوح لەنگەری لەسەر گرتووە، جا کەوابێ (هالدی) هەر (هَرْدێ) یا (الدی)یە کە بە واتای کوێستان و کێونشینە، (ئورارتو)یش هەر ئەمە دەگەینێ و بیژەی (ئارارات) هەر وەک لێکۆڵەران وتویانە کە بێژەیەکی عیبریەیە، نابێ وابێ چونکە نفوزو ڕەخنەی فەرهەنگی یەهود (جولەکە) لە ئوروپا زۆربەی واژەی مادو کورد و ئێرانی بردۆتە بەر ناونیشانی عیبری، کەیەکێ لەوانە هەر ئەم واژەو بێژەی ئارارات، هالدی یا هلدی یا هەردێیە.

یەکەم کەس کە ئەم کێڵەی بە دنیا ناساند، شولس Schulz یەکێ لە کۆنەناسانی ئەلمانی بووە کە بەداخەوە، کوژراوەو ڕوونوسێ کە لەو کێڵەی هەڵگرتبوو، تیا چووەو نەماوە، چەند ساڵ دوای کوژرانی شولس، راولینسن Rawlnson دۆزێنەری ناوداری بێستون کە ئینگلیسیی بەشێ لە کێڵەشین، ئێستامپاژ، کۆپی ئەکا، لە ساڵی ۱۶۵۲ی زایینی خانیکیف Khani Koff لەو کێڵە قاڵبگیری ئەکا، بەڵام دوای ماوەیەک تیا ئەچێ.

لە ساڵی ۱۸۵۸ - بلاو Blau لەو ڕونووسانەی تا ئەو سەردەمە ساز درابوون، کۆزیلکەیەک لای خۆی کۆ دەکاتەوە، کە بەداخەوە لە گەچ ساز درابوو، لە نێو باردا وردو خاش ئەبێ، بەڵام لە دواییدا A.H.Sayee لەسەر ئەو گەچە، وردانە، کار ئەکاو بیرورای خۆی لە بابەت کێڵەشینەوە دەرئەبڕێ.

لە ساڵی ۱۸۵۸ تا ۱۸۹۰ی زایینی ژ.دێمورگان، لە گوندی هیێ هیق Heq-ەوە، دەچێتە سەر گەردنەو کەلی کێڵەشین و بە وێنەی ئیستامپاژ، وێنە لە خەتە مێخی (بزماری)یەکانی هەڵ دەگرێ، لە دوای ئەو، هیربیرت M.Herbert بەرپرسی پینەو پەڕۆکردنی مۆزەی مرۆڤ ناسی ترکادرو Trocadero لەسەر ویستی دێمورگان لە ڕوی ئیستامپاژی ئەو بەگەچ قاڵبگیری خەتە مێخییەکان، بکا بەمجۆرە بۆ یەکەمجار قاڵبگیریەکی تەواو لەو خەتانە، دەکرێ، ئەو خەتانە بە ز مانی ئاسۆریەو ژ.دێمورگان ئەوە بە پێرشێل Seheil، ئاسۆری ناسی ناودار نیشان ئەداو



خەتی ۸ تا ۲۲ی کەتیبەی کێلە شین کە لەروی ئیستامپاژ- ی ژ. دیمورگان وێنەگری کراوە، وێنە لە کتێبی دیمورگان وێنەی ۲۷۲ هەلگیراوە.

کێلە شین کڕی ۷ لە ج ۴ی کتیبی (تەحقیقاتی باستان ناسی میسیونی عیلمی لە ئیراندا) نوسراوی ژ. دیمورگان (پەرەی ۲٦۱ تا ۲۷۴)

کەلە ۱۸۹٦ی زاینی لە پاریس لە چاپدراوە. وێنەکانیش هەر لەروی ئەو کتێبەوە، هەلگیراوە،

پێرشێلیش دوای لێکۆلینەوەیەکی زۆر بە سەرەتایەکەوە، مەتن و دەق و ماناکەی لە گۆڤاری Recueil des travaux پاریس‌دا لە چاپ ئەداو بڵاوی دەکاتەوە، دەقی کەتیبەی کێلەشین ۴۲ خەتە، وادەرئەکەوێ لە موتەتەرەفی مۆر-ی کیوسی Meherkapuissi و ئیشیونین Ispuhi و کوڕەکەی کە بە منوئا Menua کە هەر سێکیان لە پاشاکانی سەرزەوی توشیا Tuspa بوون و بە هاڵدیە (هەردێ)؟ خوای شار-ی، موزازیر Musasir پێشکەش ئەکرێ.

جێگای شاری توشیا، دیاری نەکراوە کە لە کوێ بووە، بەڵام هەموو کەوناراناسان لایان وایە لەکوردستانی بەشی ئێران لای شنۆ بووە و کێلەشین بەر لە تەختی جەمشید هەبووەو هی زەمانی ئاسوریەیە.

بەر لەو پێرشێل بیرورای خۆی دەربڕی، لە نێو کونەناساندا لە بابەت واتای کەتیبەی کێلەشینەوە، دژایەتی هەبوو، لایان وابوو هی دێمورگان لەگەڵ هی راولینسن‌و بلاو، جیاوازە، بەڵام دوای بڵاوبوونەوەی هی پێرشێل و وتارێ کە م.لهان M.Lehann لە ساڵی ۱۸۹۳ی زایینی بڵاوی کردەوە، ئەو دژایەتیەی نەما کە سەرچاوەی لەوە گرتبوو، کە راولینسن و بلاو سرنجی خەتەکانی هەر دوو لای کێلەشینیان نەدابوو، بەڵام ژ.دێمورگان کۆپیەی لە هەر دو لا هەڵگرتبوو. کێلەشین لەو کەلە، کە بە کێلەشین ناوداراە لە شوێنی دابەش بوونی ئاوی خۆرهەڵاتی و خۆراواییدایە، کە ئاوی لای خۆرهەڵات بە چەمی قادرچا، بەرەو دەریاچەی ورمێ (چی چست) ئەڕوا، ئاوی لای خۆراوایش بەرەو دەجلە، تێدەپەڕێ و ئەڕوا. کێلەشین لە ۱۳۲۶ی هەتاوی بە هۆی وەزارەتی دەرەوە، برایە مۆزەی ئێرانی باستان[1].

ئەشنە یا شنۆ

شنۆ یا ئەشنە کە بە (ئوری، نیرگە نیری-یش ناو براوە، گیای بۆن خۆش، دەواڵە کە لە داری گوێز و داری سنەوبەر دەئاڵێ. بەر لە مادەکان، لولوبیان، هوریان، ئاشۆریان‌و ئورارتو ژیاون، ئەوسا ماد، لە کەتیبەی کورۆش دا لە ئەیالەتی (ئەشنوناک) شنۆ ناوبراوە کە باجی بە کورۆش داوە. ۲۵۰۰ ساڵ بەر لەمڕۆکە لە

۱- کێلەشین کژی ۷ لە ج ۴ی کتێبی (تەحقیقاتی باستان‌ناسی میسیونی عیلمی لە ئێراندا) نووسراوی ژ.دێمورگان (پەڕەی ۲۶۱ تا ۲۷۴).

کە لە ۱۸۹۶ی زایینی لە پاریس لە چاپدراوە، وێنەکانیش هەر لە روی ئەو کتێبەوە، هەڵگیراوە.

سۆنگەی ئاگرپژینی کێوی راندۆڵە، کە لە ساڵی ۱۳۲۰ی مانگی بوولەرزە لە شنۆی داوەو زیانی ماڵی و گیانی پێگەیاندووە، لە ۱۹۰۹ی زایینی، تورکی عوسمانی، شنۆی داگیر کردووە، بە هۆی شەڕی روس و عوسمانی، دوایی روسەکان، جیلو (ئاشور) شنۆی گرتووە، خەڵک ئاوارەی موسڵ و کەرکوک بوون. بە هۆی ئەو شەڕانە لە ۱۳ هەزار کەس، خەڵکی شنۆ، چەند سەدکەسی ماو ئەوی تر قڕ کرا یان لە برسانو لە سەرمان مردن. (ابن حوقل و یاقوت حمویو حمدالله مستوفی) وەسفی باغو باغات و میوەی شنۆیان زۆر کردووە. توتن و سیغاری شنۆ بەناوبانگە. لە باکووری رۆژاوای شنۆ دوو چیای نوک بەرز بە ناوی (راندۆڵە و بابۆڵە «شەترە») روبەروی یەک هەن.

شنۆ، بە عشنۆ، ئوشنۆ، ئەشنۆ بە مانای: قەڵا، بورج، دژ، سەنگەر، دیوار کە عشنۆ لە بەردی (کێڵەشین - کالاشان) بە خەتی میخی (بزماری) نووسراوە. لە ساڵەکانی ۱۱۴۵ی مانگی و ڕێکەوتی ۱۸۶۵ی زایینی لە کاتی شەڕی ئێرانو روس، هۆزی زەرزا، لە بەشێ لە راندۆڵە و بابۆڵە و ئەو ناوە نیشتەجێی بوون و لە دواییشدا مامەش لە شنۆ نیشتەجێبوون. جولەکە لە شنۆ بە پێی پلاک-ی ۵۴۱ عیبادەتگەیان بووەو لە ۱۹۵۳ی زایینی دوای دامەزرانی حوکومەتی ئیسرائیل کۆچیان کردە فەلەستین. لە ۱۳۱۹ی هەتاوی لەشکری روس لە شەڕی دووەمی نێوگەلانی، خۆی خزاندە شنۆ.

سێزدە سەدە بەر لە زایین، شنۆ شارێ گەورە و چوار دەروازەی بووە:

۱ـ دەروازەی قەلاتوک لە باکووری رۆژاوای شنۆ کەئێستا شوێنەواری دیارەو دەریاچەی قەلاتوک یاکێوی زمە لەکەنار ئەو دایە.

۲ـ دەروازەی گوندی ئاسناواکە ئێستا گوندی ئاسناوا لە سێ کیلۆمیتری باشووری شار لەسەر تەپۆلکەیەکە.

۳ـ دەروازەی گرد کەشان کەئێستا گوندی «گردکەشان» لە لای شنۆ لە بان تەپۆلکەیەکە.

۴ـ دەروازەی ڕێگاباد کە ئێستا لە سەروی جادەی شنۆ بۆ نەغەدە ڕێگابادایە. هەندێ لایان وایە چوون شوێنەوارێک ناودار بە (مەلەکەی سەبا) بە نێوی بەلقیس لای شنۆ هەیە - شنۆ - یان بە شاری سەبا داناوە، ئەبێ بزانین نێزامی گەنجەوی کوڕی ڕەئیسەی کوردو هاورەگەزی عەلائەدین کۆرپە لەسەرەتای بەهرامنامە کە

لەسەر ویستی عەلائەدین کۆرپە بە شیعر بەهرامنامەی داناوەو بە عەلائەدین کۆرپەو دوو کوڕی ئەو کە ناویان (نصرت الدین ملک محمدو فلک الدین ملک احمد) بووە، پێشکەش کردووەو تاریفی کردوونو نێوی بەلقیسیشی راگەیاندووەو عەلائەدین کۆرپەی پاشای ئازەربایجان و رویین دز (: رەواندز)ی بە سولەیمان داناوە و بە سولەیمان ناوی بردووە و خێزانیشی بە بەلقیس ناو هێناوە، هەروەک: دەڵێ:

چون اشارت رسید پنهانی — از سراپردهٔ سلیمانی
برگرفتم چو مرغ بال‌گشای — که کنم بر در سلیمان جای
خسروی تاج‌بخش بخت نشان — بر سر تاج تخت و گنج فشان
عمدة المملکت علاءالدین — حافظو ناصر زمان و زمین
شاه کُڕپە«کۆرپە» ارسلان کشورگیر — به از الب ارسلان بتاج و سریر
در مفاظی خط سلیمانی — عرش بلقیس باد نورانی

لە پاشان بە شیعر دەڵێ: عەلائەدین کۆرپە لە بابەت جیهان گوشایی‌و دادپەروەری‌و چاکی‌و پیاوەتی‌و ژیری و بەمشوری لە ئیسکەندەر و ئەرەستالیس و ئەنەوشیروان و بوزورگ میهر و پەرویز، مەزنتر و گەورەترە کە دەڵێ

تو کز ایشان به افسری داری — چون نظامی سخنوری داری

جا نیزامی کاتێ کە لە ساڵی ۵۹۳ی مانگی لە ساعەتی ۴ی رۆژی ۱۴ی مانگی رەمەزان، بەهرامنامە تەواو دەکا، بە دیاری دەیناتە لای عەلائەدین کۆرپە و ناوی (رویین دز: رەواندز)یشی لەوێدا بردووە کە فەرمویەتی:

چون من ازقلعه قناعت خویش — شاەرا کنج درکشیدم پیش
در اداکردن زر جایز — وامدار منست روئین دز
وام داری نەکز تهیی شکمی — دز روئین بود ز بی درمی
میخ زرین که مرکز زمی است — نام روئین دزش زو محکمی است

ئەگەر لەم شیعرانە و لەبەردی کێلەشین بە وردی بکۆڵدرێتەوە پەردەی تاریکی میژووی شاری شنۆو کەسانێ کە لەو ناوە ژیاون زۆر جوان رووناک دەبێتەوە.

کێلەشین نۆسەت ساڵ بەر لە تەختی جەمشید لە نێو سنووری ئەوکاتی ئاشوور و ولاتی ئورارتو (ئەرمەنستان) دانراوە - هێمان لە شنۆ (دیر مار ابراهم) شوێنی ماوەو لە جەنگی یەکەمی جیهانی لە ساڵی ۱۹۱۸ ز - مەسیحی و نەسارا لەوێ

نەمانو کۆچیان کرد.

شوێنەواری کۆنی شنۆ

گوندی بیمزورتێ، یا بێ دین زورتی (یا بێنازورتل) کە بە واتای بەخشراو یا مەوقوفەیە، کە یەکسەت و بیست هەزار دانیشتووی هەبووە،دەنخەکە مار دەنخە قەشەی مەسیحی ۲ هەزار ساڵ پێش پردێکی داریـنی لەسـەر چـۆمی شـنۆ بـۆ پێوەندی هەر دوو بەشی شنۆ ساز داوە، تەپەی دێی شەمس، تەپەی حەسەن نوران، ئاوی گوڵ، تەپەی مەلا محەمەد، قەلاّی توک، گۆڕی مەسیحییەکان کە پەیکەرەی بەردینی شێر، بەران، بزنو شتی دیکەی لێیە. خورشت بە واتای نێزیک گوندێک بووە زۆر لە مارابراهم نزیک بووە. سرگیس، نەلوسی کە لە نـێوی دوو قـارەمانی مەسیحی: سرگیس و یا خوس، وەرگیراون. لە نووسراوەی کێلەشین دا نێوی شاری ورمێ، نێرگێ و شنۆ هاتووە.

چۆمی شنۆ، شنۆ دەکاتە ۲ بەش، بەلاّم سێ پردی لەسەرە، چۆمی گادەر کە لە ۵ کیلۆمیتری باشووری شنۆ لە خوراواوە بەرەو خۆرهەلاّت دەڕوا، چۆمی گادەر لە ۸ چۆم پێک دێ: ۱ـ چۆمێ لە سنوری کێوەکانی کوردستانی باکووری و باشووری. ۲ـ چۆمی کێوی شێخ رێواس. ۳ـ چۆمی نێوان دوو کێوی هەوار بەست و هەوار کێو، کە بە چۆمی تالمجار ناوداراە. ۴ـ چۆمی نێوان کێـوی هەوار ماخوو کـێوی نارەوەن. ۵ـ ئاوێ کە بە (رود سیاه) - چەمی رەش - کـە لە کـێوی (رورونک) سەرچاوە دەگرێ. ۶ـ چەمێ کە لە کـێوی سـپیەرێز و کـێوی کـێلەشین دەرواتـە خوارێ، ئەم دوو چۆمە بە (دورۆ) و گوندی (دورۆ) کە لە یەکێ لەم دووانـەوە نێزیکە بە ئاوایی (دورۆ) بەناوبانگە. ۷ـ چۆمی چێراوایە، کـە ئـەمیش لە کـێوی سپیەرێز سەرچاوە دەگرێو لە گوندی نەلۆس و دێی شەمس تێدەپەڕێ و دەڕژێتە نێو ئاوی گادەر. ۸ـ چۆمی گچکەی دیکە بە نێوی (گردکاشان) دەگاتە ئاوی چۆمی شنۆ و بە نێو دێی پیروت ئاواو حەسەن نوران دا دەڕواو دەڕژێتە ئاوی گادەر.

لە ئاوایی سەردەرەو قەرەسقڵ، کانی نەوت هەیە. کێلەشین لە ۸۱۴ سـاڵ بـەر لە زایین بە دەستی (ئیش پۆئینی) کوڕی (ساردۆ) پاشای ئۆرارتۆ لەو شوێنە دانراوە، لە نێو مۆلکی دورۆ دایەو دورۆ لە سەرووی ئاوایی شێخانە و سەر بە شاری شنۆیە و کێوی کێلەشین بە نێو ئەو بەردە مێژوویە ناودێرە- کێلەشین لە لولاّن نێزیکە - ریشتەی کێوەرەش و سی پارزوکێوەکانی بارزان و کێوە سپی پێکەوەن و لە رێگای

کێڵەشینەوە بۆ ناوچەی سەیید رخان و شاری دیاناو رەواندز (رویین‌دز) دەچێ. لە خوار کێڵەشینەوە چۆمێک بەناوی (لاوێن) هەیە کە لە سێڵۆوە سەرچاوە دەگرێ، لاوێن لە ناوچەی پیران بە (بادین ئاوا) ناو دەبرێ، لە لای سەردەشت بە (زێ) لە خوارترەوە بە (کلک) ناونراوەو کێڵەشینیش هەر لەسەر ئەم چۆمی (کلک)ەیە - لەو ناو، بەردی وا شین نیە، لەوە دەچێ بەردی کێڵەشین لە شوێنی دیکەوە هاتبێ. لەسەر هەر دوو روی ئەو تاتە بەردە بە خەتی ئورارتو و خەتی مێخی (بزماری) ئاشووری نووسراوە - کێڵەشین ۱۶۸ سانتیمیتر درێژ و ۴۰ سانتیمیتریش پانە، واژەی (سەرزەوی نایيری (نەهری) شاری، توشیبا، منورا، خوای خالدی، شاری موساسپر، دەروازەی خالدی، ۱۱۱۲ گا، شای جیهان، شای سەر زەوی نایيریو شنۆ (بەسەبا ناسراوە) کە لێکۆڵەران دەڵێن: مەلەکەی سەبا هاوینانە هاتۆتە شنۆو شیعری نیزامیش ئاماژەیە بەو قسەو باسانە. لە کتێبی (ئاناباسیس) نووسراوی گزنفۆنی یۆنانی ئاتینی تەرجەمەی (احمد بیرشک) - لە زمانی فەرانسەوی - کتاب،سرا چاپی ۱۳۷۵تاران، پەڕەی ۱۹۵ باسی ئەوە دەکا لە (زاب تاسر زمین کردها - ئوکتوبر تانوامبر ۴۰۱ بەر لە زاین، لە تەرجەمەی ئینگلیسیدا راهپیمایی بە سوی کوردستان - نووسراوە - لە (کتاب چهارم در سرزمینهای اقوام کرد ئوکتوبر ۴۰۱ تا فوریەی ۴۰۰ بەر لە زایین و لە تەرجمەی ئینگلیسیدا راهپیمایی بە سوی کردستان - لە پەڕەی ۲۵۱ فەسڵی یکم ورود بە کردستان نووسراوە، لە پەڕەی ۲۵۲ در کوهستان کردستان نووسراوە. لە ئازایی کورد زۆری قسەکردووە، کە بەدە هەزار کەسەوە بە کوردستاندا تێپەڕیوەو کوردان بەریان گرتووە و توشی کەندو کۆسپیان کردووە، لەچۆمی تلبوئا - قەرەسو (ئاوەرەش)، فوراتی شەرقی: مرادسو، دەریاچەی وان، ملازگرد، موش، دەجلە، چۆمی بۆتان (کن تری سس) کردۆخ، کورد سیرت، چۆمی بەیت لیس، بتلیس، تیروکەوانی کورد، قۆچەقانی، قەڵماسک، ئاو ئەنباری کوردی، شەراو، ئاوجۆ، سوتانی مآل و دارایی کورد بە دەستی یۆنانیان، گاشەبەرد، خلورکردنەوەی کوردان بەسەر پیاوانی جەنگی یۆنانی لەسەرکێو و یاڵەوە، بۆ نێو دۆل و چۆمی کێوەکە سەربازانی یۆنانی لەوێوە بۆ شەڕی کوردان؛چون و نان وخواردەمەنی کوردیان دەرفاند، دە هەزار جەنگی یۆنانی لە نێو خاک‌و نیشتمانی کاردوکها: کوردەکان، شاری بای بورت، گمیناس، ئاریە، تیسافرن، کوردوخۆی - کردیش Kurds جزیرە، جزرە یانی جەزیرەی

عەبدولعەزیز کوڕی عومەری کوردی بەرقەعیدی یا بەردەقیتی، وە فەیات ئیبنی خەلەکان، جەراح، پزیشک، دەلاک، خەشترە پاوان. دیواری ماد، ئورونتاس، زاوای شا، مس پیلامەسکەنی ماد، لاریسا مەسکەنی ماد، خورشید: خوّر، کالاخ، نینوا، رس، کە لە قورئانا ناوی ئەسحابی رس براوەو تێک رمانی نینەوا لە ۱۰۲۹ رووی داوە، بۆتاکونسولی فەرانسەوی لە موسڵ ۱۳۲۲ لە نینەوای کۆڵیوەتەوە، لە بان گردێک لە کەناری خۆرهەڵاتی فورات، رو بە روی موسڵ، ئەسپ، ئەسپ سورارانی کورد، تیر ئەندازی کوردان بە سواری، بە قیل قاج، پیادە، زێبا، بالأبەرز، خەشاریارشا، کورۆش، سرود، پشمین (زئوس: خدای خدایان، شا، میزبان، رەهاننده). لیدی، لەت، پارە پارە، پلوتارک، جەسەدی کورۆش، ئێرانیانو ماد-ەکان - (سارد، ئەفسوس، زاب کورد، رێی پێوان بەرەو کوردستان . ماد. بابولی، ناو بردووە.

نوکتە: شنۆ نێوە بۆ یەکێ لە بەشەکانی (ورمێ) - شنۆ لە باشووری ورمێ دایە.

شنۆ لە باکوورەوە ئەلکێ بە (باراندوزچای) و لە خۆرهەڵاتەوە بە (سندوس)و لە (خۆرئاوا)وە بە خاکی کوردستانی گەرمیانەوە ئەلکێ.

بەشی باشووری شنۆ جەلگەیەو هەواکەی موعتەدیلە، ئەوەی لە (شنۆ) بە دەس دێ، دانەوێلەو توتنی سیغارە، بەشی باکووری شنۆ کوێستانەو سارەدە، زیاتر گەنم و جۆو شیرو ماست و کەرەو پەنیر و توتنی لێ بە عەمەڵ دێ. ئاوی شنۆ لە کانی و ئاوی بەفری کوێستانە.

کاری زۆربەی خەڵک جوت وگاو مەڕو مالأتداریە، شنۆ لە دوو بەشی دەورو بەرو (دەشتەبیڵ) پێک هاتووە - ۷۶ گوندی بە دەسەوەیەو حەشیمەتەکەی ۳۴۷۸۰ کەسە. ناوەندی ئەم بەشە شاری (شنۆیە)و سەر بە شاری (ورمێ)یە. گوندەکانی دێستانی شنۆ (نەڵیوان)ەو ۶۰ گوندی بە دەسەوەیەو حەشیمەتیان تا ۲۱۷۴۱۰ کەسەو ناوی گوندەگەورەکان بەم جۆرەن:

دێ شەمس، خواروو ژووروو، دێ گورجی، حەسەن نوران، خالداوا، نەلۆس، نەرزیوە، هیق، یا هێ،سنگان، شێخان، نەڵیوان.

شنۆ، شارۆچکەیەکە، ناوەندی دێهستان و بەشی شنۆی شاری (ورمێ) لە ۱۱۰ کیلۆمیتری باشووری ورمێ - لەسەر رێگای ئیسفالتەی نەغەدە - مەهاباد، بۆ پیران شار، جادە ئیسفالتەیە.

عەزیزی کوڕی حوسەین، شێخ ئەبولفەزل شنۆیی خاوەنی (فەرایض) کە لای عەلی ئەبو ئیسحاقی شیرازی و ئەبو جەعفەری کوڕی موسلیمەو... دەرسی خوێندووەو فەزلی کوڕی محەمەدی تەوقانی لای ئەم عەبدول عەزیزە کوردەی خوێندووە، ئەمە قسەی سەمعانی یە.

لە تەبەقانی ئەسنەوی دا نووسراوە: عەبدول عەزیز لە شاری بەغا رۆیشتوەو لە پاشان گەڕاوەتەوە بۆ بەغا بۆ ئەوەی قەڵەمێکی بە ئەمانەت وەرگرتبوو، بیداتەوە دەس خاوەنەکەی و دوای ئەوە گەڕاوەتەوە بۆ شنۆو لەوێ مردووە. دیارەناوی شنۆ بە هەڵە لەو کتێبانە دا نووسراوە.

وەشنی، ئەشنە، شنۆ سێکەس لە زانایانی حەدیسی ناوداری وەکو: ئەشنایی و ئەشنەهی و ئەشنائی و مەلای گەورەی بەناوبانگی وەکو مەلا عەلی کوری شێخ حامیدی ئەشنەوی لە شنۆدا هەڵکەوتون

شنۆ یەکێکە لە بەشەکانی سەر بە (ورمێ) کە زیاتر لە ۷۶ گوندی هەیەو لە باکوورەوە ئەلکێ بە ورمێ و لە خۆرهەڵاتەوە بە سندوس و لە باشوورەوە بەرەواندز و لە خۆراواوە بەدۆڵ و گەلی قاسملو، کەوشەنی ئەگەڕێتەوە.

ناوەندی شاری شنۆیش هەر خودی شاری شنۆیە.

ترکەش:

ترکەش: گوندێکە لە دێهستانی مەنگوڕ، بەشی حەومەی شاری مەهاباد و ۵۴ کیلۆمیتر خۆرئاوای مەهاباد و لە ۵و ۴۵ کیلۆمیتری خۆرئاوای جادە ئیسفاڵتەی مەهاباد بۆ سەردەشتەو کوێستان و ساردو سالمە و زیاتر لە ۱۲۲۲ کەس لەوێ ئەژێ و کورد و سوونین و لە چەمی بادیناوێ و چاوە ئاو ئەخۆنەوەو بەرهەم دانەوێڵە و توتن و گەنم و جۆیەو کاری خەڵک جوت و گاو مەڕ و مالاّتداری یەو کاردەسی جاجمو شتیوایە. وە رێگای ئەوێ کوێرە رێگایەو ئەم گوندە بەقسەی ژاک دێمورگان لە۱۸۸۸ی زایینیدا دروست کراوەو لە دوو جێگا بە مەودای ۱ کیلۆمیتر، دوو گوند بەناوی ترکەشی سەرێ و خوارێ هەیە و ترکەشی خوارێ حەشیمەتەکەی زیاتر لە ۷۳۵ کەسە.

سیوەدین: گوندێکە لە دێهستانی یەختەچی بۆکان بەشی بۆکانی شاری مەهاباد و لە ۱۴ کیلۆمیتری خۆراوای بۆکان و لە ۵و ۱۳ کیلۆمیتری خۆراوای بۆکان بۆ میاندواوەو کوێستان و موعتەدیلە و مێشولەی نۆبەتی هەبووو ئێستا

نەماوەو زیاتر لە ۱۲۳۷ کەس حەشیمەتی هەیەو کورد و سونین و لە چەمی سیمینەرو ئاو ئەخۆنەوەو بەرهەم: دانەوێلەو توتن و گەنم و جۆیەو کاری خەڵک جوت و گاو مەڕو مالاّتداریەو کار دەسی: جاجم و بەرماڵ و شتیوایە، رێگای ئەوێ کوێرە رێگایە. لە دوو جێگا بە مەودای ۳ کیلۆمیترو نیو، دوو گوند بەناوی سێوەدینی سەروو، سیوەدینی خواروو هەیە کە گویا سەیفەدین خانی سەرداری بۆکان کوڕی عەزیز خانی سەرداری کوللسازی داوەو سیوەدینی خواریّ ۱۱۴۹ کەس حەشیمەتی هەیە.

سەردەراباد(سەرداراوا): گوندێکە لە دێهستانی یەختەچی بەشی حەومەی شاری مەهابادو لە ۳۰ کیلۆمیتری باشووریی خۆراوای مەهابادو لە ۲۶ کیلۆمیتری خۆراوای جادە ئیسفاڵتەی بۆکان بۆ میاندواوەوکوێستان و موعتەدیلەو مێشولەی نۆبەتێ هەبووەو ئێستا نەماوەو زیاتر لە ۱۵۹۷ کەس لەوێ ئەژین وکورد و سونین و لە چاوە ئاو ئەخۆنەوەو بەرهەم دانەوێلەو توتن وگەنم و جۆیە وکاری خەڵک جوت وگاو مەڕو مالاّتداریەوکاردەسی جاجم وگۆرەوی و پوزەوان و شتیوایەو رێگای ئەوێ کوێرە رێگایە و ئەم گوندە سەردار سەیفەدین خانی دووەم سازی داوە.

سەردەشت: نێوە بۆ یەکێک لە بەشەکانی سێگانەی شاری مەهابادو لە باشووری خۆراوای مەهابادایەو لە باکورەوە ئەلکێ بە دێهستانی مەنگوڕان و لە باشوورەوە بە چەمی زابی(زێ):ی کچگەی خاکی کوردستانی گەرمێن و لە خۆرئاواوە ئەلکێ بە دێهستانی گەورکی مەهابادو (نەمەشیر)ی بانەو لە خۆراواوە بە خەتی کوردستانی گەرمیانەوە.

سەردەشت کوێستانەو لێرەوار وجەنگەڵە، بەلاّم گوندی (کەلاس) لەو ناوە دا تەقریبەن جەلگەیە.

ئاوو هەوای سەردەشت دوو جۆرە، بەشی لای کوردستانی ئەودیو ساردەو بەشی ئەم لای چون لێرەوارە، موعتەدیلە. گوندەکانی سەردەشت لە چەمی سەردەشتو چەمی بادیناوێو چاوە ئاو ئەخۆنەوە.

بەرهەم: دانەوێلە و توتن و کەرەستەی لێرەوارو شیرو کەرەو پەنیرە. کاری خەڵک لە سەردەشتا دوکانداری، کاری خۆمەی، جوت وگاو مەڕ و مالاّتداری و کارو کرێکاریە.

ئەم بەشە ۷ دێهستانە کە لە ۱۸۹ گوندی گەورەو گچکە پێکهاتووەو حەشیمەتەکەی لە ۷۶۱۶۰ کەس زیاترە، دوو رێگا بۆ سەردەشت ئەچێ: ۱- رێگای ئیسفاڵتەی مەهاباد، سەردەشتە. ۲- رێگای بانە سەردەشتە کە نیوە خاک و نیوە ئیسفاڵتەی سارەدە.

لە زستاناندا لەبەر بەفری زۆر و خراپی رێگا هات و چۆ بۆ سەردەشت زۆر سەختە.

سەردەشت: شارۆچکەی بەشی سەردەشتەو لە ۱۳۹ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهابادایە.

هەوای سەردەشت موعتەدیل و سارەدەو زیاتر لە ۴۰۰۰۰ کەس حەشیمەتی هەیەو کورد و موسڵمان و سونین، بەڵام ئێستا لەسۆنگەی بۆمبارانی رژێمی سەدامی عەفلەقی خوێن ڕێژ و کورد کوژەوە نیوە چوڵە. سەردەشت دوو شەقامی گەورەی هەیە: ۱- خۆرهەڵاتی و خۆراواییە. ۲- باشووری و باکووریە، لەسەرەتای شەقامی خۆرهەڵاتی و خۆراوایی سەردەشتا چاوە ئاوێکی گەورە هەیە کە لە عەرد هەڵدەقوڵێو دارای گۆڵو ئەستێرەیەو ئاوی خواردنەوەی شارو ئاوەدانیی زەوی و زاری دەوروبەرو گەرانی ۷ ئاسیاو (ئاش)ی ئاوی لەو چاوە دابین ئەکرێ، ئەو ئاوە زیاتر لە ۷ ئاشگێرە.

لە شاری سەردەشتا چەن چاوە ئاوی تر لە ۱ کیلۆمیتری شارا هەیە، بەڵام چونکە جۆماڵ ناکرێن و پیان راناگەن، ئاوەکەیان کەمی کردووەو لە کزین، بەڵام ئاوەکەیان زۆر خۆش و گەوارایە.

لە سەردەشتا مزگەوتی زۆرو مەلای مودەریس و فەقێ هەیە. دەفتەری ئەسناد، فێرگەی تازە وەکو دەبیرستان، یانەی حوکومەتی، پادەگان و سنورەوانی لێیە.

بە قسەی ژاک دێمورگان سەردەشت بەردەمەڕمەڕی سپی چاک و عالی هەیە.

کوردستان خاوەنی چەم و رووبارێ زۆرە وەک:

۱- دەجلە کە درێژایەکەی لە کوردستاندا (۶۰۰) کیلۆمیترە - (۴۵۰) کیلۆمیتری دەجلە لە کوردستانی تورکیەوەو (۱۵۰) کیلۆمەتریشی لە کوردستانی گەرمیانەوە تێ ئەپەڕێ.

۲- فورات، درێژایی ئەگاتە (۲۸۰۰) کیلۆمیترو (۱۱۱۰) کیلۆمیتری بە کوردستاندا ئەڕوا، ئاو، ئاوی کوردان، تورک بە سوریەو بەغدای ئەفرۆشی و

کەڵکی رامیاری و ئابووری لێ وەردەگیرێ.

۳ـ چەمی (قزڵ وەزان) کە لە ۳۰ کیلۆمیتری زەنگانەوەیە، ئەم چەمە لە کێفەکانی مزگەوتی میرزدا لە رۆژاوای (ساراڵ) و کێوەکانی باشووری دێهستانی ساراڵەوە، سەرچاوە دەگرێ و هەڵدەقوڵێ و خۆ ئەخزێنیتە دەریای خەزەر.

۴ـ سیروان لە کوردستانی ئێران سەرچاوە ئەگرێ و ئەڕژێتە خاکی کوردستانی عێراق.

۵ـ قەرەسۆ لە رەوانسەرو لە شاهۆی کوردستانی ئێران سەرچاوە ئەگرێ.

۶ـ زێی گەورە ـ لەکوردستانی تورکیاوە سەرچاوە ئەگرێ و ئەچێتە خاکی عێراق.

۷ـ زێی کچگە ـ ئەمیش هەر لە تورکیاوە سەرچاوە ئەگرێ، ئەڕواتە ناو عێراق و ئەڕژێتە دەجلە.

۸ـ ئەرەس لەکوردستانی تورکیاوە دێ و ئەڕژێتە دەریای خەزەر.

۹ـ چەمی بتلیس و بۆتان بەکوردستانی تورکیادا ئەڕوا.

۱۰ـ گاماسیاو (گاماسیاب) بەکوردستانی ئێراندا ئەڕوا.

نوکتە: وەرمیشیان ـ گوندێکە لە دێهستانی مەنگوڕانی بەشی دەوروبەری شاری مەهابادو لە ۴۸ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهابادەو ۳۱/۵ کیلیۆمیتری خۆراوای جادە ئیسفالەی مەهاباد بۆ سەردەشتە.

کوێستانەو سارد و سالمەو زیاتر لە ۲۰۰۰۰ کەس لەوێ ئەژین و کورد و سونین، لە چەمی بادیناوێ، ئاو ئەخۆنەوە.

بەرهەم: دانەوێڵە، توتن، گەنم وجۆیە، کاری خەڵک جوتوگاو مەڕو مالاّتداریە. ڕێگا بۆ گوند: کوێرە ڕێگایە.

بادیناوێ مەنگوران: یەکێکە لە دێهستانەکانی مەنگوڕانی بەشی شاری مەهاباد و لە ۵۸ کیلۆمیترێ باشووری خۆراوای مەهابادەوەیەو لە ۴۹ کیلیۆمیتری خۆراوای ڕێگای ئیسفاڵتەی مەهاباد بۆ سەردەشتە.

جەلگەیەو موعتەدیل وسالمە و زیاتر لە ۸۰۰ کەس لەوگوندە دا ئەژین و لە چەمی بادیناوێ ئاو ئەخۆنەوە، بەرهەم دانەوێڵە، توتن، گەنم و جۆیە، کاری خەڵک: جوت وگاو مالاّتداریە، کاری دەسی: جاجم، گۆرەوی چنین و شتیوایە. ڕێگا ئەڕابەرەوە.

بادین ئاوا: گوندێکە لە دێهستانی پیرانشار(خانە)ی بەشی دەوروبەری

شاری مەهاباد و لە ٥٧ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهاباد و لە ١٥ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای جادە خاکی پیرانشار بۆ نەغەدە دایە. کوێستانە و سارد و سالمە، زیاتر لە ١٤٠٠ کەس لەوێ ئەژین و کورد و سونین و لە چەمی بادیناوێ، ئاو ئەخۆنەوە، بەرهەم دانەوێلە، توتن‌وگەنم و جۆیەو کاری خەڵک جوت وگاو و مەرداریەیە و کاردەسی ژنانیش: جاجم و بەرماڵ و گۆرەوی و شتیوایەو رێگا: ئەڕابەرەوە.

خال دەلیل: گوندێکە لە دێهستانی یەڵتەمرو بەشی دەوروبەری شاری مەهابادەو لە خۆراوای جادەی ئیسفاڵتەی مەهاباد بۆ سەردەشتەو کوێستان و موعتەدیلە و مێشولەی نۆبەتیێ هەبووەو ئێستا نەماوەو زیاتر لە ٢٢٠٠ کەس لەوێ ئەژی و کورد و سونین و لەکانی و چاوە ئاو ئەخۆنەوەو بەرهەم دانەوێلە و توتن و گەنم و جۆیە و کاری خەڵک جوت وگاو مەڕ و مالاّتداریەو کاردەسی: جاجم و بەرماڵ و گۆرەوی و شتیوایەو رێگا کوێرە رێگایە: لەم گوندەدا بەردی گەورەی (گرانیت) هەیە.

تەرەغە: گوندێکە لە دێهستانی یەڵتەمری بەشی حەومەی شاری مەهابادەو لە ٣٨ کیلۆمیتری باشووری خۆراوای مەهابادەو لە ٢٣ کیلۆمیتری خۆراوای جادە ئیسفاڵتەی بۆکان بۆ میاندواوەو کوێستان و موعتەدیل و سالمە، زیاتر لە ٢٢٣٠ کەس لەوێ ئەژی و کورد و سونین و لە دەرەو دۆڵ ئاو ئەخۆنەوە، بەرهەم: دانەوێلە و توتن وگەنم و جۆیە. کاری خەڵک جوت وگاو مەڕ و مالاّتداریەو کاری دەسی: جاجم، بەرماڵ وگۆرەوی و شتیوایە و رێگا: کوێرە رێگایە - لە تەرەغە دا ئاهەک هەیە.

ئیساکەن: گوندێکە لە دێهستانی یەختەچی بەشی، دەوروبەری شاری مەهاباد و لە ٢٩ کیلیۆمیتری باشووری خۆراوای مەهاباد و ١٦ کیلۆمیتری خۆراوای جادە ئیسفاڵتەی بۆکان بۆ میاندواوەو کوێستان و موعتەدیل و مێشولەی نۆبەتیێ هەبووەو ئێستا نەماوەو زیاتر لە ١٢٥٥ کەس حەشیمەتی هەیەو کورد و سونین و لە چاوە ئاو ئەخۆنەوە. بەرهەم: دانەوێلە وگەنم و جۆیە و کاری خەڵک: جوت وگاو مەڕ و مالاّتداریەیە،وە کاردەسی: جاجم‌و شتیوایە، رێگا: کوێرە رێگایە و ئەم گوندە ئاهەکی هەیە.

پەراوێزو سەرچاوەکان:

۱ـ کوردو پەیوەستەگی نیژادیو تاریخی ئەو، نووسراوەی دوکتور رەشید یاسەمی، پەڕەی ۹۲
۲ـ (حودودی ۱۲۷۰ـ۷۵۰ بەر لە زایین)
۳ـ ۱۲۷۶ـ۱۲۷۵ بەر لە زایین
۴ـ دائرةالمعارف مصاحب
۵ـ بو زیاتر زانین بڕوانە کورد و پەیوەستەگی نیژادی ئەو، نوسراوی دوکتور رەشید یاسەمی، لاپەڕەی ۹۲ یا کوردەکان و کوردستان نووسراوی دەرکینان تەرجەمەی دوکتور یونسی، لاپەڕی ۲۹ تا ۳۰ چاپی تاران، سالی ۱۳۷۲ی هەتاوی
۶ـ کێلەشین تەرجەمەی فەرەیدون، تەوەلەلی، نەقل لە کتێبی بیرەوەری سەفەری ئازەربایجان و کوردستان، نووسراوی محەمەدرەزا خەلیلی عێراقی، چاپخانەی ئەرتەش، نۆسان، خاکەلێوەی سالی ۱۳۲۸ی هەتاوی، پەڕەی ۱۴۴ تا ۱۴۶.
۷ـ بە فارسی کرپە نووسراوە، دیارە واژەکە کوردیەیە و بە واتای ساواو بەرمەکانە و کۆرپەیە - شەپۆل.
۸ـ بڕوانە بەهرامنامەی نیزامی گەنجەوی، شەریاران گمنام احمد کسروی - بە پێی صفوة الصفاو کتێبی حەز صفی و تبارش، نووسراوی ئەحمەدی کەسرەوی، سەفەویەکان کورد بوون و سوونی.(شەپۆل) - کوردستانی موکریان لەسەرەتای تاریخەوە تا سەفالدین موکری سالانی ۸۷۱ی مانگیو رێکەوتی ۱۴۶۶ی زایینی ئاترۆپاتین - رەواندز - مطبعەی زاری کرمانجی چاپی ۱۹۳۸ز - نووسراوی مێژووزان و لێکۆلەری زاناو دڵسۆزی کورد حوسەین حوزنی موکریانی(علیه الرحمة).
۹ـ نێرگێ نێوی گوندێکە لە مەرگەوەر دایە، نێزیکی گوندی بەرازان و سێ گرکانە.
۱۰ـ بڕوانە پەڕەی ۲۰ شەرەفنامە بە کوردی، چاپی ئوفسێتی دووەم، سالی ۱۹۸۱ زایینی تاران.
۱۱ـ سەرچاوە: فەرهەنگی موعین، پەڕەی ۵۳ - آ - ع چاپی تاران، یادداشتی نووسەر، هەروا بڕوانە مەجموعەی آثار فارسی تاج‌الدین اشنوی قرن ششم و هفتم هجری، به مقدمه، تصحیح، تعلیق: نجیب مایل هروی چاپی ۱۳۶۸ی هەتاوی و بڕوانە زریزەی زێڕین، نووسراوی (شەپۆل) و بڕوانە تاریخ گزیدە، نووسراوی حمدالله مستوفی، لاپەڕەی ۷۷۶ چاپی ۱۳۶۲ی تاران، ئەمیرکەبیر. فەرهەنگی جوغرافیایی ئێران، جەلدی چوار، نووسراوی رەزمارا.
۱۱ـ سەدامی عەقلەقی بە بۆمی سیانورد، بۆمبی خەردەل و بە بۆمبی شیمیایی هەڵەبجەی کردە هیرۆشیمای کوردستان، شاری سەردەشت و رەبەت (کانی مارۆ)ی بۆمباران کرد و خەڵکی کوردی ئاوارە کرد.
۱۰ پەراوەی گەنجینەی فەرهەنگ و زانست، نووسراوی شەپۆل.
۱۲ـ بڕوانە گرشەی کوردستان، پەڕەی ۱۲، ژمارە ۵، سالی دووەم ۱۹۸۱ی زایینی تاران. یەکەم ژمارەی گرشەی کوردستان لە ۱۹۸۱/۳/۱ی زایینی بڵاو کراوەتەوە.
۱۳ـ آناباسیس کسنوفون، ئاتینی یونانی قرن ۴ ق.م. (احمد بیرشک ترجمه) لە فرانسەوی چاپ ۱۳۷۵. (۲) منابع کلدانیها. (۳) دیمورگان، کێلەشین.
۱۴ـ ئارانیا ئاوی ئەرەس، ئاوێکە کە لە ۱۶ی ژوئەنی ۱۹۴۷ی زایینی ژەنرال بارزانی بە خۆی و ۵۰۲ کەس لە پەیرەوانی، دوای بڕینی دووسەت مایل (نزیکەی سێسەت کیلۆمیتر) رێگا لەو ئاوە پەڕیەوە، ئەو بەری خاکی شۆرەوی بەروو، کە ئەم رێگا پێوانە زۆر لە رێگا پێوانی مائۆ لە چین گرینگترو بەناو دەنگترە (شەپۆل).

بەقسەی نووسەرانی کەلدانی بە تایبەت نووسەری کتێبی (کەشیشەای ریش سوور)ی کۆن، ئەو بەردە کە بەناوی (کێلەشین) ئەناسرێ (۹۰۰) ساڵ بەر لە تەختی (جەمشید) لە نێوان سنووری دوو حوکومەتی ئەو سەردەمە بە نێوی (ئورگرتو - ئەرمەنستان) و (خالدیە) دانراوە.

بە خەتی ئاوێستایی هەندێک نووسراوە لەسەر ئەو تاتە بەردە کە وەکو کێل وایە، هەڵکەنراوە کە لە کتێبی (کەشیشەای ریش سوور) وەرگیراوەو کراوەتە زوانی ئاوێستایی و مادی و ناوی سێ شاری (ورمێ، شنۆ، نێرگی)یشی لەسەر هەڵکەنراوە.

خۆرهەڵاتناسی ئینگلیسی (سیرئوریل ئستین) کە بەر لە جەنگی جیهانی هاتۆتە شنۆ لە کتێبی (رێگا کۆنەکانی خۆرئاوای ئێراندا) ناوی (تەپۆلکەی - دنخە)ی بردووە کە زۆری پێ پڕ بایەخە، بردوێتەوە بۆ دە هەزار ساڵ بەر لە دایک بوونی حەزرەتی (عیسا مەسیح). لە پەراوەی (ئاناباس) گەڕانەوەی ۱۰۰۰۰ سوارەی گزنفون سەرداری یۆنان بە درێژی باسی ئازایی و نەبەزی گوردی شنۆو ئەو ناوەی کردووە.

بەڵای چەنگیز و تەیموری شەڵو سەفەویەکان و هێرشکارانی، هەڵگیرسێنەرانی جەنگی یەکەم و دووەمی ناوگەلانی، شاخە بەرزەکانی شنۆ لەباری ئستیراتیژیکی جەنگەوە بە گرینگ دانراوە.

چۆمی گادەر، کە لە کێوە بەرزەکانی کوردستانی ئەو دیو، سەرچاوە ئەگرێ، دوای تێپەڕبوون لەشاری نەغەدە، ئەڕواو تێکەڵ بە گۆلی ورمێ ئەبێت.

چۆمی رەش و چۆمی سپی و کانیی یە رەش لە چۆمە پڕ ئاوەکانی گەورەی ئەو ناوچەیە، کە بۆ کشت و کاڵ زۆر بە کەڵکەسەرچاوە ئەگرێ.

لە شنۆدا زانایانی مەزنی وەکو تاجوددین، سولتانولموحەققەقین، مەلێکولحوکەما وەلواعیزین، قودوەتولموحەققەقینو سولتانولموتەکەللمین و شێخ شیوخەلئیسلام، تاجولمیللەت وەدین مەحمود کوڕی خوداداد ئەشنەهی (شنۆیی) و عەللامەو عاریفی ناودار سەدری کوڕی مەحمودی شنۆیی و عەللامە مەلا عەلی شێخانی شنۆیی کوڕی شێخ حامد و نووسەری تەسریفی مەلا عەلی لە زانستی سەرفداو شاعیری وەکو حەمەدەمینی بەلەدی و زانایانی تری وەکو: عەبدول عەزیز شنۆیی، عەبدول عەزیز کوڕی عەلی کوڕی عەبدول

شنۆ لە دۆلاێیی دایە، هەواکەی ساردەو لەبەریشا (مێشولەی نۆبەتێی) هەبووەو ئێستا نەماوە.

حەشیمەتی شاری شنۆو گوندەکانی سەر بە شنۆ ئێستا زیادی کردووەو کوردو سونین. لە چەمی شنو ئاو ئەخۆن کە ئێستا لولەکێشی ئاو، بەرقو تەلەفونی هەیە.

کاروباری خەڵک جوت و گاو مەڕو مالاّتداری و دووکانداری و کارمەندی حوکومەتی یە[1].

کاری دەسی: جاجم، بەرماڵ، پوزەوان، دەسکێش، گۆرەوی، کردو تەون، تێڕو هۆڕ و جەواڵ و رەشکەی کاکێشان، خورجێن و پاشکۆ چنینە.

شاری شنۆ زیاتر لە ۲۱۰ دوکانی هەیە، فێرگە، حوجرەی فەقێیان، مزگەوتی گەورە بۆ نوێژی هەینی، یانەی حوکومەتی وەکو فێرکردن و بارهێنان و ... باری جوغرافیای شنۆ: درێژی ۴۵ پلەو ۶ دەقیقە، عەرز ۳۷ پلەو ۲ دەقیقەو ۳۰ سانیەیە. بڵندی ۱۵۳۰ میتر ئیختیلافی ساعەت لە تەک تاران ۲۵ دەقیقە و ۱۲ سانیەیە، واتا ۱۲ی نیوەڕۆی شنۆ ئەکاتە ساعەتی ۱۲ و ۲۵ دەقیقەو ۱۲ سانیە بە کاتی تاران.

شاری شنۆ مێژینەیەکی کۆنی هەیەو زیاتر لە سێ هەزار ساڵ بەر لە مە یەکێک لە شارە گەورەکانی کوردستان و مادئاوا بووەو لە نووسراوەکانی کەلدانیدا بە (عەشنۆیە) نووسراوەتەوەو هەیە.

شنۆ پڕو تەژیە لە ئاسەوارو شوێنەواری مێژوویی مێژینە، وەکو (کلیسا)ی (سەرکیس و باخوس) نزیکی شاری (مەلاتیە) و دو گوندیش ئێستا بەناوی (سەرکیس و باخۆس) کە ناوی دوو مرۆڤی ئایینی بوون، لە لای شنۆ هەیە و چەن گوندی کۆنە، مێژوی تریش هەن وەکو ئەمانە: (بێمزورتێ: بێ دنازو رتل) کە بە واتای بەخشراوە یا مەوقوفەیە - (گوندی مارابراهام) هی یەکێک لە پێشەوایانی ئایینی مەسیح بووەو ئێستا بە (شێخ برایم) ناوداراە، گوندی سینگان بە واتای بەرزو بڵیندە کەلەسەر تەپوڵکەیەکە، بڵیند دروست کراوە.

هەروا شوێنەواری بە نرخی تریش لای شنۆ هەیە، وەکو کێلەشین کە ئێستا بۆتە دیاری دەری سنووری کوردستانی ئێران و عێراقو نیشانەی دابەشکردنی ئاوەروی شاخەکانی سنووری (مەم المیاە)ە.

۱- ئەم ئامارانە هی ساڵەکانی ۱۳۲۹ ی هەتاویە (شەپۆل).

بە ناوی خوای بەخشە رو دلاوا

پێشینەی ئاینی، سیاسی وکۆمەلایەتی بنە ماڵەی ساداتی بەرزنجی

بە تایبەت خوالێخۆشبو **سەیید تاهیر هاشمی:** کۆنگرەی ڕێزگرتن لە عارف و شاعیری بەناو بانگ خوالێخۆشبو سەیید تاهیر هاشیمی لە ڕۆژانی ۱۱ و ۱۲ ی مانگی سەرماوەزی ساڵی ۱۳۷۸ ی هەتاوی لە شاری کرماشان.

میوانانی بەڕێزوزانا و شاعیر و فەرهەنگ دۆست درود و ڕەحمەتی خواتان لە سەربێ، خۆم بە بەختەوەردەزانم کە لەشاری فەرهەنگ و زاناپە روەرو خاوەن شوێنەواری کەو نارای کرماشان خۆم لە نیۆکۆری ئێوە دەبینم، شاری کرماشان، شاری سەیید صالح و سەی یاقۆی ماهی دەشتی، شاری تەمکین، شاری شامی، شاری ئوستاد دوکتور ڕەشید یاسەمی، شاری شارام نازری،شاری میرزا محەمەد رضا خوشنویس و خەتاتی ناوداری کرماشانی، شاری (سیدعبدالکریم) غیرەت و سەیید محەمەد سەعید غیرەتی کرماشانی، شاری تاقوستان و چیای پراو و چیای سپی، شاری شێخ عەلیخانی کرماشانی (صدراعظم ایران)، شاری دینەوەری و زانایانی دەینەوەر، شاری دوکتور عەلی ئەکبەری نەقیپور، شاری دوکتور (کیوان پورمحمدی) موکری، شاری ئوستاد کەیوانی سەمیعی کرماشانی، شاری فەهیم سەنجابی خێوی ۱۲ هەزار هۆنە و شیعری کوردی لەپەسنی ئێلی سەنجابیدا، شاری عەبدولکەریم جیلی کرماشانی نوسەری کتێبی (الانسان الکامل) شاری دەس و قەڵەم جوان ئوستاد (ملا محمّد ربیعی) شاری ئوستاد مەهدی فەرەهپور خێوی ڕوژناسەی بێستون، شاری کاک (محیالدین) صاڵحی، شاری ئوستاد (محمدعلی سلطانی) شاری عیمادەدین دەوڵەتشاهی، شاری (حشمةالله دولّت) شاهی کرماشانی شاری ئوستاد میرجە لالی کزازی، شاری کاک (محمدعلی) چاوشانی (چاوشی)، (علاّمە ملا ابوالقاسم) پرێشان، میرزا ئەحمەد داواشی، میرزا شەفیع دینەوەری کرماشانی، (سلطانی کلهر)، شاری (اسدالله) زەنگەنە کرماشانی، شاری بێدار کرماشانی شاری مەسقەتی، مەخزەنی کرماشانی، پیرمراد بەگی کرماشانی ناودار بەموشفیق زەنگەنە کرماشانی، حاج شەهباز خانی کڵهر کرماشانی کەحەمام و کاروانسەرای بۆخێرسازداوە، شاری یونسی کرماشانی، (نظر علی جناب صحنەیی)

کرماشانی، (ملانظام‌الدین جلالی)، شاری (غلامحسین) ناجی، (مهجور احمد جلالی)، (مجرم حاج نعمةالله جیحون آبادی) کرماشانی، شاری (مهندس محمدعلی گۆیا) و شاری شیخ تاج سنجابی کرماشانی مراد و مرشیدی شیخ (صفی‌الدین اردبیلی) و هەزاران زاناودانا و خواناسی دیکە.

□ پێشینەی ئاینی و ... بنە ماڵە ساداتی بەرزنجی ـ ئێستا جارێ بەکورتی و بە کوردی ناوی پیرۆزی، هەندێ لەوان کە زانا و خواناس و خێری نوسراوەن ذیکردەکەین. (ناویان دەبەین) حەزرەتی سەیید بابا رەسول کەبیر بەرزنجی سەرسیلسیلەی ساداتی بەرزنجی کە دەرسی لای عەلاّمە مەلا ئەبوبەکر موصنیف خۆیندوە ولە ١٠٥٦ ی مانگی وەفاتی کردوە، بەرزنجە ـ نێوی گوندێ خانەدانێ ناودارن، لە هەرێمی شارەزور، کە لە مەجدو سەیادەتدا، رەگ و ریشەیێ کۆن و کەو نارایان هەیە، لە نەسەب نامەی ئەم خانەدانەدا نوسراوە کە: سەرسیلسیلەی ئەم خانەدانە سەیید باباعەلی هەمەدانی یەکە لە قەرنی هەشتەمدا ژیاوەو لە سالّی ٧٨٦ یا ٨٠٥ ی مانگی وەفاتی کردوە و زاروکانی ئەو بە نێوی سەیید موساو سەیدعیسابۆشارەزور کۆچیان کردوە ولەوێ نیشتە جێبون. سەیید موسا وە جاخ کوێرو بێزاروک مردوە، بەلاّم سەیید عیسا زاروکێ زۆری بووە و هەروەکو لە کتێبدا نوسراوە، تەواوی ساداتی بەرزنجە لە بەرەو نەسلی ئەم سەیید عیسایەن ولە نێو ئەمانەدا. تاکە تاکی زۆر زاناو خواناس و نوسەری باش هەڵکەوتون، بۆوێنە سەیید (محمد برزنجی شهرزوری مدنی) برای سەیید بابا رەسول کەبیرکە بەنابیغەی چاخی خۆی و نادرەی دەور و موجەدیدی سەدەی ١١ هاتۆتە ژماروزیاترلە ٨ نوسراوەی هەیە (الاعلام ج ٧)، سەیید ئەحمەد بەرزنجی کە بە چوارپشت دەچێتەوە سەر سەیید حەسەن گڵەزەردەیی، کەزیاتر لە ١٣ نوسراوی هەیە، بە تایبەت کتێبی (کَنْزُاللِّسن) کە داگری ١١ جەدوە لەو هەرجەد وەلەیلە بابەت یەکێ لەزانینەکانە (تاریخی سولەیماین پەرەی ٣٦)، سەیید جەعفەر بەرزنجی دوەم لە نەوەی سەیید جەعفەریەکەمە ولە شاری مەدینە موفتی شافیعی بووە و لەوێش وەفاتی کردوە و نوسراوە شیزورە (علماء نافی خدمة العلم و الدین)، شیخ بابا رەسول بەرزنجی ئیجازەی لە زانای گەورە مەلا (عبدالقادر مدرس) بیارە وەرگرتووەو لە پاشان

بۆتە مودەریسی بیارە، دوای وەفاتی مامۆستاکەی بۆتە دەرزبێژی بیارە، وەلە دواییدا بۆتە دەرز بێژی سۆڵە و فێرگەی عەبابەیلێ تالە سالّی ۱۳۶۳ ی مانگی لەوێ وەفاتی کردوە، ئەمەیش غەزەلێ لەوزاتە بەزمانی کوردی:

ناطیقەی حالّی وەطەن، دەرسی وەتەن تەقریر ئەکا
کاتبی دلّ حەرفەکانی یەک بەیەک تەحریر ئەکا

گفتوگۆیێکی خوەش و پرمەغزە دایم دێتە گوێم
وا ئەزانم هاتیفێکی غەیبیە، تەفسیر ئەکا

پێم ئەڵێ: بۆ غەم ئەخۆی، سوڵطانی سەیاسی وەتەن
هەربە قانونی مەحەببەت دوژمنی تەسخیر ئەکا

عاقیبەت میعماری فیکری ئیتتفاقی قەومی کورد
دارالاحسان بیلادی کوردەکان تەعمیر ئەکا

سیلسیلەی کاکۆڵی ئالۆزاوی مەحبوبی وەتەن
وا بزانە زو بەزو وا عاشقی زەنجیر ئەکا

خزمەتی خاکی وەتەن فەرضێکی عەینە بۆ هەمو
داخلّی بەم حوکمەیە، کێ فەرقی جوان و پیر ئەکا

ظوڵمەتی جەهل لە بەرچی زۆری سەندوە باکت نەبێ
نوری عیلمی عالەمێکە، عالەمێ تەنویر ئەکا

هەرکەسێ فکری مەزاری باوک و باپیری هەبێ
بۆ بەقای ئیعزازی خاکی خۆی چلۆن تەقصیر ئەکا

پیاوی دانا دائما نەفعی عوومومی مەطلەبە
جاهیلی نا پیاوە هەر بۆ نەفعی خۆی تەدبیر ئەکا

لوتی وەرچەرخاند لە شوشەی پڕ گوڵاوی شیعری من
مونکیری ئاساری کوردی، بۆنی پیاز و سیر ئەکا

کەعبەکەچ نابێ بەکوردی بەحسی کوردستان ئەکەم
پێبڵێن: واعیظ بە تورکی بۆچیمن تەکفیر ئەکا

(یادی‌مەردان‌بەرگی‌دووەم‌پەرەی ۵۹۱و..)سەییدئەحمەدسەرداربەرزنجەسەرگەڵو، خەڵیفەی حەزرەتی مەولانا خالید شارەزوری نوسخەی نابیغەو نوسخەی جامیعە. کە هەژار شاعیری هەرەزانا وگەورەی کوڕ دەڵێ:

کە سەردەستەی هەمو مەستانە خالید — نەمامی باغی کوردستانە خالید
فیدات بم نیشتمان بۆ شارە زورت — رونا کە شام و ئەستەمبوڵ بە نورت
بە عەبدوڵلاو تاها پیری شە مزین — لە داوای دین نەماندو بوون نە شەمزین
شەمی دڵ بوون و زەینی مەحفەلی دین — وەتەن هەر شاد بێتۆ وا دوکورەت دین

(سیلسیلەی نەخشبەندی پەرەی ۳۰ و ۳۱ چاپی ۱۳۶۹ ئینتشاراتی صەلاحەدین ئەیوبی) وزریرەی زێرین نوسراوی شەپۆل چاپی ۱۹۹۹ ن پەرەی ۲۷ ـ سەیید (عبدالصمد) بەرزنجی گڵە زەردەیی دەرزبێژ و نوسەر بووە، سەیید (محمدمظفر) بەرزنجی مەکی لەزانایانی پڕعیلم وزانین بووە و لەسەدەی ۱۰ی مانگی لە مەککە مردوە ـ شیخ (محمد محی‌الدین) بەرزنجی کوڕی شیخ حەسەن گڵە زەردەیی بووە و دەرزبێژ و نوسەر بووە و لە ۱۱۳۳ ـ دایک بووەوڵە ـ ۱۱۹۵ ی مانگی لەکەرکوک وەفاتی کردوە ـ شیخ حەسەن گڵەزەردی نەوەزای سەیید بابا رەسولی بەرزنجی خێوی نوسراوەی زۆرە، کە لە ۱۱۷۵ ی مانگی وەفاتی کردوە، لەشەر لە گەڵ نادر، دوعای لە نادر شای هەوشاری دەرەگەزی کردوە و پێی‌و تووە دەکوژرێ و ناتوانێ زیان بە من بگەێنی، کە نادرشا لە ساڵی ۱۱۶۰ ی مانگی کوژرا، شیخ سەیید حەسەن بەرزنجی مامی شیخ تاهاکەبیری بەرزنجی دە رز بێژێ گەورە بووە و لە خێوەتەی بازیان ژیاوە، عەللامە سەیید شیخ مارفی‌نۆ دێی بەرزنجی کە زیاتر لە ۳۴ نوسراوی هەیە، مەلیک غازی حەزرەتی شیخ مەحمود نەمر بەرزنجی، کاک ئەحمەد سولەیمانی بەرزنجی کوڕی عەللامە نۆدێی، کاک ئەحمەد زاتێک بووە کەکتێبی (گزیدەی ئەسناد سیاسی ایران و عثمانی ج ۳ چاپی ۱۳۷۰) دەنوسێ: نارنجۆکێ لەبن پیێ سوڵتان عەبدولحەمید خەڵیفەی تورکی عوسمانی دەتەقێ، سوڵتان هاواردەکاو دەڵێ نانا نارنجۆ ک یاگوللەکار لەمن ناکاونام بڕێ و نام کوژێ، چونکا من گوللە بەندی کاک ئەحمەدی سولەیمانیم پیێیە، ئەمە خۆی نیشانەی چاکی، ڕوح پاکی، پیرۆزی، مەدفەرکی وگەورەیی کاک ئەحمەد بەرزنجی

سولەیمانی‌یە، کە تەنانەت خەڵیفەی عوسمانی باوە ڕوئە قیدەی بەوزاتەو بە دوعا و گوللە بەندی ئەوزاتە پاکە هەبووە.

لە لایەکی دیکەوە هەمو دەزانین، شیخ ڕەزا تاڵەبانی ئەو شاعیرە جوێن فرۆشە بە هەرکەس گەییوە، قسەیەکی سوکی ناوەتە پارسەنگی، بەڵام کاتێ باسی کاک ئەحمەد بەرزنجی سولەیمانی دەکا، دەڵێ : (خۆزگەم بە سەگی قاپیە کەی ئەحمەدی کاکی ...)، دیارەتا ئەم شیعرە و ئەو قسەی سۆلتان عەبدولحەمید بمێنێ ولە کتێب و دیوانی شیعردا بخوێند ڕێنەوە و ببیسرێن، نێوی پاک و چاکی و پیرۆز و مدفەرکی کاک ئەحمەد بەرزنجی سولەیمانی هەروا زیندو، بەپاکی و بە چاکی لە نێو خەڵکدا دە مێنێتەوە، ئەو چاکی کاک ئەحمەد، کەهەروا ماوە، لەبەر ئەوە یە، کاک ئەحمەد بەرزنجی لەکات و سەردەمی دەسەلاتی خوێدا، هاتووە لەشاری سولەیمانی مزگەوتێکی سازداوە و هەرچی نابینای ولاتی کوردەواری هەبووە، لای خۆی کۆیان دەکاتەوە و هۆی‌ژی یانیان بۆ ساز دەکاو قورئان و خوێندەواری‌یان فێردەکا، هەروەکو پانسیۆنی ئەم دەورە، لای خوێی لە شاری سولەیمانی پانسیونیان دەکا و ژنیان بۆ دێنێ و حورمەتیان دەگرێ و بە خێویان دەکا، جا چونکاکاک ئەحمەد بەرزنجی خۆی و دارایی خۆی بۆ خزمەت کردن بە و چینە لیقەو ماوو نابینایانە، تەرخان کردبو، خوایش هەرلەم دنیا جەزای چاکەی کاک ئەحمەد بەرزنجی داوەتەوە و لە نێو خەڵکدا ناو بانگی دەرکردوە، **دە بائێمە مانانیش چاو لەو زاتە پاکە بکەین باچاک و پاک‌بین.** (نە قڵ لەکتیبێ باوی کوردەواری چاپی ۱۳۷۸/۵/۷ ی هەتاوی نوسراوی (شەپۆل). شیخ کەریم بەرزنجی خەڵیفەی شیخ شەهابەدین کاکۆزە کەریایێ، دەڵێن کاتێ قزل باشەکان هێرش دەکەنە سەر شاری مەریوان و ئاوایی کاکۆزە کەریایێ و تاڵانی دەکەن بەم شیعرە کوردی یا نە، لە بەر خودا دەپارێتەوە و گازندە دەکاکەخوا تۆڵەی لەو قزڵ باشە زاڵمانە بۆ بستێنێتەوە، جابەکوردی دەڵێ:

پیر یونس! هانا، پیر یونس! هانا — مەظڵومان دایم لای تۆشەن هانا
نە بیرەی ئەکرەم شاه مەردانی — فرزەند دڵبەند شیخ زەکەریانی
پەی وایە مەندان عەجەب دەرمانی — چون شێر کەمین، حازر مەیدانی

ئـینتقام جـاگـەی بـابای ئـەکـرەمت بـــە شـــەپۆل کـین قـەلب قـولزمت
بستان جه لەشکر دوژمـن بێ ئـەندێش نـــەمازی یـەکێ بشۆ وەجـای وێش
«شەهاب» هەرچی هەن نەسڵ رەسـولەن زوڕیـەی تـاهیر عـەلی و بـە تـولەن.

شیخ عەبدولکەریم بـەرزنجی، دەرز بێژ بـووە، شـیخ عـەبدولکەریم وەلیـانی بەرزنجی ئەهلی تەقوا، مرۆڤێکی فازل بـووگە، حـاج شـیخ ئـیسماعیل هـەزار مێـردی بەرزنجە گردەڵە، شیخ مەحمود شوریجە بەرزنجی و نەوە زای شیخ حەسەن بەزرنجی قەرە چێوار، ئەوزاتە بەکوردیش شیعری داناوە، شیخ محەمەد بەرزنجی کە لە ۱۳۲۳ ی مانگی وەفاتی کردوە، هۆنەی بەزمانی کوردی داناوە ـ شیخ عەبدو سەمیع بە رزنـجی چنارەیی لای مەلا قادر مودەرسیی بیارە و عەللامە مەلا ئەفەندی لە هەولێر خوێندویەتی و چۆتە حەڵبی سوریە و لە فێرگەی شیخ حەسەن کورد، کە تایبەت بەکوردان بووە، بوتە دەرز بێژو لە ۱۳۳۸ ی مانگی لەوێ وەفاتی کردوە (مەشاهیرالکرد ج ۲). شیخ رەسول کوری شیخ محەمەد لە ساداتی حوسەیین تەکیەیی و دەرزبێژ بوگە، شێخ عەبدولعەزیز بەرزنجی دوڵ پەمۆیی دەزربێژ بووە، (علماءنا)، شیخ ئیسماعیل قازانقایی بەرزنجی کە یەکەم شیخێ بووەکە تەریقەت و رێبازی قادری لەکوردە واریدا رەواج داوە.

کاکەبلە (کابل): سەیید ئیبراهیم کورەزای شیخ عیسا بەرزنجە ئەم کاکەبلە زۆرزانا بووە و (فازلی کازرونی) شاگری بووەو دەڵێ: مامۆستام هەرچەندە شافیعی بووە، بەڵام لە رێبازی فیقهی ئیمام ئە بوحەنیفەدا، ئەبو یوسفی دوەم و تاقانەی سەردەم وکاتی خۆی بووە و ... وە چەند بە ختەوەرن ئەم بنەماڵانە و ئەو ساداتی کرامە (رضوان‌الله تعالی علیهم اجمعین). کە لە باری ئاینی، سیاسی وکۆمە لایە تیەوە، خزمەتیان بەخەڵک کردوە.

لە بۆ سەر بەرزی ئینسان لە ژینا لە بۆ پـیرۆزی لە پـایەی دیـنا
ئـینسان زانـابێ دڵی رونـاکـە دڵ و دەرون وکردەوەی پاکە
ئەوخانە دانەیش بی عیلم ونامە نازانێ و اتای سـەعادەت کـامە

(عەللامە مامۆستا مەلاکەریم مودەریس ئیمام شافع رۆژگار).

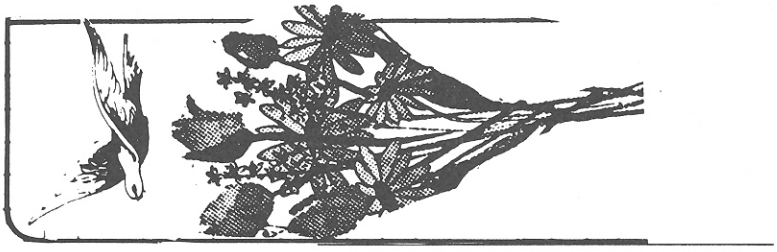
□ بە وشێوەی خوالێخوشبو **سەیید تاهیر سەییدزادە هاشمی** خۆی لە سەرەتای دیوانی هەوارگەی دلاّن دا نوسیویەتی لە ئاوایی دەوڵەت ئاوا لەدا یک‌بووەکە سـەربە

رەوانسەرە و لە بنە چەکەی ساداتی حوسەینی یە و دەچێتەوە سەرسەید عیسای بەرزنجی، جەددی پێنجەمی سەید تاهیر، سەید شیخ رەسوڵە، یانی رەسولی دووەم خەڵکی گوندی سوڵە، وە شیخ رەسولی سوڵەیی دووەم لەوێوە باردەکاو دێتە مەڵبەندی جوانرۆ، باوکی سەید تاهیر نێوی سیدقیدار هاشمی سیداڵدولە یە وکوری (سیدعبدالقادر الحسینی) سوڵەیی بەرزنجی، کوری شیخ رەسول الحسینی سوڵەیی بەرزنجی یە، دایکی سەید تاهیر ناوی ئەختەر خانم کچی فەتتاح بەگە، لە بەگزادەکانی تایفەی وەڵەد بەگین و لە ساڵی ١٣٣٧ ی مانگی خوالێخوشبو سەید تاهیر دەچێتە بەر خوێندن، لە دێی دە وڵەت ئاوا، جادوای قورئان خوێندن ماموستا شیخ مارف مەلای دێ واتای ئەم شیعرەی پێدەڵێ: عامل اندر نحو صد باشد چنین فرموده است:

شیخ عبدالقاهر جرجانی آن مرد خدای

سوارەی عەشایری سەردار رەشیدخان ئەردەڵان و ناصرخان سەنجابی کە دوژمنی سەید شیخ قیداری دە وڵەت ئاوایی دەبن لەدەرفەت کەڵک وەردەگرن و هێرش دەبەنە سەر ماڵی شیخ و تاڵانیان دەکەن، شیخ ناچار هەڵدێ و بە خۆی و خاووخێزانی یەوە، رووەکەنە (هورین و دەیێ شێخان) ماڵی عوسمان بەگی شەرەف بادینی خزمی خۆی. لەوسەردەمەدا ئەو ناوە لەبن دەست داگیرکەری ئینگلیس بووە، ئیتر سواراە لەوە زیاتر نەیان توانیوە بەدویاندا بڕۆن، ناچارگەرانەتەوە دواوە، دوای چەند ڕۆژێ شیخ قیدار دەستی سەید وەجیەالدین و سەید عەلی کوری دەگرێ و دەچنە گوندی سوڵە و چرچە قەڵا، خزمەت شیخ حوسەین چرچەقەڵایی پورزای شیخ قیدارو لە پاشان لە ساڵی ١٣٤١ ی مانگی دەگەڕێنەوە دێی دەوڵەت ئاواو لەساڵی ١٣٤٧ ماموستا مەلا محەمەد ڕەحیم دەبێتە موەدەریسی دەوڵەت ئاوا و خوالێخوشبو **سەید تاهیر لای** ئەم ماموستایە دەست دەکا تەوە بە خوێندن و شیعر و هۆنەی لێ فێردە بێ و لە هەمان کاتدا لەلای سەید وەجیەالدین براگەورەی خوێدا دەرسی وە زنەشیعرو شتی وا فێردە بێ و لە ساڵی ١٣١٨ ی هەتاوی خوالیخوشبو سەید تاهیر هاشمی دەبێتە کار بە دەس لە بانگی کشت و کاڵ لە شاری کرماشان داو لە هەمان سەردەمدا لە خزمەت

عەللامە (عبدالحمید مجدالممالک بـدیع الزمـان مـهمی فـرهی*) کـوردستانی دەس دەکاتەوە بە خوێندنو لە پاشان لەگەڵ ئوستاد بابا شیخ مەردوخ روحانی: شیوا بە جوتە لای مەلا (فیض‌الله) دولاوی موده‌ریسی ئاوای (کوره‌ده‌ره) دەس دەکەن بە خوێندن لای ئەو مەلا زانایە، کەکوردی، فارسی و عەرەبی بـاش زانـیوەوباش پـیێ وتـون، لەو سەردەمەی وا خوالیخوشبو **سەیید تاهیر** لە شاری کـرماشان دەبێ، کۆواری گـە لاوێـژ بەسەر نوسەری ئوستاد (عەلائەدین سەجادی) بلاو دەبێتەوەو لە رێگای خـوالیـخوشبو ئیبراهیم نادری هەم گە لاوێژی (دەس کەوتووە و هەم شیعر و وتاری ناردوە بۆ گەلاوێژو (یەدوللاره‌زایی کە لەوریش بە زاراوەی کە لۆری و تارو هۆنەی بۆ گەلاوێژ نـاردوە و هەروا ناصرخان ئازاد پوریش لە شاری سنەوە هاری کاری گەلاوێژی کردوە. لە سـاڵی ۱۳۲۲ ی هەتاوی خوالیخوشبو سەیید تاهیر و از لەکاری بانگ دەهێنێ و دەچێتەوە بۆ دەوڵەت ئاوا تا ساڵی ۱۳۵۰ لە دەوڵەت ئاوا بووەو زستانانە چۆتەوە، بۆشاری کرماشان، هەر وەکوخۆی لە سەرەتای دیوانە کەیدا دەنوسێ: دەستی کردوە بە نـوسین بۆ رادیـو (دەنگی) کرماشان و هەوارگەی دەڵان دەنوسێ، کە لە شیعر و هۆنەی خۆی و حەکیم مەو لەوی کورد، بێسارانی، وەلی دیوانـە، نـالی، مـەحوی و ... کـە لێک وەردەگـرێ، جارجارەش هەندێ وتار لەبابەت شیعر و ئەدەب و مێژو بۆ ئـەو رادیـویە دەنـوسێ و شوکربۆ خوا دیوانەکەی بە نێوی هەوارگەی دلان لە ساڵی ۱۳۷۰ لەچاپ دراوە، بە لاّم هەروەکو شیعر ناسان دەڵێن: هەڵەی تێدایە، جاهی چاپە یاهی شیعرە، هۆنە ناسان باشتر دەزانن ـ ئەمەبو، کورتەیەک بەکوردی لە بابەت پێشینەی ئاینی و سیاسی و کۆمە لایەتی وزانیاری بنە ماڵەی ساداتی بەرزنجی بە تایبەت خوالێخوشبو **سـەیید تـاهیر هـاشمی**ە



*. خاوەن ئیمتیازی روژنـامەی کـوردستان کـە لە ۳۸ وە تـا ۱۳۴۲ لە تـاران بـەوێـنەی حـەوتانە بـەزمانی کوردی بلاو دەبووەوو ئوستادی موتازی زانکۆی ئیلا هیات و مەعارفی ئیسلامی زانکۆی تارانیش بو. (شەپۆل)

چلۆن بوو دەسم دایە وەرگێرانی قورئان بە

زمانی کوردی

دەبێ بڵێم: لە ساڵەکانی ١٣٣٦ هەتاوی تا ١٣٤٠/٦/٢٥، دوای ئیجازە وەر گرتنی مە لایەتی، لە شاری مەهاباد، لە خانە قای نەهری شەمزینی بوومە ئیمامی جوعە و جەماعەت و مودە ریسی ئەوێ و دەرسی فە قیانیشم دادەدا و دوای ئەوەی لە تاران لەوە زارەتی زانین و فێرکردنی عالی شادەی مودە ریسی و ئیفتام وەرگرت، لە ساڵی ١٣٣٧ تا ١٣٤٠/٧/٢٥ لە فێرگەی مزگەوتی سوریش بوومە، مودەریس و لە هەمان کاتدا لە فێرەگەکانی ناوەندی مەهاباد، بەمێرمندالآن و لاوان دەرسم دەوت و ئێوارانە، دوای نوێژی عەسرلە خانە قای نەهری مەوعیزەم بۆخە ڵک دەکرد و دوسێ ئایەتی قورئانم وەک گوڵبژێر لە بەردە کرد و واتاو تەفسیرەکەیم ، بۆبەیان دەکردن، ئەم هە ڵبژاردنی ئایەتانە و واتاکانی، وەک جۆرێ فیشن بەندی، کۆم کردبونەوە، تا لە ١٣٤٠/٦/٢٥ کە لەرێگای تاقی کردنە وە، چومەزانکۆی ئیلاهیات و مە عارفی ئیسلامی لە تاران، دوای وەرگرتنی فەوقی لیسانس (مە جستێر) و خوێندنی دەورەی تەحقیقات عالی و دوکتوری، کە دەگەرام بولێکولینەوُ نوسینی تیزو پایان‌نامەکەم، لە پەراوە خانەکانی زانکۆ و تاران چاوم بەتەفسیرێ زۆرکەوت کە زانایانی سوننی نوسی بویان، منیش دەستم کرد بە تەرجەمەی قورئان بە زمانی کوردی و تە واوم کرد. بە تایبەت کە فیش بەندی یە کانیشم هەر لا مابون، بە لآم دەبێ بڵێم سێ رۆداوە، لە بیرم دابو، کە هەمیشە دنەی دەدام تا ئەم کارە راپەرێنم،

١ ـ کاتێ لە مەهاباد لە ساڵی ١٣٢٦ و رێکەوتی ١٩٤٦ی زاین، چاوم پێکەوت کە رۆژنامە و سی پارەیێ زۆر، کە بە زمانی کوردی بون و لە ماڵە پێشەوا و مالآنی دیکە هینایابویانە، چوارچرا و نەوتیان بە سەردا کردو جندرمەی حەمەرەزا پە هلەوی سوتاندیان، من لە سەرەتاوە، وام دەزانی ئەوە دوژمنی یە، لەگەڵ پێشەوا، دوایی بۆم رون

بۆوه ئەو، کاره دزێوه، دوژمنی یه. له گەڵ زمانی کوردی.

۲ ـ له کاتی فەقێیەتیمدا لەئاوایی یەک، بۆ دەسنوێژگرتن چومە سەرچۆمەڵە ئاوی بەردێ، تەماشام کرد، مریشکێک، هەروەک شێت، خۆی قرژدە کرد و هەر وەک گوڵۆڵە توڕپ خۆی دەدا بە نێو درِ ودالّی دەم ئاوەکەوە، وام زانی ماروجروجانە وەری خزۆک و بزۆڕ و بزۆک، جوجە لەکانی گرتووە و دەیخوا، چەن خرکە، بەردم هەڵگرتەوەو توند چومە دەم ئاوەکە، تەماشام کرد، وا جوجە لەکانی، لە نێو ئاوەکە، مەڵێ دەکەن، لەوسەردە مەدا، وام دەزانی خاوەنی ئەم مریشکە، کارێکی ناسروشتی و ناخۆرسکی کردوە، دوایی زانیم. وەئەوەی فێر کردم، کە خوێندەوارو خاوەن قەڵەم ئەگەر بتوانێ شتێ بنوسێ یا بڵێ، دەبێ بە زمانی زگ ماکی و دایکی خۆی بڵێ یا بنوسێ، دەنا ئەگەر کورد، بێ مەبەستێ، بە عەرەبی یا فارسی یا بە تورکی بیڵێ و بی‌نوسێ. وەک ئەو مامرو مرەی بە سەردێ و خێری بەرهە مەکەی، بۆ نامۆ و بێگانە دەبێ. جا هەر لە بەر ئەمەیە کە نیشتمان ویست و دڵسۆز حاجی قادری کۆیێ بە شیعر فەرمۆیەتی:

وەک مریشکێک کە بەختی نەهێنێ　　بێتو جوجکەی مراوی هەڵێنێ
هەر بگاتە کە ناری جۆگە لە یەک　　نایە تە شۆینی، بمرێ جوجەڵە یەک
ئەم لە وشکانی ئەو لە ناوئاوە　　تێ دەگا... درانی پێ ماوە

۳ـ لەو سەردەمەی کەلەزانکۆ، خەریکی لێکۆڵینەوەو تیز نوسین بوم، کتێبێکم دی کە نوسی بویی، لە کاتی خوێدا (مارتین لوتێر) ئینجیلی هێنا بووە، سەر زمانی ئەلمانی، کەشەکان، بیانویان پێگرت کە تۆچلۆن ئینجیل، کە لامی خوات هێناوەتە، سەر زمانی ئەلمانی، قسەی خوا لەکۆی و قسەی مرۆڤ‌لەکوێ، ئەم کارەکوفرە و مارتین لوتیریان سوتاندو کوشتیان، بە لاّم ئەلمانیە کە، کە لەگەڵ ئینجیل لێکدرابو، نەیان و یڕا لە نێوی بەرن، لە ئاکامدا، کە لە ئەلمان، چاپخانە پەیدا بو، ئەو تەرجەمەی ئینجیلەیان بە زمانی ئەلمانی لە چاپ دا، ئەو کتێبە نوسیوی، لەو سۆنگەوە زمانی ئەلمانی بو بەزمانی دین، بوبەزمانی تیکنیک و بوبەزمانی علیم و سەنعەت، منیش ئەوسێ مەبەستەی، کە لە سەرەوە، رام گەیاندن، دنەی دام و قورئانم هێنایە سەر زمانی شیرین و تەرو پاراوی کوردی، تا قورئان ببێتە پشتیوانی زمانی کوردی و دژ و دوژمنانی کورد، نەوێرن بی

سوتێنن و زمانی کوردی، وه نوسه روشاعیری کورد، بۆخۆبن و زمانی کـوردی گـەشه بکاو به لکو ببێته زمانی عیلم و زانین و ببێته زمانی تیکنیک و زمانی سەنعەت، به هیوای ئەورۆژه، به کوردی و به کورتی بلێم: به و هەویایانه، قورئانم بەتەواوی به زمانی کوردی تەرجەمه و تەفسیرکرد، تا چـاوم کـردەوه، وەکـاری تـەرجـەمەو تـەفسیری قـورئانم تەواوکرد، شۆرشی گەلانی ئێران سەرکەوت وکتێبێ زۆر، له و لاتانی ئیسلامیه وه، هاته تاران و له نـومایشتگه، نـیشانیان دەدا و مـنیش لەوێ تـەفسیر گـەلێ، وەک تـەفسیری جەواهیر (تەنتاوی)، ئەلمەنار، قورتوبی، ئەلمراغی و... دەس کەوت و جارێکی دیکه، وەرگێڕ دراوه کەم، لەبەر ئەو تەفسیرانه ویرستار کرد و لەبن هەندێ واتای ئایەتە کـان، نێوی تەفسیرەکەم بۆسەر چاوه، دەنوسی و ئەوسا به (ئای بی ئێم) پیت چنیم کرد و دامه دەس تەراح و گرافیک‌سازێو بەوێنەی قورئانی هێنراوه سەر زمانی کوردی، بوێ‌سـاز کردم، تا له چاپی بدەم، هەندێ کوردی پولدار، له وانەی که خۆیان دو قامک له خوار ئیمامی رەبیانی دەزانی، له تاران دەهاتنه، دیدەنیم و منیش پیشنیارم پێ دەکردن، تا به لکو به خێری خۆیان له چاپی بدەن، هەرچی به گوێم دا، دە خوێندن، که براچاپ ئەمه، وەکو پارچەفرۆشی، فەرش فرۆشی، قەندو چا فرۆشی خێری ئەنیوژەنی و مـالیشـی بۆئێـوه، تێیدایه، ئێوه بچن وپرسیار بکەن، رۆژنییه له تاران قورئان بـه تـەرجـەمەی فـارسی یـا بی‌تەرجەمه، لەچاپ نەدرێ، دیاره ئەگەر خێری مالی و دنیایی تێیدا نەبێ، ئەوانه، ئەو کاره ناکەن، دلنیابن، چون یه که مجاره، که له ئێران قورئان به زمانی کوردی چاپ دەبێ، فرۆشی زۆر دەبێ و خێری مالی و دراوی بۆ ئێوه زۆر دەبێ، سەره رای خێری دینی و خزمەت به فەرهەنگ و زمانی کوردی، فایدەی نەبوو، دەیان وت: ئێمه تائێستا کـاری فەرهەنگیمان نەکردوه، دەترسین زیانی مالی بکەین.

دیتم ئەو هەمووه زەحمەتەم کێشاوه و دراوم تیاخەرج کردوه، که چـی‌له سـەر دەستم هەروا ماوه، شەوێک له شەوانی هەینی، دە سنوێژم گرت و دەستم کرد به نوێـژ کردن و پارانەوه له خوا، و تم: خوایه ئەگەر ئەم تەرجەمه و تەفسیره، به زمانی کوردی بۆنه تەوەی به شخوراوی کورد، خێری تێیدایـه، هۆی چـاپی بـه دی‌بـهێـنه، بۆسوێزیـا جەناب سەید کازم موسلیح ژارابادی، که له کۆواری ئاوێنەی کوردی، کاری دەکرد،

هاته دیده‌نیم‌و دوای قسه‌و باسێکی زۆر، فه‌رموی بیده به‌من، تا له‌ڕێگای ئاۆێنه‌وه، بۆت له چاپ بده‌ین، منیش نوسخه یه‌کی زیراکس کراوم پێ داو ئه‌ویش دابوی به سازمانی ته‌بلیغاتی ئیسلامی (ستاد منطقه ۲ کشوری) ئه‌وانیش دوای ۱۰ سالّ هێنان و ئه‌م ده‌ساوده‌س پێ کردن، سه‌ره‌نجام له‌سالّی ۱۳۷٦ زۆر ڕه‌نگین و جوان له چاپیان دا، منیش که خواخوام بو، له چاپ بدرێ، فه‌رار دادم له گه‌ڵ نه به‌ستبون، دوایی، دیتم ئه‌وان بازرگانی له‌سه‌ر ده که‌ن‌و له ئوروپا به ۱۸ تا ۱۹ هه‌زارتمه‌ن، له‌ئێران ۳ تاحه‌وت هه‌زار تمه‌ن فرۆشراوه و هه‌روه کو بیستبوم له سوری‌یه، فوتۆکوپی ئه‌وه‌یان به‌په‌نجا هه‌زار تمه‌ن فرۆشتبو، له ئه‌مریکا به ۲۲۰ دولار کریبویان، (گوێا له به‌ر ئه‌وه فرۆشیاران‌وا به گرانیان فرۆشتبو، (ستاد منطقه ۲ کشوری) له چاپی دوه‌م موّری کردبو، زیاد له ۳ هه‌زار تمه‌ن فرۆش حه‌رامه.) منیش گوتم: راسته، من فه‌رارادم له گه‌ڵ ئێوه موّر نه کردوه، به‌ڵام مافی ئه‌وه‌م هه‌یه له‌فرۆشه که‌ی به‌شم بده‌ن، ئه‌وانیش ده‌یان‌وت: تۆ ده‌بێ پاره‌یێ به ده‌س خۆشانه، به ئێمه بده‌ی که‌وا جوان و ڕه‌نگین له‌چاپمان داوه، تاهه‌واڵم زانی، که‌بێ پرسی من، بۆجاری دوه‌م له چاپیان داوه‌ته‌وه‌و له‌م چاپی دوه‌مه‌دا، واتای ئایه‌تی ٦ ی سوره‌ی مائده له‌بابه‌ت ده‌سنوێژگرتنه‌وه، گوێریوه و ده‌ستیان تێ وه‌رداوه‌و له گه‌ڵ چاپه ئه‌وه له که، یه‌ک ناگرنه‌وه وزۆر لێک جیان، دیاره چون بێ پرسی من، ئه‌م گوّرانه، روی داوه‌و به بێ ئاگاداری‌من ، ئه‌م کاره‌یان کردوه، من خوّم به به‌رپرس نازانم، چون بێ ناوانم، جادوای پێزانین له ۱۳۷۷/۸/۹و ریکه‌وتی ۳۱ ئۆکتوبری ۱۹۹۹ ی زاینی شکایه‌تم لێکردن و ئه‌م ئاگاداری نامه‌یشم بلاّو کرده‌وه:

* مامۆستا مه‌وله‌وی *

ئاماوه وه‌هار، وه‌هار شادی
بۆی عه‌تر نه‌سیم غه‌ونچه‌ی ئازادی
خێل خانه‌ی خه‌فه‌ت بار به‌نی‌یش که‌ردن
مه‌یمه‌ت ڕووی نسی‌یان وه ساوای مه‌ردن
خه‌م وینه‌ی که‌مان قامه‌ت خه‌م بسی‌یان
هه‌وارگه‌ی قه‌دیم نه‌ده‌مش شی‌یان
به‌زم شه‌وق و عه‌یش نه‌ده‌روون جه‌مان
ئانه هیچ نه‌بۆ نه‌ده‌روون، خه‌مان
ئه‌یه نه‌تیجه‌ی دیسای بالای ئۆن
نیشانه‌ی وصال خاڵ ئالای ئۆن
سه‌روو نه‌شئه‌ی بادی وه‌صڵ ئۆن
ئاقیر بۆی عه‌تر موشکی زوڵف ئۆن
ساپم دور، ده‌ی ده‌ی، پەی پەی، نه‌وه‌ی، مه‌ی
لطایف مه‌ردم یه‌کسه‌ر یکه‌رحه‌ی
تا پەی یارانیچ وه ئیطمینان بۆ
سه‌رمایه‌ی نشاط دڵ حه‌زیان بۆ

زمانی کوردی:

زمانی کوردی، رەمزی هەویەی نەتەویی و نیشتمانی کوردە، زمانی کوردی میراتێکی گرینگ‌و زۆر بایە خداری فەرهەنگی‌یە. زمانی کوردی، دەبێ‌لە واژەی داتاشراو بپارێزرێ.

زمانی کوردی لە بابەت تەرکیبەوە، زمانێکی کشگێریی (موعجیزەیی)یە، دەبێ لە خونجاوی و گونجاوی پەرەدار، وەسەرسورِ هێنەری تەرکیبی ئەوە. بەباشی کەڵک وەر بگیردرێ.

زمانی کوردی زۆرئاسان واژەی بێگانە لە خۆیدا دە تاوێنێتەوە و هەر وەکو واژەی خۆمالّی لێدەکا، **زمانی کوردی** چۆمە ئاوێکی پرِ بەرەکەت و تەژی‌یە لەگە نجینەیەکی گەورە و بایە خداری میرات و کەلەپوری فەرهەنگی کورد و نەتەوەی کوردزمان، وەبوگەلانی دیکەیش بەدیها تویەکی گەورە و پرشان و شکۆیە، زمانی کوردی دارای واژەی زۆر و پەرە دارو جوان و لەبارو لەسەر زارِخۆش‌و سوک و رەوان و شیرین و ئێسسک سوکە. **زمانی کوردی** ئاهەنگی دلّ و دەرون لاوێنی هەیەو زۆرلەگوێ خۆشە، جوانگۆی دەلاوێنێتەوە، وەبەپاڵدان بە تایبەتی یەکانی واژەی خۆی‌وتەرکیبی تایبەت **بەزمانی کوردی**، ئاسان دەتوانێ هەربەشێ لە بەشەکانی زانین و مەعاریفی مرۆڤانی نیشان بداوبە وردی بەیانی‌بکا.

زمانی کوردی زمانی شیعرو هۆنە، فەلسەفەو زانین و هونەرە، بۆێی باو با پیرانمان فەرمویانە: **زمانی کوردی هونەرە.**

زمانی کوردی هۆیەکە، تایبەت بۆ بەدەست هێناتی واتای بەرزوتەرز، زمانی کوردی حکیمەتێ گەورە و بێوێنەیە، جاهەر لە بەر ئەوە، زۆرێ لە لێکۆڵەران و زمان ناسانی جیهان، زمانی کوردی فێربون و لێکۆڵینەوەی زمانەوانی خۆیان، بە زمانی شیرینی کوردی، بەیان دەکەن. نمونە کەی (مایکڵ چایدە) کەلە سەر رادیو کوردی لەواشینگتون، لەبابەت زمانەوانی یەوە قسەدەکاو ڕێشەی واژەکان لە زۆربەی زمانەکانی مرۆڤی جیهانی ئەم سەردەمە لێک، دە داتەوە و باس لەسەریان دەکا.

زمانی کوردی زمانێ فاخیر، جوان، ساف، لوس، لەبارو رە ساوەرەوانە، گونجاوی‌و خونجاویشی زۆر و زەوەندە، زمانی کوردی زمانێکی زیندوە، چونکا

واژەی لێ سازدەکرێ و موشتەقاتی هەیە[1] و زۆر بەئاسانیش واژەی خەڵکی ترلەنێو خۆیدا، دەتاوێنێتەوە. زمانی کوردی واژەی پاک و بێگەرد و خاوێنە، بنەرەتێ ریشەیی و سفت و پایەدار و مایەداری هەیە، زمانی کوردی، لە سوێنگەی نوسەرانی ژیرو بیروردو زاناو زمانەوانی کوردەوە، رۆژ بۆ رۆژ، پەرەدارتر و پتەوتر و سفت و سۆڵترەبێ.

زمانو ئەدەبی کوردی رەمزی یەکیەتیو هەویەی مێژویی کوردانە، سا ئەبێ بە تەواوی و پڕبە هێز، بەوزەیێ تەواو، بێ پارێزینو پەرەی پێی بدەینو غەنیتری بکەین، کورد، زیاد لە هرشتێ بە هۆی زمانو فەرهەنگی خۆمالّی خۆیی توانیویەتی لە راست داگیرکەران، راوەستێو خۆی زیندو رابگرێو دژو دوژمنان لە خۆی بپرینگێنێتەوە و لە نێو کورەو سۆبەی گڕداری داگیرکەراندا نەتاوێتەوە، زمانی کوردی پڕهێزو بەوزەیە، باش دەتوانێ باری فەرهەنگ‌و عیلمو زانینو تیکنیک‌و بایەخەکانی فەرهەنگی مرۆڤانیو ئیسلامی هەلگرێو لە نێو خۆیدا سەتامگیری بکا، نوسەرانو لێکۆڵەران و ئەنستیتۆو ئەنجومەنو کانونە فەرهەنگییەکان، لە دەروەولە ناوەوە ئەرکێ سەنگینو قورسیان لە سەرشانە، بۆ پاراستنو پەرەدان بە زمانی **کوردی**، دیارە هونەریش لە زمانو ئەدەب‌و فەرهەنگەوە، سەرچاوە دەگرێ، ئەوە **بینش وتێ روانینی هونەرە** کە لەگیانی کۆڕو کۆمەڵگادا تۆفو تۆفان بەدی دەهێنێو زانینو تیکنیکیش بۆگەیشتن بە ئامانج دێتەیارمەتی دانی.

دیارە **هونەر** سەرچاوەی عیلمو شارستانیەت و ژیارە، هەروا راگری بەر دەوامی بیرو فیکری ئافراندنەکانی ئینسانە، بەدریژایی مێژو.

هونەر سەرەتای هەرشارستانیەتێکە، هەر وەک گرینگترین دیمەنی رێنساس، لە رۆژاوادا، باری هونەری ئەو بووەو لە ئۆل‌و دینیشدا پێغەمبەران لە راستیدا؛ گەورەترینی ئینسانی مێژون، جا هەر لە بەر ئەوەیشە قورئان بەگەورەترین کشگێری پێغەمبەری ئیسلام دەزانرێ، چونکا گرینگترین تایبەتمەندی **قورئان باری هونەری** ئەوە، **دیارە دەبێ پشتیوانی هونەری ئەمرۆی کورد**، هونەری رابوردوی بێو بیش روانێتە دوا رۆژ، تا بتوانێ بە مومتازی بمێنێتەوە. دیارە زانین و عیلمیش ئەبێ بۆ تێگەیشتنو پێگەیشتنی مرۆ بێو لێهاتویی بێ برانەوەی ئەو، هەمیشە بە زانین بگاتەکردەوە، تا زەرفییەتی گیانو

---

(١) ئەمە قسەی دوکتور فەرید وەجدی میسری یەکە لە دایرة المعارفی خۆیدا لە باسی زمانی کوردی رای‌گەندوە (شەپۆل).

مروۆ، ئاوالّەترو دلّرەوێن تر بێ

پێویسته ئەمروۆ نەتەوەی کورد؛ باشتر خۆی بناسێو جیهان بناسێ تا بتوانێ بەشە جیاجیاکانی زانینو تیکنۆلۆژی بە دەس بهێنێو بیانکاتە خۆمالی کوردی، لەم رێبازەدا خۆیندەواران و ژیرانو پڕ بیرانو زانایانو خاوەن (نوسینگ) قەلەمو خاوەن ئەندێشە، زۆر ئەرکێ بەرچاویان هەیە.

لە بابەت دەنگەوە، زمانی کوردی زۆر غەنی یە؛ لامواید هیچ زمانێ بە ئەندازەی زمانی کوردی خاوەنی (ئەصوات: دەنگ) بێ ـ بۆینە: حیلە، لورە، سەرەسەر، زریکە، تەقە، رەقە، هارە، جریوە، سیرە، بۆرە، وێزە، میاو، قرەقر، تەپەتەپ، بۆلەبۆل، زرمەزرم، خرمەخرم، بۆرە بۆر، قیرەقیر، زریکە زریک، قیژەقیژ، زرە زەر، هاژەهاژ، مرخەمرخ، قلمە قلم، قلپەقلپ، شریخە شریخ، شریقە شریق، بروسکە بروسک، خاوە خاوە، زرەنگە زرەنگ، ترپە ترپ، هاسکەهاسک، تاسکە تاسک، هەنسکە هەنسک، قۆرە قۆر، قولتە قولت، پشم و هۆر، میزە میز، گیزەگیز، بریکە بریک، فیکە فیک، جیکەجیک، چەقە چەق، حەپە حەپ، شاپە شاپ، قرخە قرخ، لرخە لرخ، فرتەفرت، قرتە قرت، گرمەگرم، زرم وکوت، خنکە خنک، چکەچک، تکەتک، گارەگار، کارەکار، بالەبال، هۆرە هۆر، قریشکە قریشک، ئاخ ئۆخ، کۆخەکۆخ، زیرەزیر، مەشەمش، خشپەخشپ، هوشەهوش، لوشەلوش، زرەزر، فرەفر، قرچە قرچ، فلچەفلچ، ملچە ملچ، پچەپچ، قاسپە قاسپ، منگە منگ، قوقە قوق، قوشقە قوشق، شیتە شیت، خلە خل، تلە تل، گلەگل، مچەمچ، بۆرە بۆر، گابۆر، زۆربونی دەنگ خۆی نیشانەی پەرەدار بونو پڕپیتو بەرەکەت بونی زمانی کوردیە، دیارە (دەنگ) لەمەش زیاتر لەکوردیدا هەن، هەرچەن هەندێ لەوانە ئیسمی سەوتن؛ بەلاّم سەوت لەوانیشدا، هەر هەیە.

رۆژگاری زمانی ماد: کوردی لە فەراغنیەوە تاگانا (لە مەدیترانەوە تا چین) خەلکی ئەم ناوە ناوە بەزمانی کوردی مادی ناسیاو بوون، بەتایبەت لەکاتی هیرشی ئیسکەندەردا، کوردی مادی باوی سەرزاری خەلک بووەو دەرسی پێ خوێندراوە، ئەم دەرس وتنەوە بە زمانی مادی کوردی لە فێرگە (حوجرە)ی مزگەوتان، بەر لەوەی (دارالفنون) لە خۆرهەلاّتی ناوین دانرێ لای مەلایان دەرس دەخوێندرا، مامۆستا دەرسەکانی بەزمانی کوردی واتا دەکرد و شیعری کوردیشی بە زانینخوازەکان دەوت، تەنانەت کتێبە سەرەتایی و وردیلەکانی لە عەرەبیەوە، دەکرد بەکوردی، جائەوە تا سەردەمی خاناخانی قوبادی بەردەوام بووە کە خانا فەرمویەتی:

هەرچەن مەواچان فارسی شەکەرەن — کوردی جە فارسی بەل شیرین تەرەن
بە لەفزی کوردی کوردستان تەمام — پیشبوان مەحفوظ ، باقی والسلام

پەرەی ۱۴ و ۱۵ ی شیرین و خوسرەو، چاپی ۱۹۷۵ کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا.

گەڕیانێک بەرێیواری بەدۆڵی شێخانی مەنگوراندا:

ڕۆژی چوارشەمە، یەکەمی ڕەزبەری ساڵی ۱۳۷۷ی هەتاوی و ۲۳ی سپتامبری ۱۹۹۸ی زایینی و ۲۶۱۰/۷/۱ی کوردی لەکات ژمێری چواری سەرلە ئێوارە، لەگەڵ چەن کەس لەکوڕانی **خوا لێخۆشبو حاجی محەمەد مۆرەکی**، لە شاری تارانەوە، بەرە و شاری مەهاباد، وەلە وێوە بەرەو هەرێمی ئاوایی شێخانی مەنگوران بەجادەی دەم سەدی مەهاباد، دا ڕۆیشتین لەسەر ڕێگا لە لای دەسە چەپەوە دێ (هەمزاوا) لە بان گردێکە وە، دیار بو، هەرواکە دە ڕۆیشتین لە پردێکەوە بە لای دەستە راستا لامان دا و ماشین کەوتە سەر جادەی خاکی و ڕێگا بە نیۆ ڕیێ بو، بەڵام زۆر ناخۆش و پڕو تەژی لەکەند و لەند بو، هەرجۆرێ ڕۆیشتین، لە ڕێگا لە دەستە راستەوە شوێنە واری دێ کۆنی (ئینجە دەرێ) یان نیشان داین کە لە دۆڵی شێخان دایە، لەکوردەواریدا دە لێن: ئینجە دەرێ لە کاتی ئاوەدان بوندا تاچل پە نجاکچی پەلکە ئاورێشمی لێها تۆتە دەرێ و ئەم قسە خۆیی نیشانەی ئاوەدانی و حەشیمەت زۆری ئەو دێ کۆنە ،راگەێنێ.

هەرواکە بەو جادە ناخۆشە خاکی یەداوە ڕۆیشتین. لەم لاو لە ولای ڕێگا و بانەکە، بارسنجو، سورەبان یان نیشان دەداین، سەرئەنجام گەیشتینە ئاوایی سێلم، بە لاّم ئەو ڕۆژە نە مان توانی بچینە سەر ئارا مگە و زیارەتی خوالێخۆشبو (**بابالی**) ناچار گەراینەوە بۆشاری مەهاباد، بۆڕۆژی هەینی ۱۳۷۷/۷/۲ سەر لە نۆی بەرە و مە نگوران بە شۆینە کەی ڕۆژی پێنجشەمەدا ڕۆیشتین، لە ڕێگا باخەو انەکەی مالی خوالێخوشبو **حاجی محەمەد مۆرەکی** کە لەبەرشارەزابون بە ڕێگا و بان لەگە لمان هاتبو، لە ڕێگا لە دورەوە ئاوایی گۆمەلیان، داغە، چۆمی گەورەی لای داغەی نیشان دەداین، کە ئەم چومە لە لای قازی یاواوە، دەرژێتە نێو بەربەندوسەدی شاری مەهاباد، لە سەر ڕێگا بە لای دەستە راستەوە، چاکی (بەرلانک) لە دەم ڕێگا بو، بە ئێمە نیشان درا، هەروا بەو جادە خاکی و ناخۆشەدا دە ڕۆیشتین لە ئاوایی (باگردان bagerdonی خواڕێ و سەرێ ڕەد بوین تاگەیشتینە دێ (شێخان) و لەوێ چوینە مالی (مامخدر) نێویک، زۆری بە خیرهاتن کردین و نانی نیوە ڕۆ (فراین) لەو مالە خوارد، جادوای نان و چا خواردنی نیوەڕۆ، بۆ ڕێنوێنی برایەکی خۆی بە نێوی مام ڕەسول بانگ کرد، ئەمام ڕەسول و مام

خدرە لە کۆنە ئاشناو کۆنە شوانانی حاجی محەمەد بون، زۆریان ریز لێگرتین و دیاربو قەدر و حورمەتی حاجی محەمەدیان لابو، بە راستی مام خدر پیاوێ وریا و ژیرو نیشتمان ویست دەهاتە بەرچاو، میوانگر و نانخۆش و بە ئاوەز بو، مام خدر و مام رەسول لە دورەوە کە لاتی شا، یاقەلاتی شا، یان نیشان داین، هەروەک دەگێرنەوە قەلاتیشا دارای ساختومان و خانوگەلێکی جوان و سەرەنج راکێشە، هەروا دیواری لە بەردی تاشراو، وەپلیکانی ژێرزەوی لە بەردە تاشراو بۆساز دراوەو لە نێوە راستی مەیدان و گۆڕەپانداگۆلاو بە بەردی تەشوێ تاش بۆ سازدریاوە، شوێنەواری عەمباراوی هێمان بە جوانی دیارە و ئاسەواری دیارە و بە راشکاوی شارستانی و تەمدونی ماد بەرێبوارانی خوێ نیشان دەدا.

بەڵێ کەلاتیشای نێو مەنگوران خانووئاسەواری کۆنی نە تەوەی مادوکوردە. وەکەمێ لە خوارترەوە قەلاتی مستەفا بەگ، وە لەو رێەشدا قەلاتی هێلم هەیە.[1] دیێ

---

(١) لەکتێبی کار نامەی ئەردەشێر بابەکان دا نوسراوە: ئەردەشێر چووە شەڕی کوردان شای ماد ـ لەوێوە چووەتە سەر بارزانی ـ بارزانیان لەجیروفت لای کرمان، کێوێ بە نێوی بارزان، بارزانی بارجانی هەیە کە بارزانی لەو ناوەبووەو لەپاشان بۆ بەرگری لە هێرشی دوژمن چونەتە ئەم مەڵبەندەی ئێستای بارزان، کە تەفسیری ابن‌کثیر لەبن ئایەتی (...الی قوم اولی باس شدید) سورەی فتح ئایەتی ١٦ ـ دەڵێ پێغەمبەر فەرمویەتی ئەم ئایەتە لە پەسەندی هۆزێکدا هاتووە کە ئازاو نەبەزن و کاڵەکانیان لەمووە و کوردن و بارزانی ـ سەرچاوە: تەفسیری ابن‌کثیر، تەفسیری روح‌المعانی، تەفسیری المیزان، تەرجەمانولقورئانی عەللامە حوسین هێندی، بیان الائمە ـ کتێبی زەمینەسازان، کتێبی یەعقوب لیث پەرەی ٢٢ نوسراوی دوکتور باستانی پارێزی. کارنامک نوسراوی ئەحمەدکیسرەوی چاپی ١٣٤٢ پەرەی ٤٩ ـ کۆواری ئاوێنە ژمارەی ١٧ و ١٨ چاپی ٧٣ و ئاوێنەی ١٣٧٤ ژمارەی ٩٠ بە قەڵەمی شەپۆل. یا بازان ـ ی کوردکە لە لایەن پێغەمبەرەوە کراوەتە فەرمان رەوای یەمەن، دوای مردنی بازان، شارکوری بازان بووە ←

شێخان، ئاوایە کە، لە ۲۵/۵ کیلۆمیتری بـا شـوری رۆژاوای شـاری مـەهاباد و ۱۰۵ کیلومیتری بۆ شاری سەر دەشت هە لکەوتووە، خە لکە کەی کـورد و سـونین، کـاری خەلکی، مەرو مالاتداری، جوت وگاو هەنگوین بەعەمەل هێنانە، کار دەستی ژنان گۆرە وی‌چنین و پوزە وان وبە رمال و دەسکێش و رەشکە و جاجم و شتیوایە.

گوندی باگردانی سەرێ کە لە ۲۴/۵ کیلومیتری باشوری رۆژاوای شاری مەهاباد و ۱۳۰ کیلومیتری سەر دەشت دایە، جاکە لە شارە وە، بۆیی دە رۆیی،لە دەستە راستی رێگای خاکی دایە، خە لکە کەی کورد و سونین. لە چۆم ئاو دەخۆنەوە، لە و دولەدا بۆ ماوەی یەک کێلومیتر دوئاوایی بە نێوی باگردان bagerdonی خوارێ و سەرێ هەیە، کە لە ۲۴/۵ کیلومیتری با شوری خۆراوی شاری مەهاباد و لە ۱۳۰ کیلومیتری سە رەدشت دایە، جاکە دەرویی لە دەستە راستەوە لە پشت باگردانی سەرێ گردێک هەیە و لەبان ئەو گردە، ئارامگەی خوالێخوشبو (**بابالی**) پاپیرەگە ورەی حاجی **محەمەد مۆرەکـی**، لێ سازدراوە، ئێستا پێگەی پاسداران لە سەرئەو تەپۆلکە دانریاوە، دەبێ پێژین: مرۆف کاتێ بەو جادە خاکی‌یە دا دەرواو دەروانێتە باری ژیانی ئەو خە لکە بێـچارە و مـەزلومـە، وادەزانێ کە ئەمانە وەک بەسەدان سال بەر لە دنیای ئەمرۆ بژین وایە، چـونکا دور لە شارستانی و خۆێندەواری‌و ئاودانی و ژیانی خۆشی ئەمسە دەیە، ئەم خەلکە موسلمانە هەژارانە راگیردراون و قەتیس ماون و لە خێرو بەرەکە تی‌ئەم قەرنە بێ بەش کراون، هیچ جورە ئاوەدانی و بوژانە وەیەک لە و نێوە نێوانە دا لە نێو مەنگوران کار نەکراوە.

← حاکمی یەمەن،شارکورێ بازان بە یارمەتی پێروزی کوردی دەیلەمی ئـەسوەد ـ ی کوشت کە پیاوێ چەچول بو ـ پێغەمبەر فەرموی: فاز فیروز : فـیروز سـەرکەوت. ولە سەرقەبری ئەبوحەنیفە دینەوە ری‌کرماشان لە بە غدا نوسراوە (لوکان العلم بالثریا لتناوله رجال من ابناء جبال. المسند گردوکوی المسند بە نـەقل ابـوهزارە احـمدبن مـحمدبن خەلیل چاپی ۱۳۱۳ ی مانگی میسر ئایەتی ۵۴ ی مائدە (... فسـوف یأتـی الله بـقوم یحبهم و یحبونه اذلة علی‌المؤمنین، اعزة علی الکافرین لە پەسنی کورد نـازل بـووە. و ئایەتی ۲ و ۳ سورەی جومعە لەبابەت کوردە (... و اخرین منهم لما یلحقوا... پێغەمبەر فەرمویەتی. ...ت پو

بنه ماڵەی خوالێخوشبو حاجی محەمەد مۆرەکی

هەروەک لە خەڵکی ئەو ئاوایی یانەمان دەبیست خوالێخوشبو **بابڵی ئە عەلا جەدی بنە ماڵەی بە ڕێزی مۆرەکی** پیاوێ بووە خوانەاس، دڵ و دەرون ئاوا، مەرو مالاتدار، دە وڵە مەندی کات و زەمانی خۆی‌و، زۆر بە ڕێز و سەخی تەبع و میوانگر بووە. **بابڵی** پیاوێ بووە، مەندو ماقوڵ، بە مشور وئینسان دۆست و ئینسان خۆشە ویست، لە نێو خەڵکدا زۆر بە قەدرو حورمەت؛ود ئازا، سوارچاک، ڕەشید و خانەوادە دار.

بابڵی ئەوەندە دیندا ڕومەشهور بووە دەڵێن: باپیرە گەورەی ئیلخانیەکانی لای بوکان چۆتە نیۆ مەنگوران بۆ دیداری؛ خوالێخوشبو **بابڵی** لەبەشی کوردستانی گەرمێن (باشوریەوە) هاتۆتە نێومە نگورِان و دوڵی شێخان. هەروەک و تویانە: **بابڵی** ئەونە لەخوا ترس و بەتەقوا بووە دوای وەفاتی، موسوڵمانانی ئەو هەرێمە چەونەتە زیارەتی ئاوامگاکەی و تەنانەت چل دانەشیان لەسەرگرتۆتەوە. دەڵێن : لەکاتی خوێدا باوەکو ڕێگاوبان سەخت و ئاستەم بووە، بەرد تاشان بەردە مەرمەڕی تاشراوی ڕێک و پێکیان، هێناوە و بۆکێڵ لە سەر ئارامگەی بابڵی یان داناوە.

حاجی محەمەد مۆرەکی کوڕی ڕەحمان ولە سولالەی **بابڵی**یە، خێزانی حاجی محەمەد مۆرەکی نێوی حاجیە عایشە خانم وکچی سەعید بابانزادو لە خانەدانی بەبە زاد (بابان) لە هۆزی بابانی گەورەی کوردەکە حوکومەتی کوردیان بەدەستەوە بووە.

□ **حاجی ڕەحمان باوکی حاجی محەمەد مۆرەکی** لە تافی لاویدا لە مەڵبەندی شێخاتەوە دێتە سابلاغ (مەهاباد) حاجی ڕەحمان مرۆڤێکی بەکار، کۆشا، دیندار، سەخی، نانبدەو دڵاواو ناسیاوی خاس و عام بووە، دەگێرنەوە: ڕۆژێک یەکێ لەجیرانەکانی کە بێ ئەنوا دەبێ،دێ‌له حەوشەی ماڵی حاجی ڕەحمان چەندمریشک دەگرێ ودەیبا، خێزانی حاجی ڕەحمان گازندە دەکاودەڵێ: فلانە کەس چەندمریشکی دزی و بردی، حاجی ڕەحمان دەڵێ: مەڵی دزی، ئەوە نەداڕە، هەژارە، بۆ شەوێ، حاجی ڕەحمان خۆی یەک حەڵەبی ڕۆنو یەک کیسە برنج دەباودەیدا بەو ماڵە هەژارەی دراو سێیانو بەدەیان جار بۆ خۆی کیسە ئاردی بۆ هەژاران بردوە و بەخیر پێداون. دەگێرنەوە

لەمزگەوتی هەباساغاکە خەڵک بۆدەسنوێژگرتن دەچونە ئەویێ و بالتە و بارانی خۆیان لە سەر دیوارە نزمەکاندا دەنا، حاجی ڕەحمان بەنهێنی پۆڵ و دراوی دەخستە گیرفانی بالتەی مرۆڤە نەدارەکان، بێ ئەوەی بێڵێ کەس بەوچاکەی بزانێ.

دەڵێن **بابالی** ئەعلاجەدی بنە مالەی مۆریکە ،کە ئێستا ئەو تایەفە لەلاجانی سەربە شنۆ ولە بەری سنور بۆلای کوردستانی گەرمێن کوردستانی باشوری لە لای چۆمان بنە مالەی مۆریک یا مۆرەکی هەن و لە ونیۆە دا بلاو بونەتەوە.

□ هەروەک لە کتیبێ کورد و کوردستان نوسراوی پرۆفسور محەمەد ئەمین زەکی کورد بە زمانی کوردی کە بەرێز (حبیب‌الله تابانی) بە نێوی تەحقیقی تاریخی لەبارەی کورد و کوردستان کردویە تە فارسی و لە ساڵی ۱۳۷۷ لە چاپدراوە، لە پەرەی ۲۶۳ی ئەم کتێبە، دا نیۆی هۆزێک براوە، بە نیۆی مۆدکی یا مۆتکیان، وەکۆیستانێکی دور و درێژیش، هەربە نیۆە هەیەکە خەڵکی کورد زمان هەربە و نێوە، نێوی دەبەن کە بە ڕوالەت لە هۆزی زازان، وە ئەم شاخانەیشی لێدە بێتە وە: کیبوران. **بوبانلی**، کوسون ڕوچابە، کە (ئەم چوار هوزە زازان) زێدان، ئەریکلی، پیرموسا، (ئەم هوزەش کوردن) وەکۆنترین و کەو ناراترینی ئەوان هۆزی (**بوبانلی**) یەکانن ـ دوریش نییە **کە بابالی** لە بوبانلی یەکان، بێو ئال و گۆڕ بەسەر واژە و نێوەکە داهاتێ.

یا مۆدکی خۆی بوبێتە مۆرەکی، گۆڕان بەسەر واژە و نێوەکەدا هاتبێ، بە ڵکو ڕۆژێ لە ڕۆژان لە سۆینگەی کۆڵینە وە وپیا چونەوە دا، مێژوەکەی ڕون بکرێتەوە ئەم کتێبە بە خێری خوالێخوشبو حاجی محەمەد مۆرەکی چاپ بووە. (شەپۆل) ۰

شەپۆل: دوکتور محەمەد صالح ئیبراهیمی ئەندامی هەیئەتی عیلمی زانینگە (دانشگاه مذاهب اسلامی) لە تاران.